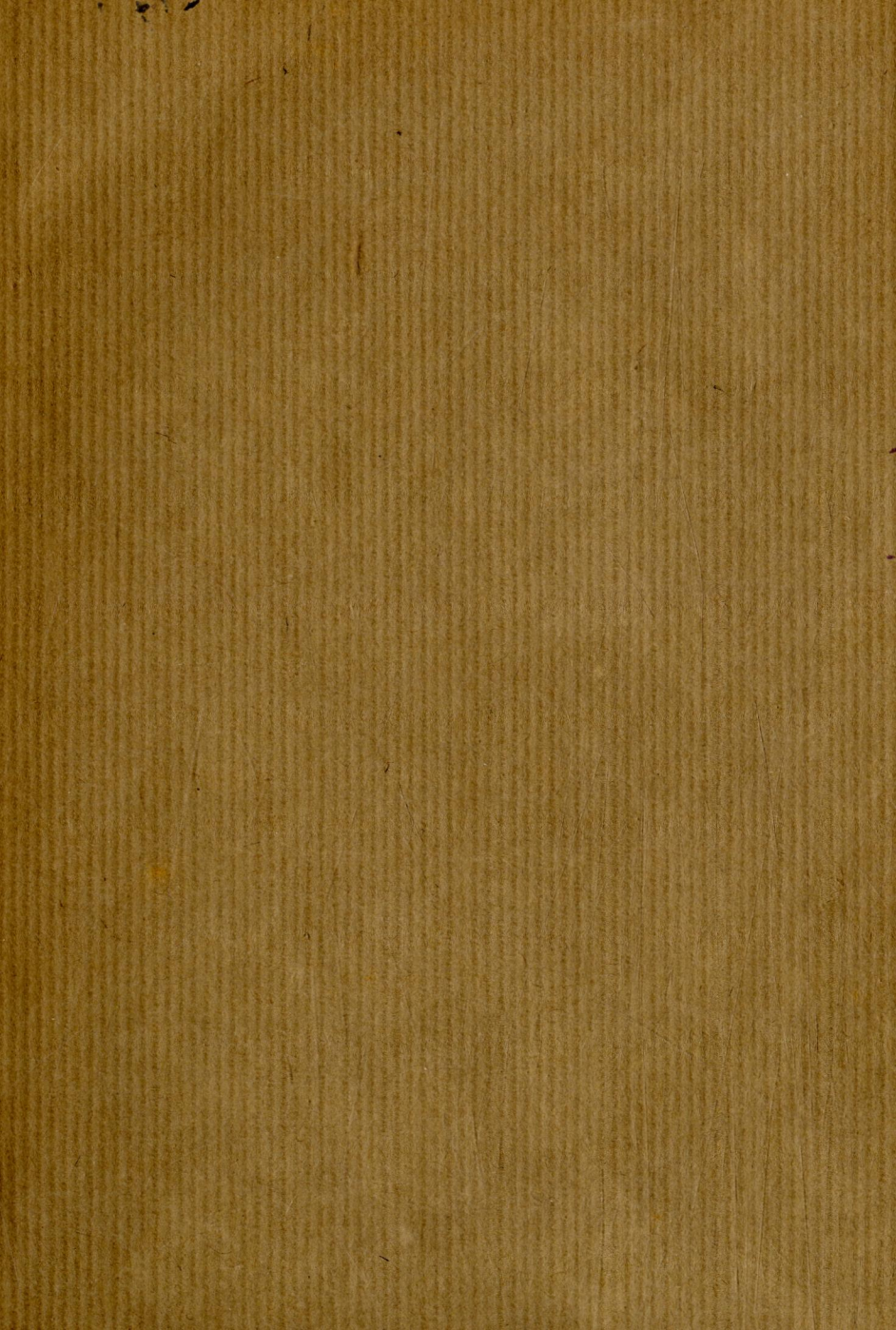

6450

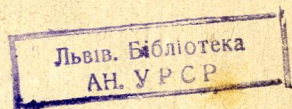

Проф. Іван Огієнко.

ЧИСТОТА Й ПРАВИЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Підручник для вивчення
української літературної мови.

Популярний курс з історичним освітленням.

ЛЬВІВ, 1925.

ВИДАННЯ КНИГАРНІ АРНОЛЬДА БАРДАХА.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

491.79-5 (02) Ш141.4-932.

V. 15. I 75

14122

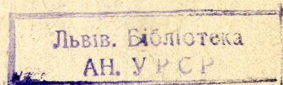
324715

№ 297

38179

Всеукраїнській
Академії Наук в Києві
в свято п'ятиліття її заснування
скромну працю свою
присвячує

Автор.

Передмова.

Українська літературна мова переживає тепер як раз добу остаточного закріплення своїх форм. Літературна мова наша надзвичайно стара, але вдавнину вона жила й розвивалася переважно не на тих основах, на яких вона будується ось вже з XVI-го віку. До XVI-го віку живі народні форми допускалися до нашої літературної мови в дуже обмеженому числі, бо в ній панувала тоді стара болгарська т. зв. церковно-слов'янська мова, а на народні форми в літературній мові тоді дивилися лише як на прогіри. Але з часом жива народня стихія таки увірвалася до нашої літературної мови, почала потроху заступати старі церковні форми, а з віку XVIII-го вона вже запанувала в українській літературній мові. Таким чином наша літературна мова пережила надзвичайно довгий процес зміни своєї основної підвалини, ґрунтовної зміни основи чужої на свою, — а це все на цілі віки стримувало нормальний розвій її.

Але крім цього наша літературна мова зазнала ще й дошкульних політичних перешкод, що не дали їй змоги нормально розвиватися. Як раз в той час, коли Україна була вільною та незалежною державою, — це час до першої чверти XIV-го віку, до литовського приходу до нас, — і коли можна було вільно творити свою літературну мову, як раз в той час панувала в нас чужа літературна мова, мова болгарська, і тоді ще не було поважних голосів за цілковите введення своєї народньої живої мови на місце старої літературної.

Як відомо, Литовська Держава національного гнету на Україну ніколи не несла, і життя старої нашої літературної мови точилося собі нормально й повільно; вже в цей

час, за XIV—XVI віки, повстала в нас думка, на початку слаба й невиразна, зробити живу народню українську мову своєю літературною мовою. Не те бачимо з 1569 р., з часу Люблинської унії, коли Україну приєднано до Польщі. Польща відразу починає супроти нас політику винародовлення, скрізь заводиться в нас польська мова, на віру нашу підноситься нестриманий похід, що й покінчився пізніше відірванням від батьківського коріння частини українського народу. Вся стара родовита українська інтелігенція покинула свій нарід, приняла католицизм й стала поляками. Ось у цей час, як самооборона проти винародовлення народу, у нас розпочався вже значний і цілком ясний процес заміни старої літературної мови на нову, чужої нам болгарської на свою живу народню мову.

Але нормального розвитку процес цей не знав. До мови нашої вдирається тоді дуже багато полонизмів, а це затримувало процес творення своєї чистої літературної мови; до Галичини цей польський вплив зайшов ще за сто років давніше, ще з часу завоювань Казимира, і так само спинив і тут нормальний розвій своєї рідної літературної мови на рідних основах. І в результаті за XVI—XVII віки на Україні, переважно в її західних частинах, витворюється особлива літературна мова, так звана макаронична, — мішанина елементів: церковно-слов'янського, польського, латинського та свого живого народнього.

З середини XVII-го віку Україну поділено вже на дві частини, — Лівоберіжжя відійшло до Москви, а Правоберіжжя лишилося за Польщею. На Україні розпочинається новий вплив, вплив московський, який так само, як і польський, був чужий нам і тільки затримував нормальний розвій літературної нашої мови. І коли й на Правоберіжжі не стало польського панування, то це нашій літературній мові особливої користи не принесло, бо тільки змінило один вплив на другий.

З другої половини XVIII-го віку літературною мовою в нас стає вже виключно мова жива народня, але розвивається вона в надзвичайно несприятливих умовах, — постійні

дошкульні административні утиски все спинювали нормальний її розвій. Правда, життя було сильнішим від чужої влади, і вже з другої половини XIX-го віку українська літературна мова росте стихійно. А з часу першої російської революції, з 1905 р. розвій літературної української мови стає до певної міри на нормальний шлях, бо ніякі административні заборони вже не в силі були стримати її розвою.

З цього коротесенького нариса життя української літературної мови ясними стають перед нами й її найважливіші хиби: процес перетворення старої нашої літературної мови на нову все відбувався в нас ненормально, бо для цього ми не мали так потрібної своєї власної державности. Чужі й шкідливі для мовного розвитку впливи — польський та московський — глибоко вдерлися до нашої мови і перервали нам стару нашу мовну традицію, перервали часом постільки, що чуже — польське чи московське — часто стає в нас за своє, бо загал втратив як раз розуміння своєї рідної традиції.

Український інтелігент звичайно знає певний мінімум історії з кожної науки, якої вчився в школах середніх чи вищих. Але як це не дивно і як це не сумно, — інтелігентний загал наш рішуче не знає бодай початків історії найважливішої науки своєї — історії рідної мови. По середніх школах ще й досі навчають лише сухої граматики, без жадного історичного освітлення. І в результаті — школи наші випускають молодих людей, що рішуче нічого не знають про минулу долю своєї мови, нічого не знають також і про так звані — бодай найважливіші — мовні закони. А все це плодить несвідомість нашої інтелігенції в питаннях своєї рідної мови.

Ось ці думки все були передо мною, коли укладав я цю працю свою — *„Чистота й правильність української мови“*. Розвій літературної нашої мови з 1917 р. йде велитенськими кроками все вперед, але широке громадянство наше в більшості свій втратило вже історичну перспективу і замість того, щоби вільно хоч тепер покористуватися з своєї тисячелітньої традиції, часом обома руками надолужує недостачі своєї мови з чужого джерела. Дійшло навіть до того, що

деякі наші письменники, не знаючи історії нашої мови, а знаючи лише сьогоднішній її стан, почали настирливо радити в своїх граматиках та окремих статтях такі річі, котрі тільки засмічують нашу мову; скажемо, сьогодні нам радять писати: складати щось „за азбукою“, а не „по азбуці“, бо ніби вираз „по азбуці“ — це москалізм; чим користаються такі дорадники, не відомо, а в подібних випадках лише історія нашої мови компетентна правильно розв'язати нам ці спірні питання. А історія каже таке: вдавнину, ще до московського впливу на нас, ми вживали виразу тільки „по азбуці“, напр. в додатку до Остріжського Нового Завіту 1580 р. знаходимо: *Говораніє вешей по словесем азевъки*. В передмові до Остріжської Библиї 1581 р. кн. К. К. Остріжський пише: *Кса по радѣ напечатана*. Говорити про московський вплив на Остріг в той час не доводиться (тоді кн. К. Остріжський як раз воював з Москвою), отже вираз „складати по азбуці“ — це наш традиційний, а вираз „складати за азбукою“ або „після азбуки“ — це чистий полонизм.

Жива українська народня мова наша така багата й така різнорідна, що для доброго витворення своєї чистої літературної мови в нас постійно знайдеться потрібний матеріал в достаточному розмірі, і нема жадної потреби звертатися для цього до мов чужих, польської чи московської. Всі культурні народи світу звичайно дуже багато дбають про чистоту та правильність своєї літературної мови; мусимо в належній мірі дбати про це й ми, — в першу чергу викидаючи з своєї мови все чуже та нам накинута під час довгого поневолення нашого. Українська літературна мова живе з XI-го віку, отже має вже тисячелітню традицію, — і ця традиція мусить стати нам провідною зорею при творенні своєї літературної мови. Із всіх підстав, на які ми часом так любимо спиратися, пояснюючи те чи інше явище мови, все було й буде найміцніщою й чисто об'єктивною — історична наша традиція, і до неї ми мусимо звертатися якнайчастіше.

Ось тому кожне явище мови в цій книжці я скрізь досліджую історично, бо вважаю, що історичний метод праці

дає науковому дослідникові найбільше так потрібної об'єктивності, а ця *об'єктивність була мені головним провідником* у цілій оцій праці. Розуміти правильно життя мови можна тільки тоді, коли будемо добре знати історію її; а серед нашого широкого загалу так мало ще як раз цього історичного знання своєї рідної мови. Ось тому я скрізь дбав і граматичні явища, і форми слів, і різниці між мовами Великої України та Галичини освітлювати з погляду історичного.

Збудував я свою працю на таких джерелах: 1) давня українська мова, поскільки її можна познати по старих пам'ятках; 2) сучасна жива народня мова; 3) українська літературна мова по творах наших письменників (та по щоденній пресі) Великої України й Галичини; і 4) мова всіх слов'ян, поскільки це було потрібним для порівняння явищ нашої мови з такими ж явищами інших слов'янських мов, бо метод порівнявчий часто давав мені світло до познання явищ рідної мови.

Ця нова моя праця становить одне ціле з недавно виданою працею моєю: „Український Стилїстичний Словник“, Львів, 1924 р., а тому я відсилаю читача до теї праці своєї у всіх тих випадках, коли тут я не подаю деталей історії життя того чи іншого слова; ці дві праці мої доповнюють одна одну і складають одну цілість.

Виступаючи з першою спробою такого підручника для вивчення української літературної мови, який бодай коротко й приступно історично освітлював би питання нашої мови, я буду вважати, що хоч до певної міри досяг своєї мети, коли книжка моя послужить заохотою до глибшого познання історичної долі рідної мови, а також до більшого пильнування чистоти її. Писав я цю книжку для широкого загалу нашого громадянства, — для учнів старших класів середніх шкіл, для студентів шкіл вищих, для учительства та духовенства, — взагалі для широких кол української інтелігенції, що мусить мати хоч певний мінімум історичного знання своєї рідної мови.

Одне бажання було найголовнішим у автора при складанні цеї книжки, — бажання дати до рук нашого широкого

громадянства працю корисну, котра навчила б його справді чистої, — на власних основах збудованої, — літературної мови, а тим самим і привчила б його більше любити та реально шанувати мову свою рідну, цю найпершу підвалину життя Народу, як окремої нації.

А коли може я не досяг цього гарячого свого бажання, нехай оправданням мені буде бодай те, що писано цю книжку в обставинах, мало сприятливих для наукової праці.

Дбати про чистоту та правильність нашої літературної мови — це найперше завдання Всеукраїнської Академії Наук; цій світлій науковій інституції нашої в п'ятиліття корисної діяльності її (1918—1923) я й присвячую скромну працю свою як матеріал для її культурної опіки про найцінніше добро Народу нашого — українську літературну мову.

*Львів, ул. Ходоровського 15.
18. VIII. 1923 — 14. X. 1924.*

Проф. Іван Огієнко.

I.

КОРОТКА

СТИЛІСТИЧНА ГРАМАТИКА

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

I.

Фонетика.

I. Зміна давніх звуків *о* та *є* на *і*.

§ 1. Найважливішою особливістю української мови, що повстала десь ще в кінці XIII-го віку і що відріжняє її від усіх інших слов'янських мов, єсть зміна давніх чистих звуків *о* та *є* на *і*; з давніх, напр. *волъ*, *печъ* у нас повстали *віл*, *ніч*.

Зміна звуків *о* та *є* на *і* повстала так. Вдавнину *ъ* та *ь* були голосними звуками (це так звані глухі звуки), що вимовлялися близько до *о*, *е*, але трохи глухіше й слабше звичайних *о*, *є*; в словах, скажемо, *волъ*, *печъ* тоді було по два склади. З плином віку звуки *ъ* та *ь* стали потроху втрачати свій голосний характер, а від цього поволі рушився й звуковий устрій тих слів, де були ці глухі звуки; слова *волъ*, *печъ* ставали поволі односкладовими, але при цьому голосні звуки *о* та *є* в цих словах набували собі більшої сили (набували так звану „замінну довготу“) і з плином часу здовжувалися: з давніх *волъ*, *печъ* стало ніби *воолъ*, *пеечъ*. З часом цей здовжений звук став двозвуком (дифтонгом): *о* поволі перейшло в *юо*, *юе*, *юи*, *юі*, а *є* перейшло в *юо*, *юе*, *юи*, *юі*.

Зміна чистих звуків *о* та *є* на дифтонг почалася ще в XI віці, але відбулася головню в XII—XIII віках; вже в кінці XIII-го віку з цих дифтонгів поволі повстає один звук, що в літературній нашій мові вимовляється близько до *і*; ось так появилися наші *віл*, *ніч* з давніх *волъ*, *печъ*.

Поява цього нового *і* відноситься на кінець XIII—поч. XIV віку, але прослідити зародження його по писаних пам'ятках дуже трудно, бо вдавнину звичайно не вміли віддавати нового *і* на письмі, — перше його зовсім не пере-

давали, а потім стали писати замість нового *i* виразніші часті дифтонгів, — *у* або *ю*, напр. друздъ (дрізд), на своємъ (на своїм).

Міна давніх чистих *о* та *є* в положенні перед зниклими глухими *ѣ* чи *ь* відбувалася на Україні не скрізь в один час, — це творилося в одних місцях давніше, а в других — пізніше. Найперше почалася ця міна в говорах південно-західних; в цих же говорах з плином часу процес цей став надзвичайно послідовним і почав захоплювати й нові форми; навпаки, в говорах північно-східних міна давніх *о* та *є* на *i* йде дуже поволі, а в архаїчних північних наших говорах процес цей ще й тепер перебуває в стані дифтонгів.

В літературній українській вимові той новий звук, що повстав з давніх *о*, *є*, бренть майже як *i*: віл, піч; але в народній вимові давнє *о* в цім випадку бренть близько до *и*, а давнє *є* — близько до *i* або *ї*: стил, вил, піч, с'єм. Пор., напр., у Г. Хоткевича в „Кам. душі“: вин 5, рик 29, сіль 29, вивці 28, Биг 26, пип 5 і т. п.

Писані пам'ятки здавна занотували нам процес зміни давніх *о*, *є* на двозвуки; двозвук *уо* звичайно писали як *у*, а *юо* — як *ю*. Вже грецький письменник Х в. Константин Багрянорідний в своїм творі: „Як управляти державою“ передає нашу давню назву Дніпрового порогу *Болныи прагъ* (Вільний поріг) через *Βουλυι πράχ*, — тут через гр. *ov* передано двозвука *уо*. Чернігівська Ліствиця XII в.: *лѣи* (= лой, лій) л. 168. Перемиська купча 1378 р.: Нестюрь, по Божьюмъ нарожѣньѣ, грошювъ, торгуюля, і т. п., — прикладів з двозвуком *у* або *ю* зам. теперішнього *i* в пам'ятках XIV—XVIII віків надзвичайно багато. Крім цього, той двозвук, що повстав з давнього *є*, дуже часто ще з XI в. передають через *ѣ*, напр.: камѣнь, сѣдмъ, шѣсть, пѣчь і т. п.

Чисте *i* замість давнього *о* чи *є* являється пізно. Перший відомий мені випадок знаходиться в Іпатськім Літопису під 1291 р.: *самострѣлы колокоритныи* = самостріли коловорітніі. Грамота з Вишні 1393 р.: *Дали ємү шість ковылѣ*. Опис Київських замків 1552 р.: *гакивница* (поруч: гаковница), *Олексей Макогинъ* і т. п. Книга Луцька 1583 р. в Арх.

Ю.-З. Р. ч. VI т. I: покуль 136 (поруч: поколь 134), Около
оного забийства 141, 1584 р.; Лавринъ 63. 94 (1568 і 1572 р.);
Полтавські акти 1664—1665 р.: сильськимъ атаманом, розбый
24, шистсот 46, шистдесят 46 і т. п.

Росказавши, як повстало в нашій мові нове *і* з давніх
о та *є*, переповім тепер коротенько, коли саме буває в мові
нашій цей процес. Замічу тут, що зміна *о*, *є* на *і* буває
в українській мові дуже часто і як раз тут найбільше плу-
тають ті особи, що не знають нашої мови як рідної; ось
тому на всі ці правила треба звернути якнайбільшу увагу
кожному, хто дбає про чистоту та правильність україн-
ської мови.

§ 2. Зміна звуків *о* та *є* на *і* може бути лише при та-
ких умовах: 1) цей звук *о* чи *є* повинен бути давнім чистим
звуком *о* чи *є*, а не глухим *ь* чи *к* (див. § 26), і 2) це *о* чи *є*
повинно знаходитися в закритім складі, — цеб-то в складі,
що кінчиться на приголосний звук або на звук *й*. Але
в складі відкритім, — цеб-то в складі, що кінчиться го-
лосним звуком, звичайно *о* та *є* не міняються на *і*.

Примітка. Науково закон про зміну *о* або *є* на *і* можна
коротко висловити так: *В українській мові давні чисті о*
та є змінюються на і, як що в дальшій складі був глухий
звук ь або к. Звичайно, вдавнину ця зміна була в відкри-
тих складах, бо тоді, скажемо, в теперішнім слові *ніс* було
два склади: *но-сь*; але коли кінцеве *ь* тут зникло, тоді
з *нос* повстав один закритий склад — *нос, ніс*.

Ось приклади зміни *о*, *є* на *і*:

Давнє слово має		Це слово в нашій мові	
чисте <i>о</i> або <i>є</i> ,	мінє <i>о</i> чи <i>є</i> на <i>і</i> ,	не мінє <i>о</i> чи <i>є</i> на <i>і</i> ,	
а в дальшій складі	бо склад	бо склад	
має <i>ь</i> чи <i>к</i> :	закритий:	відкритий:	
нос <i>ь</i>	ніс	носа	
стол <i>ь</i>	стіл	стола	
кон <i>ь</i>	кінь	коня	
вол <i>ь</i>	віл	вола	
сільській	сільський	села	
печ <i>ь</i>	піч	печі	

осень

вель

гной

бой

Андрей

осінь

вів

гній

бій

Андрій

осени

вела

гною

бою

Андрея.

§ 3. Коли слово розпочинається з *о*, що знаходиться в закритім складі, то це *о* змінюється на *і* і обов'язково приймає перед себе придиha *в*. Коли ж початкове *о* знаходиться в відкритім складі, цеб-то само творить окремий склад, то воно не змінюється на *і*. Напр.:

Давнє:

ось

орьла

отьца

овьца

Закритий склад:

вісь

вірла

вітця

вівця

Відкритий склад:

оси

орел

отець

овець

Так само повстали: вівторок, у вічі, на віщо, за віщо, онъ — він, отъ — від, Вівдя, вівсик, вівтар, відки, вікониця (з віконниця), вільгота, вірлоокій, Вірменія, віслук, вітчина, вітцівський, вічко і т. п. Правда, в західних архаїчних говорах ще часті давні форми *он*, *она*, *оно*, *они*, але літературна мова знає лише *він*, *вона*, *воно*, *вони*.

Ця зміна початкового *о* на *ві* дуже давня; так, вже в Буковинській грамоті 1436 р. знаходимо: на иткилъ = на відкіля; Пересопницьке Єв. 1556 р. Лука зач. 72: видповидаю. Прилуцька грамота 1459 р.: унъ (= він) заживалъ. Полтавські акти 1665—1670 р.: унъ (= він) увѣвъ 75, вувчар 30. 53, з вувчарами 88, вувцѣ 24. 47. 76. 88. Олександрія XVIII в.: вѣкенъ 88, дѣва вѣтцѣ 32 і т. п.

§ 4. Звук *і* з давнього чистого *о* або *є* в граматичних формах дуже частий; головним чином він буває в таких випадках:

1. В родовім відмінкові множини речівників всіх родів: волів, столів, осіб, шкїл, дорїг, підвід, корів, слів, ворїт, гаїв, дібр, країв, роїв, пір, сіл, лучів, боршїв, шкїд, панчїх. Повстало це давно: Київський запис 1515 р.: по дванадцати пѣнязивъ грош; Опис Київських замків 1552 р.:

38179

наймуєть стороживъ до замку (поруч: сторожовъ); Полтав. книга 1666 р.: 12 шагивъ ст. 81.

2. В оруднім відмінкові однини жіночого роду слів приголосної відміни (цеб-то основ на *і*): *сіллю*, *вдячність*, *вісню*, *піччу*, *ніччу* і т. п. Змінюється тут *о* на *і* тому, що в дальшій складі був *ь* (по § 2). Зміна ця дуже давня, але старі пам'ятки звичайно зазначали її рідко, хоч в Несвіжським Катехизису 1562 р. знаходимо: *с пильність* = з пильність.

В літературній мові Галичини ще часто вживають старої форми на *-остю*: *прикростю*, але на Великій Україні в літературній мові панують лише форми на *-істю*: *прикрістю*; напр. у Коц.: *дійсність* 50, *байдужність* 22, *цікавістю* 46. У Кул. Ч. Р.: *сіллю* 71. 73. Кращі письменники Галичини так само вживають форми на *-істю*; напр. у Ів. Франка, „Захар Беркут“, знаходимо: *власність* 30, *присутність* 40, *хорообрість* 60, *щирість* 84, *радістю* 92. 163. 194. 220, *гіркістю* 98, *вільністю* 128, *завзятістю* 132, *лютістю* 142. 151. 209, *різкістю* 145, *дружністю* 189, *молодістю* 218, *хитрістю* 223, *дружністю* 223 і т. п.

Примітка. Цей орудний відмінок — особливо у слів на *-ость*, тепер *-ість*, треба добре відрізняти від відмінків родового, давального та місцевого однини і називного та причинового множини, де *о* ніколи не міняється на *і* (бо в дальшій складі не було *ь*):

Родовий:

кости
кости
вдячности
легкости
добрости
радости
зручности

Орудний:

костьѣ
кістю
вдячністю
легкістю
добрістю
радістю
зручністю.

Львів. бібліотека
АН. УРСР

3. В прикметниках приналежности в муж. роді на *-овъ*, *-овскій*:

Склад закритий:
ковалів

Склад відкритий:

ковалева

ковалева

Львівська державна
наукова бібліотека

4393

324715

Львівська Філія
Бібліотека АН-УРСР

батьків	батькова	батькове
шевців	шевцева	шевцеве

Так само батьківський, дяківський і т. п.

Прізвища на -овъ або -івъ, тепер -ів, змінюються

так само:

Склад закритий:

Склад відкритий:

<i>Пан:</i>	<i>Родовий відмінок:</i>	<i>Пані:</i>
Петрів	Петрова	Петрова
Глібів	Глібова	Глібова
Драгоманів	Драгоманова	Драгоманова
Ковалів	Ковалева	Ковалева
Суваців	Сувачова	Сувачова
Щоголів	Щоголева	Щоголева
Королів	Королева	Королева
Гриців	Грицева	Грицева

Так само: Грушівський, Желехівський, Чайківський і т. п.

4. В місцевім відмінкові однини прикметників усіх родів: на чистім дворі, на чистій воді, в чистім полі, в синім небі, в народній справі. Знають це й давні пам'ятники: Львівський лист 1400 р.: по Божьімъ народженні; Опис Брацлавського замку 1545 р.: в Каменцю Подольськім.

5. В давальнім відмінкові однини прикметників жіночого роду: добрій сестрі, давній порі.

6. В суфіксах: -івна, -івка, -івці, -івщина: попівна, Чернівці, батьківщина, ластівка.

7. В суфіксі -ість: добрість, гордість, заздрість, милість, мудрість, радість, певність. В дальших відмінках відновляється о: мудрости, радости, певности, але орудний відмінок мудрістю, див. § 4².

8. В дієсловах (дієприкметниках) минулого часу муж. роду е змінюється на і:

Склад закритий:

Склад відкритий:

вів	вела
плів	плела
брів	брела
рів	ревла
стеріг	стергла.

9. В самім закінченні *-ѣнь, -ѣнь* м. роду: *камѣнь, корѣнь, кремѣнь, гребѣнь, курѣнь, плетѣнь, промѣнь, ремѣнь, ступѣнь, ячмѣнь*, або ж. роду: *далечѣнь, рѣнь, височѣнь, студѣнь, теплѣнь, товщѣнь*. Всі ці й подібні слова при відміні часом відновляють *е*: *ка́меню, ко́реня, далечені*; але звичайно в цих словах *і* при відміні не вертається на *е*: з *камѣню, корѣню, з курѣню, з камѣнем, в далечіні* і т. п. Кул. Ч. Р.: *курѣневі* 282; Фр. З. Б.: з *корѣня* 48, на *камѣню* 209; Свидн.: з *камѣню*. Тільки коли наголос падає на *е*, то звичайно не змінюємо його на *і*: з *ячмѣню, з ремѣню, але з ячмѣню*. — Замічу тут, що ці слова вдавнину часом мали *ѣ* в закінченні, яке нормально лишалося при зміні слова все як *і*.

10. В самім закінченні *-ѣль* муж. або жін. роду: *постѣль, метѣль, купѣль, кужѣль, погібѣль, кисѣль* і т. п. При відміні відновляється *е*: *постѣ́лі, метѣ́лі* (метелиця) і *метѣ́ля* (метелик), *купелю, кужелі, погібелі, киселю, особливо під наголосом*; але дуже часто в подібних словах *е* не відновляється (бо тут часом було закінчення *-ѣль*, напр.: *кѣпѣль*), особливо коли без наголосу: *по́стілі, кѣ́пілю, кужі́ля, кисі́лю, меті́ля* і т. п.

Так само й слово *молодіж* звичайно не відновлює свого *е*: *молоді́жі, молоді́жду*. Фр. З. Б.: *молоді́жі*.

11. Зміна *пѣч* — *печі* потягла за собою й інші слова, що мають *і* з давнього *ѣ*; так, звичайно буває: *річ* — *річі*, *медвѣдь* — *медвѣ́дя, мѣдь* — *мѣді*, *цѣп* — *цѣ́па*; але під впливом зміни *пѣч* — *печі* часто пишуть навіть в добрій мові: *річ* — *речі*, *медвѣдь* — *медведя*, *мѣдь* — *меді*, *цѣп* — *цепа* і т. п. Цікаво, що в народній мові слово *хрѣн* (давнє *хрѣнь*) часом міняється так само: *хрѣн* — *хрону*, але літературна мова вживає лише *хрѣн* — *хрѣ́ну* (бо тут *і* з *ѣ*).

12. Слово *Киѣв* повинно змінюватися так: з *Киѣ́ва, по Киѣ́ву, під Киѣ́вом*; але в літературі нашій міцно защепила-ся неправильна зміна: з *Киѣ́ва, по Киѣ́ву, під Киѣ́вом*. Мова народня частіше знає вимову *Кийов, з Кийова*.

§ 5. Зміна звуків *о, е* на *і* в відкритім складі.

Як я вже сказав в § 2, зміна давніх *о* та *є* буває лише тоді, коли в дальшому сусідньому складі був глухий звук

ъ або ь; це науковий закон, який не знає неоправданих виключень. Коли ж додержуватися шкільного правила, що звуки *о, е* міняються на *і* в закритім складі, тоді випадки ось цього § 5 будуть виключенням з цього правила (але не з правила наукового). Це сталося тому, що глухі звуки в одних випадках зникли (тоді склад закотився), в других перейшли на *о, е* (тоді склад лишився відкритим). Ось ці останні випадки і наводжу тут.

1. В коріні слів з закінченням *-ець, -ок, -оть, -ень* (давні *-кць, -ккць, -кть, -кнь*) звуки *о, е* міняються на *і*: кінець, гінець, стілець, удівець, камінець, ремінець, червінець, Дінець, двірець, сирівець, сороківець, корінець, папірець, прапірець, петлюрівець, верхівець, білозірець, богомілець, олівець, ялівець, річенець, попілець, взірець, гребінець, кірець, комірець, сирівець, покрівець, тубілець і т. п.; кілок, місток, дзвінок, сніпок, стіжок, ріжок, візок, гвіздок, підгірок, заробіток, батіжок, відробіток, закомірок, огірок, окорінок, оскілок, очіпок, парібок, підвечірок, потічок, припічок, присілок, причілок, триніжок, чобіток і т. п.; ніготь, лікоть, кіготь, діготь; швірень, перворідень.

Так само в коріні слів жіночого роду з закінченням на *-ка* з попередньою приголосною в родовім відмінкові множини: зірок, кізок, комірок, ластівок, маківок, різок і т. п.

Пояснюється ця зміна *о, е* на *і* загальним законом зміни давніх чистих *о, е* на *і*, коли в дальшому складі був *ъ* чи *ь* (див. § 1—2); давні *конць, мосткць* по § 2, примітка, правильно дали в нас — *кінець, місток*.

Примітка. Треба вживати форми *річене́ць*, річенця (походження: рок-ен-ець, роч-ен-ець, річ-ен-ець); в нас часто вживають неправильних форм: *речинець* або *реченець*.

Вже давні пам'ятки знають таку зміну. Так, в гродській Володимирській книзі 1570 р. знаходимо: урочища Тристанца, Арх. Ю.-З. Р. VI, I, 84; Полтавські акти 1665 р. ст. 40: недобирок.

2. Перед суфіксами песливих речівників *-очка, -ечка, -онька, -енька* (по тій самій причині, що й в попереднім пункті)

мінється *о*, *е* на *і*: ластівочка, жидівочка, корівонька, голівонька, сирітонька, бджілочка.

3. Приставки *до-*, *відо-*, *одо-*, *надо-*, *зо-*, *обо-*, *по-*, *розо-* (з давніх *до*, *отъ*, *надъ*, *съ*, *объ*, *по*, *разъ*), з'єднуючись з дієсловом, що починається з двох приголосних, але тільки таких, між якими вдавнину був *ъ* чи *ь*, міняють своє кінцеве *о* (чисте, або й повстале з *ъ*) на *і*: діждати, відібрати, надіслати, зігнати, одібрати, пізнати, розірвати і т. п.

Так само прийменник *къ* перед словом, що розпочинається з двох приголосних таких, між якими колись був глухий звук, переходить на *ві*: у ві сні, у ві всім, ві Львові.

Так само повстали: *прі́рва* і *прі́звище* (з *прорва*, *прозвище*); не писати неграмотного *призвище*, *прирва*!

В усіх цих випадках кінцевий *ъ* в приставках перейшов на *о*, і вже це *о* перейшло на *і*, бо в дальшій складі був глухий звук (жѣдати, съпати, гънѣти, зъвати, гънѣти, дѣрати, вѣрати, пѣхнѣти, мѣстити і т. п.). Закон цей послідовно проведений в західно-українських говорах (і в літературній мові Галичини), але він ще не частий в говорах східних (хоч давно вже почався); літературна мова на Великій Україні так само знає цей закон, але ще не послідовно;¹⁾ тут частіше пишуть: *добрати*, *дознати*, *дождати*, *погнати*, *познати*, *зогнати* і т. п.; як нормальне фонетичне явище, закон цей, безумовно, з часом захопить і Східну Україну.

Замічу ще, що народні говори знають тут досить різне *и* (а не *і*): *обиззався*, *зийшла*, *обийдеться* і т. п. Давні пам'ятки знають і цю форму. Опис Брацлавського замку 1545 р.: *obyjtysia* 27; Книга Луцька 1565 р. 54: *розыйшлися*, 1570 р. 77: *отыйти*, 1568 р. 68: *розишли*, 1572 р. ст. 95: *зыстали* (всі з Арх. Ю.-З. Р. ч. VI т. I). Житомир. Єв. 1571 р.: *зышол*, *зышло*, *зыйди* Мт. 24. 50. 68. Полтавські акти 1665 р. ст. 53: *пиду в село*, 1666 р. 82: *подиймую*, 1668 р. 138: *чого не дистало*. Олександрія XVIII в. 70: *обыйшли*. Пересопн. Єв. 1556 р.: *обыкрала* 53. 54.

¹⁾ Див. мій „Український Стилістичний Словник“, 1924 р., під словами: *відо*, *ді*, *пі*, *піді*, *зобгати*, *розі*.

Примітка. Приставка *відо-* при дієсловах, часто вживана в Г., на В. У. не вживається, тут відомі тільки *оді-*, рідко *віді-*: одібрати, одігнати, одіб'ю, одіграти, одізватися, одімкнути, одімстити, одіпхати, одірвати, одіслати, одіспати, одітхнути і т. п. (а не: відобрати, відогнати і т. п., рідше: відіграти і т. п.).

Піді-: підібгати, підігнути, підібрати, підігнати, підізвати, підіймати, підійті, підіпрі, підіпняти, — це звичайні форми в Г.; на В. У. вони мало або зовсім не вживані, тут *подо-*, рідше *нідо-*: підобгати, підобрати, підогнати, підождати, подождати, підопре, підорвати, підоспіти, підотнути; рідко *ніді-*: підіймати, підійті.

4. В слові жіночий давнє *е* перейшло на *і*, бо в дальшому складі був *ъ* (по § 2; було *жінъчій*; аналогія форми *жінка* тільки допомагала, але причиною не була). Кул. Ч. Р.: жіноча 40, жіноче 324.

5. Часом буває й так, що склад став ніби відкритим тільки через те, що ми змінили його правопис, напр.: віконниця (з віконниця), дзвіниця (з дзвінниця), ріля (але ліпше б вживати *рілля*, з *ролия*, хоч вдавнину було й *роля*, звідки наше *роля*).

§ 6. Зміни звуку *о* або *е* на *і* не буває в таких випадках:

1. На *і* переходить тільки давнє чисте *о* або *є*; нові ж *о* чи *е*, що повстали з давніх глухих *ъ* чи *ь*, на *і* не змінюються: *сънъ* — сон, *мъхъ* — мох, *лъбъ* — лоб, *мъчъ* — меч, *днь* — день, *лъкъ* — лев і т. п.

Говорячи простіше, — рухомі (цеб-то ті, що при зміні зникають) *о* чи *е* на *і* ніколи не міняються: сон — сну, блазень — блазня, січень — січня, отець — віття, купець — купця і т. п.

На цій основі скрізь, де вдавнину був глухий звук *ъ*, *ь*, теперішні їхні заступники *о*, *е* не переходять на *і*:

а. В закінченні орудного відмінку однини слів муж. і середнього роду: столом, конем (бо вдавнину тут було закінчення *-ъмь*, *-ьмь*: *столъмь*).

б. В родовім відмінкові множини жі́н. і сер. роду: мо-литов, жінок, капель, пісень, відер.

в. В закінченнях -ок, -очка, -ець, -енко, -енька і др. (з -цькь, -цьчка, -цькь, -ьнко): смуток, квочка, отець, коваленко.

г. Старі сполучення тл, тр, ьл, ьр, тепер ол, ор, ел, ер, ніколи не міняють свого о на і: вовк, вовна, повний, торг, корчма, змерз, шовк, помер і т. п.

д. В родовім відмінкові множини -ей (бо з давнього -ьй): людей, гостей.

е. В повноголосних формах, цеб-то в групах оро, оло, ере: город, горох, полон, очерет, перед і т. п. Але загальний закон дуже вплинув вже й на цю групу, чому часто також і тут міняється вже о, е на і: сморід, періг, моріг, поріг, беріг, вперід. Вже в Олександрії XVIII в. знаходимо: смрѣдѣ.

В родовім відмінкові множини жі́н. роду повноголосних речівників звичайно о, е міняється на і: корів, доріг, сторін, черід, беріз.

2. В словах церковного походження по церковній традиції давні о, є не міняються на і: ангол, Бог, закон, апостол, Творець, собор, церковний, преподобний, престол, Господь і т. п. Так само інколи з церковної традиції не міняють о, е на і в хресних йменнях та прізвищах: Антон, Андрей, Глібов. З теї ж церковної традиції на Великій Україні загально вживається форма мед, а в Галичині — мід.

Але загальний закон давно вже захопив і цю групу слів, а тому почуємо (особливо в західних говорах): ангїл, престїл, Гїспїдь і т. п., а Бїг — загальноновживане. Безумовно, хресні ймення та прізвища ліпше українизувати (і не ставати на дорозі загальному фонетичному українському закону) і писати: Антін, Хведір, Глібів, Єфремів, Грушівський і т. п. Пор. Перемиська купча 1391 р.: у Бышкувъскум (наше: у Бишківському), Полтавські акти 1665 р.: Петрувъская 40 (наше: Петрівська).

3. З церковної ж традиції не міняється е на і в закінченні -тель: учитель, мучитель і т. п.

4. В позичених з чужих мов словах звичайно не міняємо *о* та *е* на *і*: хор, вагон, кордон, том, педагог, доктор і т. п., хоч слова давновживані в нас таки підпали вже загальному закону: піп, піст, жовнір, комір, тарілка, крісло, хвіртка, фільварок і т. п. В хресних назвах з давнини *о*, *е* перейшли на *і*: Хівря, Охрім, Антін, Хведір, Прокіп, Андрій, Лаврін, Сидір і т. п., хоч під церковним впливом часто вживають ще й по старому: Антон, Ригор, Хведор, Андрей і т. п.

5. В вищенаведених §§ 1—6 подано найголовніші випадки зміни *о*, *е* на *і*; природний українець ніколи не зробить тут помилки, але для тих, що мови нашої не знали з дитинства, вивчення цієї зміни дає великі труднощі, тому треба вищенаведених законів добре пильнувати, щоб не грішити проти них, бо зміна ця — найхарактерніша ознака української мови. Аналогія — це сильний фактор в житті кожної мови, а тому він тягне до таких помилок, як *ніс* — *ніса*, що помітите в мові, скажемо, українських дітей. Біблійна книга XVI в. Вилен. Публ. Биб. № 262 на ст. 93 б вже знає: *молодисти* (молодісти) замість молодости.

2. Доля звука *е* по звуках м'яких.

§ 7. Звук *е* по шиплячих звуках або по *й*, перед твердим складом, переходить на *о*: жовтий, бджола, жорстокий, чоло, чого, вчора, пшоно, шостий, шовковий, грошовий, жона, чоловік, чотири; його, йому, бойовий і т. п.

Так само (але рідше) міняється *е* на *о* і в положенні за кожним споконвіку м'яким приголосним (*л, р, с, ц, т, д, н*): сльоза, льоду, польовий, льон, сьомий, цього, всього, цьому, всьому, сьогодні, до нього, трох, синього; так само: тьотя і т. п. Але в таких випадках *е* частіше просто отверділо: вишневий, зелений, кленовий, клепка, Василевий і т. п.

В положенні перед м'яким складом (або колись м'яким) і на кінці слова в цих випадках *е* не міняється: женці, душею, ближче, лице, все, душе, книжечка, стежечка, містечко, пісенька, нетерпляче, задовольняюче і т. п.

Зміна *е* на *о* по шиплячих звуках — це явище ще доісторичної доби життя української мови, явище, котре ши-

роко відоме вже по пам'ятках ще з XI віку. Так, в Збірнику кн. Святослава 1073 р.: чоловік 179 б, Василюко (поруч: Василюко) слово 203 б. Збірник 1076 р.: жона 181 б. Слова Григорія Богослова XI в.: ничосоже. А дальші українські пам'ятки знають цю зміну *е* на *о* все більше та більше.

В західно-українських говорах, напр. в Галичині, цей закон ще не так послідовний, як в говорах східних; тому в Галичині часто пишуть і вимовляють ще по архаїчному: вчєра, шєстий, єго, єму, тєта, слєза, лєду, сємий, сєго, всєго, до нєго і т. п. (на Великій Україні слова ці вимовляють: вчѳра, шѳстий, йѳгѳ, йѳмѳ, тѳѳтя, слѳзѳ, лѳѳду, сѳѳмий, цѳѳго, всѳго, до нѳѳго). Навпаки, часом в західних говорах стрічаємо зміну *е* на *о* там, де в говорах східних цього не знаходимо, напр.: книжѳчка, мѳстѳчко, пѳсѳнька, нєтєрпѳлячѳ, задовѳльняѳчѳ і т. п. (на Великій Україні слова ці вимовляють: книжєчка, мѳстѳчко, пѳсєнька, нєтєрпѳлячє, задовѳльняѳчє), але цих західних форм літературна мова Великої України не вживає.

3. Приросток *ви*.

§ 8. В приростку *ви* треба вимовляти й писати *и* (а не *і*): випросити, виносити, виходити, витягти.

В українській мові єсть говірки, особливо на заході, де *ви* постійно вимовляється як *ві*; але в літературній українській мові такої вимови не допускається.

4. З'явлення *і* на початку слова.

§ 9. Коли слово розпочинається з двох приголосних, трудних до вимови (особливо з початковим *р* або *л*), тоді з початку слова появляється ненаголошене *і*: іржа, іржавий, іржати, Ірша, Ірпінь (іръпѳнь), імла, в імлі, імховий, ішов і т. п. Так само: вівторок, вільгота.

В мові народній це приставне *і*, відоме в нашій мові ще з доісторичної доби, появляється дуже часто: Ільвів, ільвівський, ільняний, ілле, Ільвович, ілгати, ірвати, ісказати, ізвязати, ізнов, ізник, ізрада і т. п. Підкралися, щоб ізлякати, Шевченко. Отсе тая стежечка ізвивається, Франко.

Колиб вернувся ізнов той день, чи знов би ти співала тих пісень, Куліш.

Від кінця попереднього слова це приставне *і* не залежить, і тому не треба штучно приставляти *і* до слова скрізь по приголосній, як це інколи в нас роблять; це приставне *і* вільно собі буває й по голосній попереднього слова: Я ізнов між миром, Кул. Ч. Р. 23. У Щур. Рол.: Уздечки ізнявши 75. Руданський: І потече ізнову медом і молоком свята земля.

Таке приставне *і* перед немилозвучним сполученням двох приголосних дуже любив П. Куліш і часто (по приголосній заднього слова) вживав його. Напр. в Ч. Р. знаходимо: З ніг ізвалить 130, Шрам ізгодивсь 178, Так ізлякав 218, Щоб ізнайти 237, Ти умишляєш ізраду 161, Королем ізробивсь 44, Кров іллетця 14, Заряд імчить 158, Чоловік іскрутиться 240, Аж іспереду 191, Скорійш ісправисся 50, Почав іспускається 6, С Петрусем ісчепивсь 207, Од людей іще не одцурався і т. п.

З'явлення такого початкового *і* розпочалося ще в доісторичну добу; так, уже в Збірнику Святославовім 1073 р. знаходимо: ильѣжаншѣ 29, илѣ ильѣжи 29б, ильѣтивныхъ 116б, глаголетъ же икъ твоимъ 83, иленко лише ильѣжажеть, боудеть сѣказано 125б. Галицька грамота 1371 р.: Божіємъ истворѣньемъ, Торговля исталася. Полтавські акти 1664—1665 р.: Собака индичку изъѣла 17, Справу изнову вщинал 21 і т. п. Як бачимо, тут з'явлення *і* залежить тільки від початку слова, а з кінцем слова попереднього воно не рахується.

Повстало це явище чи не так: в найдавнішій українській мові були складові голосні *ʔ* та *l*; на початку слова ці т. з. сонанти трималися досить довго, а потім розпалися на *ір*, *іл*. По аналогії до таких *ір*, *іл* пізніше стало появлятися *і* також і перед іншими приголосними.

5. Зміна зубного звуку *д* на *дж*.

§ 10. Ще з найдавнішого часу в українській мові зубний звук *д*, коли стоїть перед *ј* (перед йотованою голосною *я*, *ж*, *я*, *ю*, тепер перед *а*, *у*, *е*, бо ми змінили тут

правопис), обов'язково переходить в *дж*. Процес цей буває:

1. В речівниках, рідко: зах.-укр. саджа, саджавка і т. п.
2. У віддієслівних речівниках, постійно: садження, городження (наголос тут не падає на *е*).
3. В 1-й особі однини часу теперішнього, постійно: сиджу, раджу, городжу, суджу.
4. В дієприкметниках на *-ений*, постійно: осуджений, насиджений, загороджений.

Процес зміни *д* на *дж* розпочався дуже рано, певне в доісторичну добу, бо його знають й інші слов'янські мови, особливо сербська. Але на початку нашого письменства ще не вміли віддавати на письмі цього *дж*, бо користали для цього з болгарського (у нас т. зв. церковно-слов'янського) способу писання, — *жд*. Але вже з XIV-го в. часто пишуть і *дж*, напр. Краківська грамота 1394 р.: *Джюровъ*. В Словнику П. Беринди 1627 р. *дж* вже звичайне: *шкѡджѣ* 27, *бриджѣ* 43, *рѡджѣ* 44, *звѣджѣ* 127, *попѣджѣ* 127 і т. п.

Процес зміни *д* на *дж* послідовно пройшов лише в західно-укр. говорах, а в говорах східно-українських дуже часто повстало тут лише *ж*: сижу, горожу (без жадного московського впливу, хоч і мова російська знає тут тільки *ж*). Мова літературна прийняла проте *дж*, а не *ж*.

6. Міна *л* на *в*.

§ 11. Давнє сполучення *ъл*, пізніше *ол*, коли знаходилось перед приголосним звуком, змінилось в українській мові на *ов* (власне, на дифтонг *оу*): *вовк*, *повний*, *вовна*, *довбати*, *довгий*, *шовк* і т. п.

Звук *л*, коли знаходиться по інших голосних, в літературній українській мові звичайно не міняється на *в*: *стіл*, *віл*, *орел*, *кіл*, *попіл*, *діл*, *горілка*, *барилко*, *гвалт*, *тарілка*, *русалка*, *сопілка* і т. п.

Але в деяких західних говорах аналогія зміни *ъл* на *ов* захопила вже й ці випадки: *стів*, *вів*, *орев*, *сопівка*, *горівка* і т. п.; проте в літературній мові не прийнято писати тут *в*, — пишемо *орел*, *стіл*, *горілка* і т. п.

Зміна *чл* на *ов* розпочалася дуже рано, але по пам'ятках відома вона лише з початку XV-го віку. Так, вже в Буковинській грамоті 1411 р. знаходимо: *повн'кйшеє*.

7. Отвердіння шиплячих звуків.

§ 12. Шиплячі звуки *ж, ч, ш, щ* в давній українській мові були цілком м'якими; цю м'якість їх зазначають всі наші старі пам'ятки, з XI-го віку починаючи. Напр.: в найдавнішій великій українській пам'ятці, Збірнику Святослава 1073 р., знаходимо: *часъ 153, часть 53 б, накажуться 143 б, чада 71 б, кашъ, соудициемъ 56* і т. п.

Проте дуже рано почали шиплячі звуки в нас тверднути; так, уже в тім же Збірнику 1073 р. знаходимо поруч з м'якими шиплячими також і тверді: *часъ 116, часть 72, чада 66* і т. п. Цей процес отвердіння шиплячих звуків закінчився для центральних українських говорів десь в XV в. В теперішній час шиплячі звуки ствердли в нашій мові майже на всім широкому просторі її; лише в деяких архаїчних говорах, в Угорщині, Буковині та Галичині ще не страчено цієї давньої м'якості шиплячих звуків (напр. у Гуцулів, див. „Камінна душа“, повість Гната Хоткевича, Чернівці, 1911 р.).

Правопис у всіх народів світу надзвичайно консервативний; тому й у нас зазначувано м'якість шиплячих на письмі аж до XIX віку, навіть і в XIX віці, хоча цю м'якість, як сказав я, наша мова загубила ще в XV віці.

Теперішня літературна українська мова знає лише тверді шиплячі звуки, що й зазначає на письмі, а саме:

1. На кінці слів (що колись кінчилися на *ъ*): *подоріж, ніч, піч, річ, жовч, миш (миша), пригорщ* і т. п.

2. В середині слів по шиплячих звуках пишемо *а, у, и*, а не *я, ю, і*: *жар, чудо, душа, щастя, жито* (пишемо *і* лише тоді, коли воно з *о* або *е*: *жінка*).

3. В 3 особі множини часу теперішнього й budouчого в закінченні по шиплячих звуках пишемо *-ать, -уть*, а не *-ять, -ють*: *біжать, бренчать* (хоч ще П. Куліш в „Чорній

Раді“ писав, як чернигівець: бачять 307, біжать 344, держать 296, сичать 312, кричать 295. 332. 354. 359. 369 і т. п.).

4. В приказовім способі в 2 особі однини не пишемо, як то було колись, *ь* по шиплячих: не плач, помаж, ляж, ріж, їж.

5. В прислівниках по шиплячих не пишемо *ь*: лиш, більш (колись писали: лишь).

6. Кличний відмінок муж. роду по шиплячих має *у* (а не *ю*): коржу, Івановичу.

7. В оруднім відмінкові множини пишемо: грудьми, людьми, кіньми, але: грішми.

8. Лише в називнім відмінкові середнього роду по здовжених шиплячих ще помітно хитання; треба писати: побєріжжа, клочча, безгрішша (хоч інколи неконсеквентно дехто пише: збіжжя, клоччя і т. п). Так само треба писати і в місцевім відмінкові середнього роду: по обличчу, по збіжжу (а не: по обличчю, по збіжжю).

9. В оруднім відмінку слів жіночого роду, коли він кінчиться шиплячим звуком, пишемо на кінці *у*, а не *ю*: річчу.

Старі наші пам'ятки, з традиції, звичайно м'ягчать тут шиплячі звуки; напр.: Пересопницьке Євангеліє 1556 р.: немочю Лук. 39; Житомирське Євангеліє 1571 р.: з жолчю Мт. зач. 113; Акти Полтавського мійського уряду 1665 р.: речу 35. Але в тій же Пересопницькій Євангелії пробивається й жива народня вимова: за помочу; в Лемківськім Псавтирі середини XVIII віку: самов рѣчу 20 б.

З правописної традиції, а не з літературної вимови, м'ягчать шиплячі в оруднім відмінкові часто й тепер деякі письменники. Але вживати *ю* по шиплячих звуках в оруднім відмінкові неконсеквентно, бо вони в нашій мові давно вже ствердли і тому маємо писати: жовчу, річчу, цею ніччу, за піччу, за поміччу, пригорщу, Січчу, подоріжжу, молодіжжу, крадіжжу і т. п.

Проте в формах морфологічних часом рахуємо ще шиплячі звуки за м'ягкі; так, всі слова муж. роду, що закінчуються на шиплячий звук, або слова жіночого роду на *жа*, *ча*, *ша*, *ща*, — всі ці слова належать ще в літературній

мові до м'якої відміни (в мові народній вони давно вже відміни твердої). А тому:

1. В оруднім відмінкові однини слів муж. роду з закінченням на шиплячий звук вживаємо *-ем*, а не *-ом*: ножем, ключем, борщем. Див. § 23.

2. В оруднім відмінкові однини слів жіночого роду на *-жа, -ча, -ша, -ща* вживаємо *-єю*, а не *-ою*: їржею, кручею, ношею. Див. § 45.

8. Доля звука *p*.

§ 13. Давньо-слов'янська мова в багатьох випадках знала м'яке *p*, але вже в доісторичну пору це *p* почало тверднути. Те саме бачимо і в мові українській: колись м'яке *p* почало в нас тверднути ще в доісторичну пору, так що найперші наші літературні пам'ятки, зберігаючи звичайно *p* м'яке, мають проте дуже багато випадків і твердого *p*, — вони звичайно плутають їх. Так, в Збірнику Святославовім 1073 р. знаходимо: царю 144. 185 б і поруч царю 185. 143. 260 б, коумира 251 б і коумира 120, трапезоу 120. 185 б і трапезоу 53, трапезы 78 б, сътворю 75 і творю 158 і т. п.

Вже в історичну добу з плином часу звук *p* в українській мові твердне все більше та більше; прикладів на таке отвердіння *p* в наших давніх грамотах, що до певної міри відбивають в собі живу тодішню нашу мову, надзвичайно багато; те саме знають і пам'ятники літературні. Напр. Перемиська купча 1378 р.: мунастырь. Луцька грамота 1430 р.: писарь. Черкаська заборона 1503 р.: господара. Устав 1542 р.: Дворанъ нашихъ 17, Пивъ не варать 15. Опис Брацлавського замку 1545 р.: золотар 26, урядныки 23, господару 18. Опис київських замків 1552 р.: чоботарь, Мозырь, Мозыра, теперь, монастырь, монастыра, монастыру, шинкаръ, гончаръ, млынару, бондаръ, комаръ, господаръ, господара, пушкаръ, пушкару, слесаръ, золотаръ, писаръ, писара. Книга Луцька 1582 р.: трохъ 123. 124. Словник П. Беринди 1627 р.: манастырь, смотру, дуру, говору, сваруся, брухъ, господаръ, писаръ, царъ і т. п. Ключ Роз. 1665 р.: царъ 13 б, цесаръ 10 б, теперь 15 б, тры 23, трынадцатую 28 б. Полтавські акти 1665—1670 р.: тры 20,

дворанин 91, дворанина 29, дворанину 88, пради́ва 90, урад 29. 30. 31, урадом 34. 37. 47, гончар 122, овчар 23. 29. 52. 88. 101. 102. 119, писар 123, шинкар 61, гончара 122, крамара 31, з монастира 176, овчара 23. 88. 185. 190, писара 19, господару 53, гончаром 7, з овчаром 26, з овчарами 175 і т. п. Олександрія XVIII в.: чотырохъ 87.

Те саме бачимо й тепер: більшість українських говорів знають вже лише тверде *р*, хоч в багатьох містах (Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, південна частина Київщини, також в говорах буковинських, галицьких та угорських, в деяких містах Чернігівщини, Басарабщини та південного Поділля) зберігається ще й м'яжке *р*.

В літературній українській мові *р* в більшості випадків вже стверд, особливо в кінці слова та перед приголосною: цар, писар, господар, тепер, не вір, тюрма, трох, чотирох, рамці, верх, гіркий, чотири, треба, по завтрому, заверуха Кул. 352 і т. п. Але в багатьох випадках *р* ще рахується м'яким: дрючками Коц. 36, дряпатися Кул. 222, Вхопив дрюка Гр. 121 і т. п. Так само в морфологічних формах звичайно *р* рахуємо за м'яжку приголосну: царя, вівчареві, мій господарю і т. п.

Як бачимо, наша літературна мова непослідовна що до звука *р*; ліпше було б скрізь рахувати його твердим і проводити це по всіх формах, бо без цього все будемо плутати — де має бути тверде чи м'яжке *р*.

9. Мазурукання.

§ 14. Характерною ознакою багатьох західно-українських говірок єсть так зване *мазурукання*, цеб-то вимова звуків свистячих як м'яких шиплячих: *с* як (близько до) *ш*, *з* як *ж*, *ц* як *ч*; це мазурукання дуже поширене в Галичині, особливо серед жіноцтва, навіть інтелігентного. Мазурукання повстало під польським впливом і літературна українська вимова його зовсім не знає і не допускає.

II.

Морфологія.

Подвійні форми.

§ 15. Українська мова знає багато подвійних морфологічних форм, з котрих одна звичайно на склад більше одної. Ці подвійні форми роблять мову нашу дуже гнучкою й особливо придатною до віршування. В більшості своїй такі форми повстали ще в найдавнішу пору життя нашої мови. Подвійні форми — це цілком нормальне явище в кожній живій літературній мові, особливо в такій, як наша українська, що за основу собі взяла мову народню. Рахувати подвійні форми зайвими чи шкідливими ні в якому разі не можна, бо вони лише збільшують красоту та гнучкість нашої мови. Історія знає такі літературні мови, котрі власне через брак цієї живучости швидче завмітали і ще за життя свого ставали мертвими.

I.

РЕЧІВНИК.¹⁾

А. Мужеський рід.

І. Родовий відмінок на *а* та *у*.

§ 16. Родовий відмінок однини мужеського роду на *-а*, *-я* мають такі слова:

1. Назви живі — осіб та звірят, чи то свої, чи перейняті з чужих мов: без батька, Івана, брата, доктора, адвоката, коня, вовка.

¹⁾ Для *Nomen substantivum* вживаю, як і в своїх шкільних підручниках („Рідне писання“), термину *речівник*, котрий більш відповідає істоті назви, ніж термін *іменник*; маємо: ім'я річеве, прикметникове та числове, замість них може бути — *займенник*. Коли вживемо назви *іменник*, тоді термін *займенник* стає неточним, бо ж він замінює не тільки іменника.

2. Назви днів тижня і місяців: з понеділка, вівтірка, четверга, січня, травня, червня і т. п.

3. Назви мір, ваги та монет: гарця, фунта, метра, карбованця, рубля.

4. Назви дерев: з дуба, бука.

5. Назви географічні свої: з Київа, Львова, Луцька, Дніпра, Житомира, Чернигова, і

6. Назви окремих річей: без плуга, серпа, ножа.

7. Ті слова, що в місцевім відмінкові мають закінчення -у, частіше в родовім мають -а: з кілочка, з дубочка, з дуба, з гвіздочка і т. п.

8. Слова середнього роду ніколи не мають закінчення -у в родовім відмінкові: з вікна, з поля, знад моря.

§ 17. *Родовий* (II-й) відмінок однини муж. роду на -у, -ю мають такі речівники:

Назви неживих річей, а саме:

1. Імена уявні (abstracta): з переляку, сміху, розуму, стиду, краю.

2. Імена збірні: народу, лісу, полку.

3. Імена матеріяльні: снігу, льоду, шовку, піску, попелу, лою, цукру і т. п.

4. Всі слова неживі, переняті з чужих мов: з університету, факту, статуту, процесу, контракту і т. п.

5. Слова, що визначають атмосферні явища: з дощу, вітру, морозу, туману, грому, граду.

6. Чужі географічні назви: з Берлину, з Парижу, Акрополю, Єрусалиму, Єрихону. Часом і від своїх: з Дону, Сибіру, Подолу, і

7. Назви матерій, гірських пород і хімічних тіл: з шовку, атласу, оксамиту, графіту, каміню, азоту, алюмінію.

На всі ці випадки подам тут низку прикладів з наших давніх пам'яток та з творів письменників. Через важність питання подаю прикладів більше. Збірник 1076 р.: *отъ горы до долоу* 269 б, *медоу* 5 б. 83 б, *домоу* 172. Життя Феодосія Печ. XII в.: *вою* 71. Волинський договір 1366 р.: броду. Луцька гр. 1454 р.: листу. Луцьк. запис 1487 р.: ячменю. Житомир. інвентар 1501 р.: меду 2. 3. Опис Брацлав. замку

1545 р.: диму 24, замку 19. 20, меду 24, мосту 22, приступу 20, скарбу 21, стану 26. Опис Київських замків 1552 р.: помосту, рынку, скарбу, пороху, свинцу, лою, пляцу, часу, дому, мосту, замку, солоду, поклону, окопу, огню, шроту, приступу, пожитку, статуту, пересуду, шолку, перцу, вітру, году, диму. Пересопн. Єв. 1556 р.: вѣкоу 80, з голодоу 79, до домоу 5. 16. 78, законуу 53, ладаноу 2, людоу 8, медоу 114, з недостаткоу 103, плодоу 9, от початкоу 62, родоу 95, рокоу 8, соромоу 55, събороу 71, оупокою 5, до оучинкоу 111, фоундаментоу 28, часоу 82, коуколю Мт. 13. 52. Книга Луцька 1565 р.: двору 48, повіту 31, ставу 52; 1570 р.: з уряду 74, року 74, пастарнаку 93; 1582 р.: гуку 129, у долу 121, до дому 119, попелу 131, ратунку 129, часу 120; 1583 р.: съ початку 137. Книга Володимирська 1568 р.: листу 66; 1577 р.: повету 99. Чигиринський тестамент 1600 р.: закону, розуму. „Христос Пасхон“ 1630 р.: раю 41, з гробу 24. 40, зъ жалю 39, знаку 22, смутку 29. Ключ Роз. 1665 р.: голоду 35, до грѣху 41 б, з сто́лу 39 б, оупадку 41 б, за часу 18, чину 21. Полтавські акти 1665—1670 р.: артикулу 79. 85. 93. 128, бою 171. 183, воску 110. 115, з вряду 128, году 181, гвалту 117. 118, ґрунту 94, двору 183, документу 85. 110, звичаю 117, до зросту 44. 112, меду 10. 90. 213, могоричу 210, отпусту 115, повѣту 28, пожитку 94, полку 78, поратунку 104, поранку 174, потвору 89, примусу 161, рогу 99, року 48, стану 128, страху 176, суду 133. 154, товару 104, току 179, тутюну 113, часу 11. 120, ячменю 132. 179, ярмарку 32. „Енеїда“ ч. I: перцю 8, покою 27, сто́лу 11, талану́ 14, торгу 26, хріну 16, ч. II: страху́. Шевч.: вітру 23, з голоду 23, до самого долу 26, жалю 2, краю 3, меду 50, могоричу 50, степу 28. Кул. Ч. Р.: базáру 373, бо́ку 340, бо́ю 164, будинку 382, до віку 148, вітру 160. 228, гаю 248, гвалту 151, ґлуму 219, з голоду 129, голосу 219, двóру 373, жаху 166, жа́лю 105, зако́ну 324, ладу́ 24. 131, люду 257. 376, ляку 129. 340, миру 376, мозку 276, намету 328, обозу 14. 187, переполоху 129. 152. 156, покою 379, ро́ду 220, рою 6, світу 187, сорому́ 165, степу 376, столу 246, стра́ху 128. 158, суду 148, та́бору 353, ча́су 225. 411, шинку 236, шляху

191. Свидн.: гною 27, даху 25, двору 20, дому 9, дощу 5, мармуру 25, муру 30, плачу 8, рому 20, зросту 27, страху 33. Фр. 3 в.: бобу 108, болю 249, бою 10. 61, боршу 104, бунту 94. 149, вибуху 91, видатку 118, віку 99, вітру 158, водопаду 66, впину 57, гомону 229, глузду 177, гробу 242, дозволу 159, жалю 147, жарту 177, крику 229, ладу 79, маху 47, огню 7. 40, опору 171, плоду 8, покою 138, поступу 56, поту 6. 79, ратунку 184. 250, розруху 178, розуму 115, сліду 178, сміху 212, снігу 32. 150. 190, страху 127, суду 178. 245, топоту 210, ходу 96. Гр.: вітру 23, гурту 13, проценту 83, ходу 17 і т. п.

§ 18. Форми родового відмінку на *у, ю* вдавнину були дуже рідкими і їх мала лише певна група слів; але з плином часу ці форми стають все частішими, а в теперішній літературній мові їх вживають надзвичайно часто; помічається, що в Галичині в літературній мові таких форм вживають значно менше, як на Великій Україні. Мова польська, що знає ці форми на *у, ю* в величезному числі, до певної міри вплинула й на нашу, бо вдавнину таких форм ми мали не багато. Починаючи ж з XVI в. число форм родового відмінку на *у, ю* у нас увесь час все збільшується.

2. Зміна *о, е* на *і*.

§. 19. Коли називний відмінок муж. роду має *і*, що повстало (по § 1—2) з давніх *о* чи *е*, то ці *о* чи *е* в родовім відмінкові однини відновляються:

Називний:	Родовий:	Називний:	Родовий:
стіл	— стола	рій	— рою
віл	— вола	лій	— лою
кінь	— коня	піч	— печі
Антін	— Антона	ячмінь	— ячменю
Хведір	— Хведора	Канів	— Канева
ніс	— носа	Почаїв	— Почаєва
рід	— рода	Андрій	— Андрея

По всіх інших відмінках однини й множини ці давні *о* чи *е* лишаються без зміни, по § 2; тільки в родовім множини *о* міняється на *і*, по § 4¹.

3. Давальний відмінок однини.

§ 20. Давальний (III) відмінок однини слів мужеського роду звичайно закінчується на *-ові* або *-еві*, *-єві* (частіше в назвах живих істот, рідше в назвах неживих річей): батькові, учителеві, краєві; але досить часто вживається ще й давнє закінчення *-у*, *-ю* (частіше в назвах неживих річей): батьку, учителю, столу, краю; ще приклади: Та й схилив же головоньку сивому коню на гривоньку, Дума. Ми цілому світу бажаємо братання, М. Старицький.

§ 21. Давнє закінчення *-оки*, *-єки* відоме в нашій мові ще з доісторичної доби, але спочатку воно належало тільки певній дуже малій групі слів. Пізніше, особливо з XV—XVI-го віку, це закінчення *-оки* стає все частішим, а тепер воно захопило майже весь мужеський рід (а вже в найновіший час воно часом вривається й до слів середнього роду), — проте переважно це назви живих істот, як то було і вдавнину.

Мова польська з давнього часу закінчення *-ові* знає в дуже великому числі, і в часі особливо XVI—XVIII в. в. збільшила і в нас замишування до цих форм.

Закінчення давального відмінку *-у*, *-ю* для багатьох форм муж. роду старше від *-ові*; вдавнину воно було дуже поширеним як в назвах неживих річей, так і в назвах істот живих. В українській літературній мові XIV—XVII віків і в мові актів того часу звичайно панує давальний на *-у*, *-ю*, — а закінчення *-ові* було тоді ще не частим. В літературній мові теперішнього часу давальний на *-у*, *-ю* вживається переважно в назвах річей неживих.

В теперішній час закінчення *-ові* (в Галичині старше *-ови*) панує більше в західно-українських говорах, а в говорах східно-українських ще дуже часто давнє *-у*, *-ю*; це закінчення *-у*, *-ю* (батьку, коню) — архаїзм в нашій мові, а не москалізм, як часом твердять у нас через незнання історії мови. В літературній же нашій мові тепер панує звичайно закінчення *-ові*.

Коли маємо декільки речівників, то можна закінчення *-ові* давати всім їм або лише деякім, як то було й встаровину, напр.: Перемиська купча 1378 р.: Зятеви Івашкови Іванови,

Брату Ходорови, Протодьяконови Ходорови; *ib.* 1391 р.: Пану Яшкови; Житомирська грам. 1433 р.: Ленькови Зарубичю; Луцька грамота 1445 р.: Шляхетному Θεодору Жукови; *ib.* 1454 р.: Пану Ходьку; Володимирська книга 1570 р. (в Арх. Ю.-З. Р. ч. VI т. I) ст. 86: Пану Станиславу; Книга Луцька *ib.* 1582 р. ст. 127: Пану столънику; Житомирський лист 1650 р., у Каманина: Отцу Стеѡанови, презъбитерови шумському, и сынови єго пану Миколаєви; Полтавські акти 1666—1669 р. р.: Хвеску Гриценщенку 80, Лукашовы Адаменкови 156, Пану Климу Чорнушенку 162, Демянови Баби-ченъкови 174 і т. п. Замічу, що всі ці форми звичайно кінчаються на *-ови* (часом на *-овы*), а це могло рівнятися й теперішньому *-ові* або *-ови*.

4. Кличний відмінок однини.

§ 22. Кличний відмінок однини мужеського роду має такі закінчення:

1. *е* — для слів твердої відміни: о брате, Іване, Пилипе, Хрісте.

2. *ю* — для слів м'якої відміни: мій коню, учителю, кобзарю, царю, гостю, князю, Василю.

3. *у* — для слів, що мають в закінченні *г, к, х*, а також для деяких окремих: братіку, конику, соколику, голубчику, барвіночку, батьку, синопьку; сину, саду, дому, меду; гріху, духу, тату. — Так само від слів з шиплячим в кінці (бо шиплячі були вдавнину м'якими, див. § 12): коржу, квачу, дошу, Івановичу, Петровичу.

4. Слова на *-ець* мають кличний відмінок на *-че*: молодче, хлопче, голубче.

5. Звуки *г, к, х* в кличнім відмінкові перед *е* змінюються на *ж, ч, ш*: Боже, козаче, вороже (і ворогу), ляше (і ляху), Святий Душе (і Духу).

Ось приклади. Збірник 1073 р.: Израилю 6б, єпископе 82б. 83. Збірник 1076 р.: сыноу, врате, слоужителю 25б, Євзомене 272б. Пересопн. Єв. 1556 р.: оучителю 4б, приятелю 55, ликарю 14, врачоу 14, товаришоу Післ., Симоне, Петре 108. Полтав. акти 1665—1670 р.: сину 176. 198, сынку

147, Савку 23, пане полковнику 56. 191, Хвеску 182, шкоднику 144, Юрку 172, зятю 151, добродію 91, отамане, войте 35, уряде 24. Олександрія XVIII в.: голопупку 68, неуку 87, простаку 88, товаришу 25, напаснику 99, господару 28. 35. 43. 61. 74, гостю 48, вѣтязю 55. „Енеїда“ ч. I: сватоньку 8, пане свату 8. Шевч.: голубе 31, жиде 49, соколе 54, сину 16, тату 44, батьку 8. 32, отамане 32, товаришу 4, кобзарю 42, краю 21. Кул. Ч. Р.: гетьмане 198, пане 372, Петре 383, сине 341, сину 375, тату 363, батьку 112. 224. 246. 376, Мошку 140, підніжку 25, полковнику 300, синку 112. 284. 363, синопку 244, господарю 64, звірю 226, крамарю 25, паламарю 145, царю 31, орачу 5, читачу 100, добродію 222, Матвію 222, Василю 23. 156, ковалю, дідусю 41, Петрусю 414, зятю 210, коню 248. Фр. Зв.: вітре 53, враже 246, ляше 52, небоже 43, ковалю 147, місяцю 63, Яцю 232. Гр.: Кириле 89, тату 19, дядьку 82, Зіньку 43. 128.

Як бачимо, кличний відмінок повно зберігся від давнини в українській мові. Не треба забувати, що кличний відмінок — це дуже давня ознака нашої мови; мова російська, скажемо, давно вже загубила цю форму. Ось тому треба обов'язково додержувати форм цього відмінку і не заміняти його називним, як то часто роблять під російським впливом; треба казати — Ходімо, Іване Петровичу, а не — Ходім, Ізан Петрович.

5. Орудний відмінок однини.

§ 23. Слова муж. (і середнього) роду в оруднім відмінку однини в твердій відміні мають закінчення *-ом*, а в м'ягкій *-ем* (а не *-ьом*): столом, конем. Слова на *-й* мають закінчення на *-єм* (а не *-ьом*): краєм, раєм, гаєм, роєм, колієм, покоем, трамваєм.

Треба добре пам'ятати, що слова м'якої відміни кінчаються на *-ем*, а не *-ом*. Напр. у Кул. Ч. Р.: конем 199. 226, блазнем 205, жалем 177, князем 46, москалем 319, гостем 48. 279, козирем 72, паламарем 270, ножем 212. 384, небожем 28, огнем да мечем 15. 11, кошем 258. У Гр.: гостем 70, тестем 13, попихачем 97, дошем 23. 108. Чайк. Мал.: інвентарем, косарем 17. Коц.: велитнем 21, гостем 57, краєм 14.

Закон зміни *е* на *о* по шиплячих та взагалі по м'ягких приголосних (див. § 7) до цього відмінку не стосується, бо тут по цим *е* йшов ще м'який звук — *м* (вдавнину -*мь*, напр. конемь); але цей звук *м* в нашій мові стверд ще з найдавнішого часу, а тому загальний закон зміни *е* на *о* (§ 7) потягнув за собою й цей відмінок. Сталося це досить рано. Напр.: Прилуцька гр. 1459 р.: Печенѣжцомъ. Устав 1542 р.: грабежомъ 15, бичомъ 15. Книга Володимирська 1578 р.: Лазаромъ. Книга Луцька 1582 р.: съ паномъ Лашомъ, съ паном Матушомъ 118, бондаромъ 129; 1584 р.: Федоровичомъ 141. Володимирська книга 1596 р.: Богушомъ, Гулевичомъ 91 (всі приклади, крім першого, з Арх. Ю.-З. Р. ч. VI т. I). Полтавські акти 1667—1671 р.: з шинкаром 208, плугатаром 113, овчаром 155, ключом 173, Матвѣвичом 87. 100, с товаришом 173. 196, Дорошом 202, Барабашом 180 і т. п.

Сучасна літературна мова й вимова не допускає цього -*ом* для слів м'якої відміни, — треба -*ем*: учителем, роєм, а не учительом, роєм.

6. Місцевий відмінок.

§ 24. Місцевий відмінок однини слів муж. роду в українській мові має такі закінчення:

1. Слова твердої відміни звичайно мають -*і*, як то було й вдавнину: на столѣ — тепер: на столі; при цьому звуки *з, с, к, х* міняються відповідно на *з, дз, ц, с*. Напр. у Кул. Ч. Р.: на світі 282, на столі 319, у такому разі 159, на боці 237, у лузі 152, у недюзі. Кул. От.: на ланцузі 33. Л. Укр.: на березі. Шевч.: в лісі 15. Гр.: у гурті 89, на світі 110, в дворі 112, на іконостасі 281. Коц.: на баркасі 6. Фр. М.: у розпалі 28, у таборі. Лепк. 3 гл.: по лісі 168, на світі 104. Фр. 3 в.: у Самборі 121, в домі 110. Чайк. Мал.: на суді 149.

2. Слова м'якої відміни в східних українських говорах та в літературній мові Великої України звичайно також мають закінчення -*і*: на коні, на вчителі, на ножі, в кінці, на ремінці, на вогні, на вулиці і т. п.

Але вдавнину закінченням цього відмінка у слів м'якої відміни було *и*, напр.: на *кони*; в східних говорах це *-и* дало *-і*, напр. у Кул. Ч. Р.: на *коні* 198, Коц.: в *камені* 13. Але в західних українських говорах (часто й в літературній мові Галичини) це давнє закінчення *и* ще збереглося, напр.: Фр. З. Б.: в *камени* 50, Чайк. Віддяч.: на *кони* 5, Леп. З гл.: в *огни* 186, Леп. З ж.: в *хлівци* 41, Щур. Сл. о п.: в *словари* 11 і т. п. Пор. в Почаївськiм Служебнику 1735 р.: в*ъ* *Йорданы*, в*ъ* *Ізраилы*, на *концы*. Але в літературній мові таких закінчень, як місцевих, ліпше не вживати.

3. Слова на *-й*, а також слова, що мають в закінченні звуки *к* або *х*, також і деякі односкладові слова, мають закінчення *-у* або *-ю*, напр.: „Енеїда“ І: в *льоху* 20, в *поту* 26. Кул. Ч. Р.: в *гаю* 121. 224, на *віку* 178, у *вінку* 104, на *степу* 166, на *лобу* 154, у *ряду* 269. Шевч.: в *гаю* 1. 2. 47. 48, в *Дунаю* 2, в *раю*, в *краю* 2. 8. 12, в *степу* 9. 26. 32. 34. 42, в *снігу* 35. 43, на *дубу* 4, по *садочку* 11. Гр.: на *полу* 132. 258, в *холодку* 37. 45, на *рундуку* 87, в *садку* 104, у *ярку* 263. Коц.: на *піску* 6. Свидн.: на *ярмарку* 20, по *виду* 11. Фр. З. Б.: на *шляху* 58. 68. Щур. Рол.: в *бою* 73. 80. Леп. З гл.: в *маю* 133, в *спокою* 87. Федьк.: на *меду* 12. Фр. Зв.: в *бору* 156, в *бігу* 2, в *болю* 24, в *краю* 239. 250, в *кутку* 97, в *розпорядку* 77, в *садочку* 11. 12, в *спокою* 101. Чайк. Ол.: в *горшку* 16, на *цвяху* 17. Черк. І: в *чаду* 74, у *димі* 79.

Це закінчення *-у*, *-ю* вдавнину було лише в деяких словах (основи на *и*), напр. в Збірнику Святославовім 1073 р. маємо: к*ъ* *домоу* 67, Збірн. 1076 р.: к*ъ* *медуу* і т. п. Але пізніше, особливо з XII—XIV в. починаючи, це закінчення збільшується все більше та більше. Напр. Луцька порука 1388 р.: у *Луцку*. Луцицька порука 1388 р.: по *Марку*. Галицька гр. 1401 р.: у *Галичю* (пор. Галицький лист 1424 р.: у *Галичи*). Снятинська гр. 1424 р.: в *часу*. Житомирська гр. 1433 р.: на *семъ листу*. Снятинська гр. 1454 р.: у *Коропцю* (поруч: у *Коропци*). Пересопн. Єв. 1556 р.: в *родоу* 4, в *том часоу* 91, в *вѣкоу* 91, на *остаткоу*, при *зятю*, *Післямова*. В Полтавських актах 1665—1670 р.: в *року* і *дню* 47. 46.

75, на подпитку 142. 181. 208, на учинку 82. 180, в недостатку 192, в кожуху 156, на торгу 161, в посвару 159, на Сидору 17, в монастиру 186, при пану 78, в артикулу 123, на пляцу 20, в жалю 111, на тыжню 149, на коню 185 і т. п.

4. В українській мові відмінок давальний потроху заступає відмінка місцевого, тому часом буває закінчення *-ові* і в відмінку місцевім: на братові, при батькові, при синові і т. п.; в Олександрії XVIII в. знаходимо: по коневі 54. 78. 101. Але закінчення *-ові* буває тут не часто, частіше в назвах живих істот; зловживати в цім випадку закінченням *-ові*, та ще в назвах неживих річей, не треба. Кул. Ч. Р.: по таборові 311, по перначеві 322. Бирч.: по возові 79.

7. Орудний відмінок множини.

§ 25. Орудний відмінок множини звичайно кінчиться на *-ами*, *-ями*: вовками, конями; тільки декільки слів ще мають давнє закінчення *-ьми* (замість *-ями*), напр.: Кул. Ч. Р.: кіньми 212, людьми 152. Фр. З. Б.: гістьми 8. 149, жолудьми 60. Від слова *гроші* оруд. відм. *грішми* або *грошима*.

Закінчення *-ми* вимовляємо твердо, а не м'яко, як в мові російській і як під російським впливом часом вимовляють і в нас. Пор. в Перемиській грамоті 1404 р.: *стро-намы*. Бухурська гр. 1378 р.: *ск рѣкмы*.

8. Слова з рухомим *е* або *о*.

§ 26. Українська мова вдавнину мала так звані глухі голосні звуки *ѣ* і *ѡ*. Ці звуки зникли в нашій мові десь ще в X—XII віці, — вони або змінилися на чисті приголосні: *ѣ* на *о*, а *ѡ* на *е*, або (коли були ненаголошені) цілком зникли. Так повстали наші слова з т. зв. рухомим або зникаючими *о* чи *е*: купець — купця, отець — вітця і т. п. з давніх: *коупѣць* — *коупѣца*, *отѣць* — *отѣца*.

§ 27. У всіх словах на *-ець* (давнє *-ѣць*) при відмінюванні їх зникає *е*: кінець — кінця, молодець — молодцям, двірець — двірці і т. п. Лише декільки слів, що перед *-ець* мають дві приголосні, з вимог милозвучности (бо збіглось би три чи більше приголосні) не викидають цього *е*: мокрець

— мокреця, мудрець — мудреця (в Галичині часто: мудрця); від чернець — черця, швець — шевця, мертвець — мерця.

§ 28. У всіх словах, що закінчуються на *-ень* (давнє *-ѣнь*), при відміні їх зникає *е*: блазень — блазня, квітень — квітнем, кусень — кусні і т. п.

§ 29. У слів на *-ен* звичайно *е* не випадає: терен — терену, дерен — дерену, ясен — ясном (звідсі й ясень — ясеню); але: ромен — ромену або й ромну.

§ 30. У слів м. р. з закінченням на *-ель* з давнього *-ѣль* (або з так званим секундарним чи новим *ь*) при відміні їх звичайно *е* зникає: журавель — журавля; так само випадає *е* й в словах: бусель (і бусел), гандель, гембель, корабель, кахель, кашель, кухоль, пензель, питель, рубель, скобель, сопель, чепель, шашель, щабель, щавель, щоголь і т. п.

Але ось в цих чужих словах звичайно в літературній українській мові не зникає *е*: вексель — векселя, Ревель — з Ревелю, гицель — гицеля (часом — гицля), Мендель — Менделя; в Галичині під впливом польським і в цих словах випадає *е*.

§ 31. В словах на *-тель* (давнє *-ѣль*) ніколи не випадає *е*: учитель — учителя і т. п.

§ 32. В словах на *-ел* (давнє *-ѣль*) випадає *е* при відміні: орел — вірла, котел — кітла; так само: посел, осел, козел і т. п. Слово *а́нгел*, *а́нгель* — *а́нгела* цюди не відноситься.

§ 33. Слова на *-сел* мають нове *е*, *ь* (давнє *-слѣ*), яке при зміні слова зникає: замисел — замислу; так само: змисел, домисел, коромисел, помисел, промисел.

§ 34. В українській мові єсть багато слів, звичайно чужого походження, що закінчуються на *-тр*, або частіше на *-тер* (з *-тр* або з *-ter*); в цих словах при відміні їх зникає *е*: барометер — барометра; так само: арбитер, ареометер, байстер, вахмистер, гайстер, капельмейстер, майстер, міністер, пластер, ротмистер, скипетер, театер, термометер, цехмистер і т. п. Так само: Олександр; але гр. пресвитер — пресвитера.

§ 35. У всіх словах, що закінчуються на *-ок* (давнє *-ѣкъ*), при відміні їх зникає *о*: місток — містка, гурток |

гуртком, кілок — кілки і т. п. (в слові пророк *ок* не закінчення, а частина коріння).

§ 36. В словах на *-оть* (давнє *-ѣтъ*) при відміні їх зникає *о*: віхоть — віхтю, діготь — дігтю, кіготь — кігтя, ніготь — нігтя, лікоть — ліктя.

§ 37. В словах мужеського роду, що перед кінцевою приголосною мали вдавнину *ѣ* чи *ѣ*, тепер *о*, *е*, при відміні їх ці *о*, *е* звичайно випадають: овес — вівса, пес — пса, посол — посла, угол — угла, вихор — вихра, свекор — свекра, швагер — швагра, хребет — хребта, чабер — чабра, бобер — бобра і багато інших.

§ 38. Але інколи ці *о*, *е* не зникають, чим оминається немилозвучний збіг приголосних: рот, *ръѣтъ* — рота (а не рта), моху, лоба, воші, лева, льону (лену), льоду (леду) і т. п. Ось приклади: Нічка приспала всіх, *соном* опутала, Старицький. Людям *рота* не замкнеш, Поговірка. Він такий старий, що увесь *мохом* обріс, Рудченко. Під носом косить пора, а в *лобі* й орать ні на що, Номис. Йди до мене *льону* брать, Пісня. Одваживсь вовк у *лева* попросити, Глібів. У Коц. 45: *мохом*.

9. Слова муж. роду на *-ця*.

§ 39. В XVI і XVII віках зайшла була до нас з мови польської звичка творити слова на *-ця* (зам. *-ець*): літописця, злочинця і т. п. Так, в Словнику Памви Беринди 1627 р. знаходимо: вимовця 40, державця 119, злочинця 69, звѣздозорця 67. 68, красомовця 40, оборонця 28. 76 і т. п. Але пізніше літературна українська мова, звільнившись зіпід польського впливу, відкинула ці форми, і тепер подібні слова вживаємо лише з закінченням *-ець*: літописець, знавець і т. п.

10. Ймення на *-ий*, *-ой* та *-ій*.

§ 40. Прізвища на *-ий* чи *-ой* єсть прикметники, і тому відмінюємо їх як прикметники, а не як речівники: I: Толсто́й, Го́ркий; II: Толсто́го, Го́рко́го; III: Толсто́му, Го́рко́му; VI: Толсти́м, Го́рким; VII: в Толсти́м, в Го́рким і т. д. В Галичині

часто ці прізвища відмінюють по-польському, цеб-то як речівники: Толстоя, Горкою і т. п.

Хресні ймення на *-ий* (чи *-ий*) належать до речівників, а не прикметників, і тому відмінюються як речівники: Григорія, Григорієм.

Так само маємо багато своїх слів на *-ий* (з давнього *-ѣй*), що змінюються як речівники: крутія, крутієм. Так само змінюємо й прізвища на *-ий*: Багрій — Багрія, Баторій — Баторія, Гудзій — Гудзія, Колодій — Колодія і т. п.

В польській мові подібні слова звичайно змінюють як прикметники: Batory — Batorego; за поляками і в Галичині постійно пишуть: при вулиці Баторого. На Великій Україні скажуть тільки: часи Баторія, а не Баторого.

II. Слова незмінні.

§ 41. Слова *обід*, *захід* та *схід* часто в родовім відмінкові (часом і в інших) не змінюються, напр.: Спала аж до обід, Гр. 227. Послі обід, Кул. 129. Устали зза обід, Кул. 286. До захід сонця. Перед захід сонця. Повій, вітре, до схід сонця, Руданський. До схід сонця опинився на волі, Кул. 401. У Шевч.: Як роса та до схід сонця 13, Заплачеш до схід сонця ранесенько.

12. Народні хресні ймення.

§ 42. Хресні ймення, що прийшли до нас разом з вірою від греків, десь ще в X віці, дуже скоро українизувалися в нас і набули собі своє рідне закінчення; кидається ввічі закохання української мови до закінчення *-о* в хресних йменнях. Церква народніх назв не приймає і вживає давніх форм аж до теперішнього часу. Так витворилося багато подвійних форм: церковна (Петр, Діонісій, Павел) і народня (Петро, Динис, Павло). Літературна мова звичайно вживає лише народніх форм, а форм церковних вживає тільки для осіб духовних: Тарас Шевченко, але — отець Тарасій і т. п.

Народні форми хресних назв появляються в українській літературі ще з XI в.; так, уже в Збірнику 1073 р. маємо: Петро, Пауло 262 б. В укр. грамотах народніх форм дуже

багато, напр.: Переяслав. гр. 1356 р.: Семень; Галицький лист 1371 р.: у Василя; Бухурська гр. 1378 р.: Костько; Перемиська купча 1378 р.: Кость, Ходько, Стецко; Луцька порука 1388 р.: Васко; Краків. гр. 1394 р.: Яшко, Данило; Перемиська гр. 1404 р.: Гринко, Грицко, Михайло, Яцко; Книга Луцька 1568 р. (в Арх. Ю.-З. Р. ч. VI, т. I, ст. 67—68): Богушъ, Василь, Васко, Гриць, Дорошъ, Лавро, Лаврушко, Левко, Михно, Ониско, Ромашко, Савка, Савко, Сенко, Федко, Харко, Ярмол; Книга Володимирська 1582 р.: Гаврило, Антиско, Марко, Юрко, Сень, Якимъ. Полтав. акти 1665—1670 р.: Параска 47. 201, Хвеско 132, Опанас 121 і т. п.

В західно-українських говорах, особливо в Галичині, під польським впливом вживається багато таких скорочених власних назв, яких на Великій Україні не почуєте, напр.: Ромко, Влодко, Стефця і др., тут кажуть: Романцьо, Степка, Володимирцьо і т. п.

Б. Жіночий рід.

І. Зміна *о*, *е* на *і*.

§ 43. Коли називний відмінок ж. р. має *і*, що повстало (по § 1—2) з давніх *о* чи *е*, то ці *о* чи *е* в родовім відмінкові однини відновлюються: ніч — ночи, піч — печи, сіль — соли, мудрість — мудрости, осінь — осени, радість — радости, постіль — постелі, прикрість — прикрости.

По всіх інших відмінках однини й множини залишаються ці *о* або *е*. Лише в оруднім відмінкові однини слів приголосної відміни *о* чи *е* знову змінюється на *і*: ніччу, піччу, сіллю, мудрістю, див. § 4². Також в родовім відмінку множини слів твердої відміни часто буває *і* в кінцевім закритім складі: ніг, шкіл, осіб, свобод, робіт, від, гір, зір, шкід; навіть від повноголосних форм: корів, голів, доріг, беріз. Кул. Іов: Лихих від 50. Мак. Рев.: до шкіл. Бирч.: напрям від II. 88. Тимч.: осіб 55. 95. 105, гір 105.

Про форми: сторінок, берізок, різок див. § 5¹.

2. Кличний відмінок однини.

§ 44. Кличний відмінок однини жіночого роду має такі закінчення:

1. -о — для слів твердої відміни: *мамо, бабо.*
2. -е (а не *ьо*) — для слів м'якої та приголосної відмін: *земле, душе, круче, пуще, соле, ноче.*
3. -ю — для слів здрібнілих та песливих на -я: *мамуню, тітуню, Стефцю.*

Кличний відмінок — це дуже давня ознака нашої мови; не можна замінити його на називний, див. § 22.

Приклади: Шевч.: *доню 27, зоре 52, свине 49.* Кул. Ч. Р.: *жінко 219, небого 218, осо 114, сатано 114, сестро 210, крале 154, нене 249, княгине 211, Лесю 40, Меласю 40, Настусю 210.* Гр.: *громадо 96, свахо 269, ясочко 108, молодице 74.* Фр. Зв.: *лѡзо 8, ниво 8, пісне 36, роже 60.* Черк. І: *красуне 99, о пісне 92.*

3. Орудний відмінок однини.

§ 45. 1. Орудний відмінок однини слів жіночого роду в твердій відміні має -ою, а в м'якій -ею: *водою, землею.*

Треба добре пильнувати слів м'якої відміни, — вони постійно мають тут закінчення -ею, а не -ою (бо звук *е* перед м'яким складом не міняється на *о*, див. § 7). Напр. у Кул. Ч. Р.: *долею 234, кулею 163, шаблею 159. 216, ненею 103. 135, пашнею 131, піснею 238, лазнею, одежею 261, пожежею 11, сторожею 12, душею 133. 226. 357, кашею 240, пушею 235.* Шевч.: *брехнею 41, вишнею 12.* Гр.: *душею 78. 270. 271, землею 83, цибулею 74, Катрею 107.* Фр. Зв.: *горальнею 116, кишенею 79, хвилею 14. 174.* Фр. З. Б.: *волею 61, кузнею 56.* Леп. З ж.: *мазею 71.*

Закінчення -ою в словах м'якої відміни (*межею, цибулею, землею і т. п.*) в літературній мові не вживаємо.

2. Форм орудного відмінку однини жіночого роду на -ов, -ев, або на -ой, -ей, поширених в західно-українських говорах, літературна українська мова не вживає, як місцевих: з *доброю сестрою* (а не з *добров сестров* чи з *доброї сестрой*).

Вимова: *сестрой, сестров*, як цілком місцева (*сестрой* з російської мови), в літературній українській вимові не допускається.

3. В словах приголосної відміни в оруднім відмінкові: 1) *о* та *е* переходять на *і* (див. § 4²), 2) приголосна, коли вона не губна і коли стоїть між голосними, подвоюється, 3) на кінці пишемо *-ю*, а по шиплячих *-у*: сіллю, ціллю, тінню, міддю, маззю, віссю, міццю; вдячністю, кістю; річку, нічку, помічку, пічку; смертю, лагідністю, терпеливістю, прихильністю, любов'ю, крів'ю (а також: кров'ю, кров'єю), матір'ю.

Архаїчних форм: річею, цілею, смертею, нетерпеливостію, помочемо і т. п., поширених в західно-укр. говорах, літературна українська мова вже не вживає¹⁾.

4. Родовий відмінок множини.

§ 46. Родовий відмінок множини слів жіночого роду має такі закінчення:

1. Звичайно — чиста основа: рук, мух. Див. ще § 32 і 35.

2. Слова на *-ня* мають *-ь*: пісень, вишень, черешень. В народній мові часом буває тут закінчення *-ів*, напр. черешні^{ів}, але таке закінчення в літературній мові не прийняте.

3. Слова на *-ці* мають *-ів*: ласощів, пахощів, любощів, радощів, святощів, заздрощів, мощів; так само: матерів. Слова ці вдавнину мали закінчення *-ей* (або *-ий*, писали: *-ий* чи *-ий*), але літературна наша мова тепер його не вживає; взагалі, закінчення муж. роду *-ів* з часом шириться все більше та більше. Кул.: Сомко козак не до любощів 180, З радощів 414. Гр.: Стрибала з радощів 44, Дівчині від любощів 115. Див. § 71³.

5. Вставка *о* або *е* в родовім відмінкові множини жін. роду.

§ 47. В родовім відмінкові множини слів ж. р. часто вставляється *е* або *о* (з давніх *ь*, *ъ*) перед останньою приголосною для уникнення немилозвучного збігу двох приголосних в закінченні слова.

1. В родовім відмінкові множини слів ж. р., що закінчуються на *-ла*, *-ля*, *-ма*, *-на*, *-ня*, *-ра* (ля-ла, ма-ня, ра-на)

¹⁾ Докладніше про ці форми див. Ів. Огієнко, Орудний відмінок однини слів жіночого роду приголосної відміни, відбитка з „Поступу“ за 1923 р. №№. 9—10.

і мають перед цим закінченням приголосну, вставляється *е*: метел; будівель, покрівель, годівель, конопель, картопель, голобель, гребель, тюрем, кучем, корчем; весен, сосен, серен, воєн; возовень, часовень, лазень, кузень, підповень, книгарень, гарбарень, сотень, люшень, вишень, черешень; сестер, макітер, ковдер і т. п.

2. Від слів на *-ння* род. мн. звичайно має закінчення муж. роду *-ів*: паннів, ваннів, боннів, Ганнів (але й Ганн).

3. В род. відмінку множини слів, що закінчуються на *-ка* або *-ва* (ка-ва) і мають перед цим закінченням приголосну, вставляється *о*: молитов, бритов, лиштов, дратов, церков, буков, кроков, верстов, дрохов, пихов, корогов, пришов, підошов; в словах на *-ок*, крім цього, по § 4¹⁰, корінні *о* чи *е* міняються на *і*: рибок, травок, кладок, картопельок, ляльок, доньок, мисок, лайкок, цяцьок, качок, бляшок, кузьок, дошок; ластівок, ніжок, діжок, різок, бійок, двійок і т. п. Не вживати немилозвучних форм: букв, верств, молитв і т. п.!

4. Від слів: відьма, кухня родовий множини: відьом, кухон (і кухень).

5. В інші сполучення двох приголосних в родовім множини голосного не вставляється: служб, дружб, фарб, барв, прирв, скарг, судорг, кривд, правд, кукс, плакс, такс, лямп, помп, плахт, рахт і т. п.

6. Орудний відмінок множини.

§ 48. Орудний відмінок множини слів жің. роду приголосної відміни (основ на *і*) має закінчення:

1. Основне давнє *-ьми*: Коц.: грудьми 7. 43. „Енеїда“ І: слізьми 10, Шур. Сл.: кістьми 26, Кул.: вісьми 183, сіньми.

2. Нове, частіше *-ями*, *-ами*: тінями, вісьями, річами. Поділюся сльозами, Шевч. 48 і т. п.

§ 49. Вдавнину закінченням (основ на *і*) тут було *-ьми*; напр. Збірник 1073 р.: страстьми 14, частьми 17; але закінчення жің. роду *-ами*, *-ями* потроху витискає давнє *-ьми*.

7. Жіночі хресні ймення.

§ 50. Жіночі хресні ймення грецькі часто походять від ймень мужеських, лише з добавкою жіночого закінчення -а чи -я. Але таких ймень у нас не дуже багато; старі українські Місяцеслови знають переважно отсі жіночі ймення, що повторюють ймення мужеські (наводжу їх в церковній формі): Агафоніка, Антоніна, Аполинарія, Артёмія, Афанасія, Августа, Василіса, Дорофёя, Євгенія, Євлáмпія, Євфíмія, Зинóвія, Ісидóра, Клáвдія, Лукія, Ольга, Павла, Пелагія, Платоніда, Серафíма, Соломонія, Стефаніда, Филиппія, Юліяна, Юстіна, Феодóсія, Феодóра, Феоктіста.

В мові польській жіночих ймень, утворених від мужеських, надзвичайно багато; так само і в Галичині вживається дуже багато жіночих хресних ймень, на Великій Україні тепер цілком не відомих, напр.: Володиміра, Іва́нна, Володисла́ва, Вільгельміна, Станисла́ва, Михайлі́на, Михаїла, Констя́нтіна, Осі́па, Рома́на і т. п. В офіційних Місяцесловах гр.-католицьких цих ймень нема, — це вже церковний польський вплив.

Але треба зазначити, що слов'янська старовина взагалі знала подібних ймень значно більше; так, в старім Пом'янику Букарештської митрополії в рукопису XVI-го віку знаходимо такі жіночі ймення: Андрея, Богдана, Іована, Стефана, Станислава¹⁾. Тому можна думати, що польський вплив лише підтримав в Галичині цю давню греко-слов'янську звичку.

В. Середній рід.

І. Слова на -я.

§ 51. Слова середнього роду на я (по шиплячих тепер а):

1. Подвоюють (здовжують) приголосний звук перед я: життя, сміття, багаття, почуття, заняття, браття, весілля, Поділля, зілля, похмілля, волосся, Поросся, безладдя, мотуззя, галуззя, звання, оповідання; збіжжа, Запоріжжа, клочча, безгрішша, батіжжа.

¹⁾ Венелинъ, Влахо-болгарскія грамоты, Спб. 1840 р., ст. 341—350.

2. Губні звуки *б, п, в, м* і звук *р* в цих випадках не подвоюються: безхліб'я, підлоб'я, безголов'я, пір'я, подвір'я.

3. Приголосний звук може подвоюватись лише тоді, коли він знаходиться між голосними; в противному разі він не подвоюється: листя, щастя, милосердя.

4. На кінці таких слів пишемо *-я* (а не *-є*), по шиплячих *-а*: життя, весілля, збіжжа.

5. Подвоєний звук при відміні слова залишається у всіх формах, виключаючи лише родового множини, див. § 55².

Українські слова середнього роду на *-я* зо здовженою перед ним приголосною повстали з давніх слів на *-иє, -ює*; процес зміни йшов ось так: житиє — житює — житъє — жититьє — житте — жите. Форми на *-є* — це давні наші форми, що й тепер ще панують в північних українських говірках і в Галичині на широкому просторі.

Але вже з найдавнішого часу в цих словах кінцеве *-є* почало мінятися на *-я*; так, вже в Збірнику 1073 р. на л. 57 знаходимо житиа зам. житиє; в Словах Григорія Богослова XI-го віку на л. 240 б читаємо: члѣское причастиа. А в пам'ятках дальших число форм з *-я* зам. *-є* все збільшується, а з XVI в. стає їх вже дуже багато; так, в Пересопницькій Євангелії 1556 р. знаходимо: вишло выреченя Лк. зач. 5, великое змилованя 38, дорогое одѣня 45. 83. 111, великое паденя 28, жидовское поколѣня 55, веселя 74, збожя 22, милосердя 53, подворя 48, тото писаня 5 і т. п. Словник П. Беринди 1627 р. ст. 103: мешканячко.

Здовження приголосного в цих словах розпочалося дуже рано; так, вже в Успенському Збірнику XII в. знаходимо: въ безаконѣи 78; але звичайно давні пам'ятки це здовження приголосного зазначають дуже рідко, і лише з XVI в. стрічаємо його досить часто; напр. в Опису київських замків 1552 р. знаходимо: отношение, в рубленни, в копанни і т. п.

Замічу тут, що це здовження приголосного ми лише графічно зазначаємо подвоєною приголосною, бо в вимові нашій воно почувається не як подвоєний звук (не *мідь-дю*), а лише як звук до певної міри здовжений (як *мідю*).

В теперішній час в Галичині серед української інтелігенції можна часто почути не здовжений приголосний, а штучно подвоєний (з бажання говорити ніби по „наддніпрянському“); кажуть: до побачень-ня, моє шановань-ня, жить-тя і т. п. Така вимова — штучна: подвоєння робимо лише на письмі, щоб означити здовжений звук.

В українській літературній мові звичайно панують форми на -я зо здовженою перед ним приголосною, — це форми південної Київщини, Полтавщини і Харківщини, цеб-то тих місцевостей, яких мова лягла в основу української літературної мови.

2. Давальний відмінок однини.

§ 52. Давальний відмінок однини середнього роду звичайно має давнє закінчення -у, -ю, а не -ові, -еві: вікну, серцю, полю.

Але закінчення цього відмінка муж. рода -ові, -еві часом вривається й сюди, напр.: Дай серцеві волю — заведе в неволю. Олександрія XVIII в.: шатрови 28. Гр.: Не видко кінця ділові 293, Громадському доброві 108, Заслуженому серцеві 270.

3. Орудний відмінок однини.

§ 53. Слова на -я сер. роду в оруднім відмінку однини кінчаються на -ям (а не -єм), а по шиплячих звуках на -ам (а не -ем): житт^{ям}, оповіданням, збіжж^{ям}, клочч^{ям}. Кул. Ч. Р.: з княж^{ам} 212. Свидн.: з кухл^{ям} 16. Гр.: Голову полум'я^м обняло 226. 100, Блищать під промінн^{ям} 22, Не могла звеселити примилenn^{ям} та щебетанн^{ям} 102, Могучим пориванн^{ям} 40. Коц.: З несвідомим почутт^{ям} 37, Дихав полум'я^м 54.

Кінцевий звук -я в називнім відмінкові вплинув і на відмінок орудний: житт^я — житт^{ям}; ця форма на -ям почалася певне разом з повстанням форм на -я, але по пам'ятках вона рідка; в Пересопницькій Євангелії 1556 р. маємо в зач. 68 Лк.: имѣ^{ям}. Учит. Єв. 1619 р.: старанн^{ямъ} 1. 5. Ключ Роз. 1665 р.: пристанн^{ямъ} своїмъ. Полтавські акти

1666—1667 р.: с приложенням 33, стараням 56, за данямъ 75, за згаданямъ 87. Олександрія XVIII в.: здоровям 40. 44, камѣням 84. 100, писанямъ 77.

4. Місцевий відмінок однини.

§ 54. Місцевий відмінок однини слів середнього роду має такі закінчення:

1. Звичайно давнє закінчення *-і*: на морі, в серці, в житті, в селі, на вікні, на ягнятї.

2. Тільки слова на *-ко* кінчаються на *-у*: на серденьку, на віконечку.

3. В західно-українських говорах в словах м'якої відміни на *-е, -є, -я* (до певної міри й під польським впливом) дуже часто буває закінчення давального відмінку замість місцевого: на морю, в полю, на серцю, в життю.

4. Крім цього, в західних говорах в місцевім відмінкові буває й закінчення *-и*: на місци, на сонци.

Вдавнину місцевий відмінок однини слів середнього роду звичайно мав закінчення *-к* для слів твердої відміни (що кінчаються на *-о*) і *-и* для слів м'якої відміни (слів на *-е*): на сел^к, на зр^нк, в^к поли, на мори. Ці закінчення в східних українських говорах дали нормально *і*: на селі, в полі. Напр., „Енеїда“: на морі 8. 10, на тім^і 10. Шевч.: В чистім полі 3, В широкім полі воля 37. Кул. От.: на морі 41, в морі 42, Ч. Р.: у свойму місті 208, в Чорному морі 113, на полі 112. 234, у воєнному ділі 13, у нашому доброму ділі 78. Гр.: в повітрі 24, на блакитному небі 112. Коц.: на морі 10 і т. п. Свидн.: по подвір'ї 2, в полі 11. Фр. З в.: в серці 55, у полі 95. Тимч. Гр.: в слові 14, в сполученні 105, при творенні 19, в триванні 11. Черкас. І: в колі 76, в багні 91, у горінні 57.

Давальний відмінок взагалі має великий намір заступати відмінок місцевий; в східних говорах це помічається рідше, але в західних (також в літературній галицькій мові) така заміна звичайна, бо тут вона підтримується до певної міри й польським впливом (а в мові польській форми *w polu*, *na morzu*, *w zdaniu* — цілком нормальні й постійні); ось

тому в літературній мові Галичини звичайно знаходимо закінчення *-ю*, напр. у Мак. Рев.: в серцю 23. 113, на морю 4. У Фр. 3. Б.: на вістрю 64, в горю 54, в діланю 67, в житю 7, на листю 12, на обійстю 39, по скінченю 28, при народженю 9 і т. п.

Ця заміна місцевого відмінка давальним відома з найдавнішого часу; так, вже в Богословії Дамаскина XII в. знаходимо: о въплъщению 144. А в дальших пам'ятках з XIV в. такі форми звичайні: Судомир. присяга 1389 р.: у опеканию, Валаська грамота 1400 р.: в городѣ Берестю. В Пересопн. Єванг. 1556 р.: в одѣнню 31, по забитю 63, на ослѣтню 93, на ложу 87, по мору М. 26, на моры Мт. 27, в оку 27, по мѣсту 18. Цікава форма в Олекс. XVIII в.: по шатрови 28, пор. у Гр.: на ліжкові 275.

Зазначу тут, що й інші мови знають таку ж заміну; напр. вона звичайна в мові сербській: на небу, по обличју, у оку, по полу, у срцу, у царству і т. п.

В літературній мові Великої України така заміна стрічається, але рідко: у Шевч.: по полю 25. 26. 28, по синьому небу 39; Коц.: по морю 28; Кул. От.: по місту 20, по морю 42.

5. Родовий відмінок множини.

§ 55. 1. Родовий відмінок множини середнього роду звичайно уявляє чисту основу: багато дерев, ягнят; при цьому в останнім закритім складі звуки *о*, *е* часто змінюються на *і* (див. § 4¹): слово — слів, перо — пір, поле — піль, добро — дібр, воріт, доліт, коліс і т. п., але багато слів ще задержують тут своє *о* чи *е*. Приклади: З всіх *піль*, Щур. Рол. 106. Хрестів і *піль* розмова, Леп. 3 гл. 177. Вітер рідних *піль*, ib. 15. Ти мельодія *слів*, Леп. 3 гл. 60. У Коц.: *слів* 23, *коліс* 32. Із турецьких *пліч*, Мак. Яр. 73. Сотнею *сіл*, Кул. 195.

2. Слова на *-я* з подвоєною шелестівкою перед ним в родовім відмінкові множини кінчаються на *-ь*, а приголосний перед ним не подвоюється: оповідань, писань, бажань, століть, занятъ, понятъ, весіль і т. п. Але часто вривається

сюди й закінчення муж. роду *-ів*: весілл*ів*, питанн*ів*, завданн*ів* і т. п.; проте цих форм на *-ів* літературна українська мова не приймає.

6. Вставка *о* або *е* в родовім відм. множини.

§ 56. В родовім відмінку множини слів середнього роду часто вставляється *е* або *о* перед останньою приголосною для уникнення немилозвучного збігу двох приголосних в закінченні слова.

1. У слів, що закінчуються на *-ло*, *-мо*, *-но*, *-ро*, *-це* і мають перед цим закінченням приголосну, вставляється *е*: весел, гасел, чисел, прасел, кубел, стебел, свердел, стієл (стієло), пасем, ряден, полотен, держален, стеген, пужелен, відер, ребер, люстер, віконець, пірець, полотенець, сонець і т. п.

2. У слів на *-ко* з попередньою приголосною вставляється *-о*: кубелечок, очок, ліжок, креселок, теляток і т. п.

3. Від слів: *письмо*, *вікно* род. множини буде: *письом*, *вікон* (інколи й *вікен*).

4. В інші сполучення двох приголосних в род. множини голосного не вставляється: *лікарств*, *знайомств*, *лакомств*, *стерв*, *гнізд*, *міст* і т. п.

7. Орудний відмінок множини.

§ 57. Орудний відмінок множини слів середнього роду має закінчення:

1. Звичайно *-ами*, *-ями*: *вікнами*, *серцями*.

2. Рідко *-ьми*: *ворітьми*, *коліньми*, *колісьми* (але й: *воротами*, *колінами*, *колесами*). Кул. Ч. Р.: *ворітьмі* 5, *дітьми* 139. Тимч. Гр.: *колісьми* 102.

3. В слові *плечима* збереглося давнє закінчення *двійні*. Здвигаючи *плечима*, Кул. 267.

8. Зміна слів приголосної відміни.

§ 58. Слова приголосної відміни середнього роду мають *т* в кінці основи і відмінюються так: I. IV. V: *ягня*, II: *ягняти*, III. VII: *ягнятї*, VI: *ягням*; множина: I. IV. V: *ягнята*, II: *ягнят*, III: *ягнятам*, VI: *ягнятами*, VII: *ягнятах*.

Треба звернути увагу на орудний відмінок однини, — він кінчиться на *-ям*, по шиплячих на *-ам* (а не на *-ятем*): телям, лошам, дівчам, курчам, жидиням (а не: телятем, ягнятем і т. п.). В Полтав. актах 1665 р. маємо: Пилипча, того Пилипчати 53, с телям 44.

9. Слова на *-ува́ння*, *-юва́ння*.

§ 59. Слова середнього роду, що походять від дієслів на *-увати*, *-ювати*, затримують звук *-у*, *-ю* (а не *о*, *є*), коли на них нема наголосу: будова́ння, дарува́ння, царюва́ння, раюва́ння, горюва́ння.

Коли ж наголос падає на *о*, то пишемо *-ова́ння*, *-ьова́ння*: забудова́ння, переришто́вання; але ці форми з наголосом на *о* стрічаються частіше в західних говорах, напр. в Галичині; в літературній же українській мові Великої України вони дуже рідкі.

Походять ці форми від давніх форм *-ова́ння*; але не-наголошене *о* бренть тут так виразно як *у*, що в цим випадку в літературній мові звичайно вживаємо фонетичних форм на *-ува́ння*: козакува́ння, раюва́ння. Пор. § 85.

10. Прізвища на *-енко*.

§ 60. Українські прізвища на *-енко* (не вимовляти *-енько*!) відмінюються так:

<i>Наз.</i> Шевче́нко	<i>Ор.</i> Шевченком
<i>Род.</i> Шевченка	<i>Місц.</i> = <i>Дав.</i> або
<i>Дав.</i> Шевченкові	Шевченку
<i>Прич.</i> Шевченка	<i>Клич.</i> Шевченку!

В мові російській дуже часто слова на *-енко* не відмінюють, або відмінюють як слова на *-а*: от Шевченки, Шевченкѣ, с Шевченкой; але така зміна в українській мові недопустима.

Закінчення *-енко* повстало з давнього *м*, що було в кінці назв молодих тварин; пор. книга Луцька 1572 р.: Коропчення 93; Книга Володимирська 1582 р.: Маско Микитеня Пашеня 114, Федко Поценя 115, Левчення 115; Полтав. акти 1665 р.: Пилипча 53. В Опису київських замків 1552 р. зна-

ходимо багато прізвищ на *-енко*: Иваненко, Козаченко, Кисиленко, Ванюшенко, Супруненко, Кравченко, Кузьменко, Дехтяренко, Савченко і багато інших. Єсть тут і такі прізвища: Шульга і Шульженко, Шелест і Шелестенко, Сыроватка і Сыроватченко. В Полтав. актах 1669—1671 р. знаходимо таку зміну цих прізвищ: Роздайбеденка 209, Тимченка 161, Ладыжинченку 171 і т. п.

Г. Рід.

І. Рід слів в українській мові.

§ 61. З найдавнішого часу рід неживих річей в українській мові познається виключно по закінченні їх, — слова з приголосною на кінці належать до мужеського роду (сніп, стіл), слова на *-а, -я* — до жіночого роду, а слова на *-о, -е* — до роду середнього.

Крім цього, в українській мові з найдавнішого часу була велика група слів, що кінчилася на *-ь*; слова з таким закінченням були роду невиразного, — бо часом належали до мужеського роду, а часом до жіночого, напр. *кінь* — м. р., а *тінь* — ж. р. Подібні слова, коли вони закінчувалися на *-ь*, плуталися в роді ще з найдавнішого часу. Так, напр., такі слова, як *болю, мозоль, степень* і т. п. вже вдавнину були то мужеського, то жіночого роду і їх вже тоді, що до роду, плутали.

З плином часу багато кінцевих приголосних в українській мові ствердли, а тим самим слова з жіночого роду перейшли на мужеський; скажемо давнє *пыль* було жін. роду, але коли з нього стало *пил*, тоді це слово стало роду мужеського. Таким чином в мові нашої часто змінювався давній рід на новий ¹⁾.

Маємо багато слів, в яких часто плутаємося, що до роду. Ця плутанина особливо побільшується ще тим, що ці слова в сусідніх мовах, що сильно впливають на нашу, —

¹⁾ Детальніше про це див. нижче, в статті: „Рід чужих слів в українській мові“, § 238.

в мові російській та польській, — часто іншого роду, ніж у нас.

Подаю тут лише коротенький список тих слів, що в оділенні роду їхнього в літературній мові нашій часто бувають різні хитання¹⁾.

Біль, з *болю* м. р., а не ж. р. *м.*; *бблем*, а не *біллю*; *мн. бблі, бблів*. Давнє *коль* було м. р. або ж. р. *Буль* (= *биль*) *незносный*, „Христос пасхон“ 1630 р. ст. 32. *Затих биль*, Гр. 27. *Неприспаний биль*, Черк. I. 83. *Пекучий биль*, Фр. 3 в. 62. 68. *Биль таємний*, Фр. 3 в. 48. *Лютый биль*, Фр. Істар. *Свій биль*, Бирч. II. 93. *З болю гине*, Щур. Рол. 77. *Чужий биль нікому не болить*, *Номис. Гострим болем проїняло йому груди*, Гр. 316.

Блакїт, *блакїту* м. р.: *Зорі на небі з блакиту виринають*, Кул. Дз. 145. *Мчитесь ви по мгlistому блакїті*, Фр. 3 в. 23. *Часом ж. р.: Ясна блакить*, Коц. 5.

Богословіє с. р., того ж роду болг. *богословје*, срб. *богословље*; *споконвіку* це слово було в нас с. р.: *богословіє*. *Таинственнаго богословіа*, Київ. *Анфологіон* 1619 р. Під впливом гр. *θεολογία* в XVII в. у нас часто стрічається форма *богословія* ж. р. Відомий твір Кирила Ставровецького носив назву: *Зерцало вїслокїн*, *Дзеркало богословії*, 1618 р.; видання посмертні мають ту ж назву: *Зерцало богословїн*, так в вид. 1696 і 1790 р. В *Палинодії* 1620 р. читаємо: *Знаючих богословію*. Але тепер у нас панує форма *богословіє* с. р.

Вильня місцева форма; *Вильна* — російська форма, а *Вильно* — польська. *Апокризис* коло 1598 р.: з *Вилна*.

Відбїтка ж. р.: *Окрема відбитка з журналу*; *м. оттискъ*, *чс. otisk*, *п. odcisk* або *odbitka*, срб. *штампа*.

Відпўстка ж. р., а не *відпустк м.*

Вірша ж. р. і *вірш* м. р., з лат. *versus*, давнє *вѣрша* і *вѣршъ*, р. *мн. вірш* або *віршів*. В Г. *верш*, з п. *wiersz*; на В. У. *вѣрша* — *знаряддя ловити рибу*: *Раки, лізьте в вершу*, *Ном. № 6897*.

¹⁾ Рід якогось слова зокрема див. в моїм „Укр. стилістичнім словнику“, Львів, 1924 р., під відповідними словами.

Воли́нь, з Воли́ні ж. р., а не з Волиня м. р. *н.*; Воли́нню. Давнє *Во́лынъ* ж. р. Волинь попаде колись сама в наші руки, Бирч. I. 46. В мові *н.* *Wołuj* м. р., а тому часом і в укр. мові з *н.* знаходимо це слово в роді муж.: на *Во́лынню*, Книга Луцька 1582 р. ст. 120.

Глист, з глиста́ м. р., але звичайно вживається в мн. — глисти́; в мові *м.* глиста́ ж. р.

Гори́нь ж. р., з Горині, над Горинню.

Гу́сь ж. р., рідко вживане: Пливе біла гусь, Лук. 142. Давнє *гъсь* було ж. р. Але слово це частіше вживається у мн.: гу́си, гусе́й.

Дерма́нь ж. р.: Роскішна Дермань, в Дермані; по *н.* м. р.: *w Dermaniu*.

Єва́нгеліє с. р. *а.*; в Г. Євангеліє *н.*; з гр. *το Ευαγγέλιον*, 'Єва́нгеліє. В XVI і XVII в. в укр. богословській літературі дуже часто це слово в ж. р.: 'Єва́нгеліа. В Пересопн. Єв. 1556 р.: Тая святаа Євангелія, Святои Євангеліи, Сію святоюю Євангелію, Проповѣдати Євангелію 9. 13. 16. 31. 99. В Учит. Єв. Кирила Транквиліона 1619 р., передмова: Науку Євангеліи, Тую Євангелію Христову.

Жа́ль м. р., а не ж. р. *м.*; з жалю́, жа́лем, у мн. не вжив. (хоч інколи: жалі́, жалі́в). Тот жаль, Луцька книга 1628 р. Жаль великій, „Христос Пасхон“ 1630 р. ст. 25. Презъ ввесь жаль, *ib.* 39. Щур. Рол.: Жаль великий 87, З великих жалів 67, Який у мене жаль до тебе 108, Пекельний той жаль, Ол. Кониський. Без ніякого жалю, Гр. 320.

Заста́ва ж. р., давнє заста́ва, в Г. за́став *н.* Бери на заставу коня воронбо́го, Чуб. V. 29.

Зві́р, звіра м. р. Сердечний звір перекидався, „Енеїда“ II. 14. До звіра, Бирч. II. 146.

Здо́бич, здобичі ж. р., ор. відм. здобиччу; в Г. *здобі́ча а.*, здобичею. Хижий птах загнав пазурі у здобич, Коц. 44. У Кул.: Випустив із рук свою здобич 157, Вхопить шматок із козацької здобичи 225, про здобич 282.

Карто́пля ж. р., а не карто́пель м. р.; р. мн. карто́пель; в Г. карто́фля, р. мн. картофе́ль; слово з *нм.* *Kartóffel*. Печена картопля, Коц. 59.

Крадіж, крадіжу м. р.; в Г. крадіж, р. в. крадежі ж. р.; давні: крадьба, кражба. Книга Луцька 1568 р.: *въ томъ крадеже*. Полтав. акти 1667 р. ст. 90: *с крадежъ поймано*. У слов'ян: болг. кражба, срб. крађа, чс. *krádež*, п. *kradzieża*.

Кровотока ж. р.; в Г. часто *кровоток* м. р. з *n. krwotok*.

Лебідь, лебеда м. р., лебедем; мн. лебеді, лебедів; але вже встаровину лебедь було інколи й ж. р., тому й в укр. мові буває це слово й ж. р. Інколи *лебедя*, лебеді ж. р. — лебідь-самка. Білий лебідь, Фр. Ів. Виш. 42. Інша лебідь заспіває, Щур. Сл. о п. Іг. 19, До лебеді, *ib.* 19. Лебідь полинув в повітрі, Барв. Чит. I. 56.

Миша ж. р., — так постійно на В. У., з давн. *мышь*. Заторохтить миша в сінях, Гр. 164. Кинеться, як кит на мишу, Свидн. 33. В Галичині *миш* ж. р. *a.*: Кит держить в зубах миш, Чайк. За с. 83. Архаїчної форми *миш* вживав і Куліш, напр. в Ч. Р.: *Миш* голови не одкусить 66, Сомкові *миш* голову одкусила 383.

Міль, моля м. р. і міль, молі ж. р.; давнє *моль* було ж. і м. р. На изъѣдѣннє молю ю. Злат. XIV в.; *молевъ* Збірник Святославів 1073 р. В *n. mól* м. р., *tego mola*; в *m. моль*, молі ж. р.

Мозіль, мозоля м. р., мозолém, мн. мозолі, мозолів; давнє мозоль було ж. р., рідко — м. р. Рідка форма *мозоля* ж. р. Слово *мозіль* в мові *m. ж. р.*, а в мові *n. м. р.* (але в *n.* людській мові буває й *ta mozola*).

Обман м. р., частіше *обмана* ж. р.; в Г. обман. Будеш посилати обманою, Гр. III. 237. Дівчино-рибчино, яка ж ти обмана, *ib.* 209.

Обруч, обруча м. р., обручém, з давн. *обръчъ* м. р.; в Г. з *n. ж. р.* Обручъ сребрный, Книга Луцька 1582 р. 121. В *n. ta obręcz*, але людове й *ten obręcz*.

Олій, олію м. р. і олія, олії ж. р.; давн. *ѡлїй* або *ѡлїй* м. р. Житомирське Єв. 1571 р.: *олїй* Мр. 63. Та сама *ѡлїй*, Учит. Єв. 1619 р. 46. См. Ст.: олій 31, олію 71. На В. У. частіща форма ж. р. *олія*, в Г. м. р. *олій*.

Пара ж. р., а не *пар* м. р. *m.* Пара линула вгору, Гр. 306. З козачої одежі йшла густа пара, Чайк. Відд. 7. Вже

в Іпатськiм лiтопису пiд 1275 (6782) р. знаходимо: пара; вдавнину рiдко було й паръ м. р.

Пiч, пiчi ж. р. (а не *печу* м. р. *п.*), пiчку (в Г. печею *а.*). Вступали у пiч розпалену, душну, Коц. 19.

Полум'я с. р., з давн. *пламы*, *полома*; в мн. не вжив.; в Г. *пiломiнь*, iнколи вжив. i в мн. (Рава Руська в полум'ях „Дiло“ № 9974). Дим проходив та полум'я, Свидн. 28. Стає полум'я, Гр. 96. Клубки полум'я, Коц. 55. Лице спалахнуло соромливим полум'ям, Лев. Пов. 102. Звiр дихав полум'ям, Коц. 54. У Гр.: Мов полум'ям обняло 100, Голову полум'ям обняло 226. Вкруг неї поломя палало, „Ен.“ I. 29. Полум'я фiлювало мов огняне озеро, Фр. 3. Б. 156. Полум'я горючих балок, Чайк. На ух. 129. В Г. звичайно *пiломiнь* або *пiлумiнь* ж. р., напр. у Бирч. I: Ясна полумiнь 23. 192, З ясною полумiнню 24. 82. У Черк. I. 42: В *пiломiнь*, це з п. *пiломiєн*.

Постiля, -лi ж. р., постiлею; але частiше — *пiстiль*, постiлi ж. р., пiстiллю; давнє *постель* i *постеля*. Давно зробив мiнi *пiстiль* вiйськову, Кул. От. 34. Над постiлю висiв килим, Фр. 3. Б. 117.

Пiсуд, пiсуду м. р., вже вдавнину був *пiсудъ* м. р.; вживається й *пiсiда* ж. р., але це з *м.* Заходилась всякий посуд мить, Гр. Сл. III. 373. У Кул. Ч. Р.: Посуда була вся дерев'яна 285.

Признака ж. р., а не *признак* м. р. Тернове вiття на признаку покидати, А. Д. I. 108.

Прiдаж, прiдажу м. р., на прiдаж, прiдажем; рiдко продажа ж. р. *а.*, з давнього *продажа*. Тую продажу, Володимирська книга 1570 р. 80. Цим продажем громада вiддала себе, Гр. 207. В *п.* та *sprzedaż*.

Псавтир, псавтиря м. р. Давнє *псалтырь* було муж. або ж. р.; вдавнину часто вжив. i *псалтыря* ж. р., тепер рiдке *псавтиря*. Гр. *ψαλτήριον*. Вчився по псалтирi, Свидн. 17. Псалтирь десятиструнний, Кул. Пс. 214. Першою книжкою була псалтиря, М. Возн. Лiт. II. 7. Там дяковi казала псалтиря, Мог. 445. Прокинув карти у псалтиря, Мог. 443.

Псалом, псалма i псалому, гр. *ψαλμός*, давнє *ψαλμъ* м. р. Насмiються на псалом той, Шевч. Лиш вiтер вiє пiд

вікном сумний псалом, Б. Лепкий. Часто вживається також і *пса́льма* ж. р.: Псалтирня пса́льма, Кул. Хут. П. 58.

Путь, путі ж. р.: Тяжка путь. Встаровину *пѣть* було м. р.; в мові *м.* воно м. р.; в зах.-укр. часто *путь* м. р., на В. У. тільки ж. р.: Розгаданую путь, Черк. I. 73. Фр. 3 верш.: Колюча путь розуму 35, Темну путь проясняють вони 9. Лепк. 3 гл.: На ясну путь 136, Відбув свою путь 109. Бирч. I. 73: Тяжку путь. У Щур. Рол.: Рушив у свій путь 21, Рушили в свій путь 83. Туди один надежний путь, „Ен.“ I. 27 (це *м.*). Добрий путь, Олекс. XVIII в. 82.

Розруж, розруху м. р., давнє *рѣзрѣхъ*; *м.* разруха ж. р.

Роспрѣдаж, розпрѣдажу м. р., а не розпрѣдажа ж. р. *м.*

Див. вище *продаж*.

Сажень, сажня м. р.; в мові *м.* ж. р.; *мн.* сажні, сажнів, рідше — сажень. В Г. *сяг*, *сяга*, *сяжень*, сажня. Вже вдавнину були дві форми: сажень і сажень. Сажень десять, Свидн. 22. Вишиною сажень в три, *ib.* 26. Чотири сажні, Пуддесята сажня, Опис Брацлавськ. замку 1545 р. По чотыри сажни вдолжъ, Луцька книга 1635 р. Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. VI. 699. На Тмутороканськiм камiні 1068 р. написано: *саже(нь)*.

Сибір, з Сибіру м. р., а не ж. р. *м.* Його брат у Сібіру, Гр. 208. Пішов на Сибір, Гр. 25.

Скірта ж. р., *п.* *styrt* і *styrta*. Зробили з неї скирту гною, „Ен.“ I. 7.

Соба́ка м. р. або ж. р. Ще старий собака жив, З. о Ю. Р. I. 116. Старий і стара собака, См. 62. А собака тимчасом сидів, Леп. 3 ж. 26. Був у неї собака, М. Вовч. II. 125.

Степ, стéпу м. р., а не ж. р. *м.*; в степу. Виїхали на чистий степ, Мак. Яр. 89. Бирч. I. 9: Весь степ. Щур. Сл.: Степ широкий 21, Степ незнаний 22, Гуком, стуком степ озвався 17. 38. Йдеш степом, Кул. 195.

Ступінь м. р. (а не ж. р.), відміна: ступіня, ступінём, *мн.* ступіні, ступінів (§ 4⁹), з давнього *степенъ* і *стѣпенъ*, що були ж. або м. роду. Низький ступінь освіти. Се остатній ступінь, Фр. Ів. Виш. 38. 39. Кожен ступінь, Свидн. 31. Другий ступінь, Бирч. II. 77. Остатний *стѣпен*, Книга Воло-

димирська 1577 р. 104. У Тимч. Гр.: Перший ступінь 8, Найвищий ступінь 78, Меншого ступеня 57. См. Ст.: Першого ступня 15. Чайк. На ух.: На кожному ступені 90.

Тінь, тіні ж. р., тінню, мн. тіні, тіней. Одділялась тінь, Коц. 13. В „Учит. Єв.“ Кир. Ставровецького 1619 р., передмова: Подъ тѣнемъ, — це *n.*, *p.* *ten* сієн.

Тмѹторокань, -каня м. р., з Тмutorоканем; рідко Тм., -кані ж. р.; давнє було м. р. або ж. р. Також: Тмutorокань. Корсунь був звязаний з Тмutorоканем, Возняк. Літ. I. 184. Втік в далеку Тмutorокань, Бирч. I. 62. З Тмutorоканя, *ib.* 31. *От тѣмѹтороканя*, Напис на Тмutorокан. каміні 1068 р.

Тополь ж. р., а не тополь м. р. *m.* Край дороги гне теполю, Шевч. 26. Сильветка з тополь, Коц. 54. Давнє тополь було ж. р,

Харч, харчі ж. р. частіше, рідше — м. р. харч, харчү; часто вжив. у мн. — харчі; давнє *харчь*, з тюрк. *charğ*, було м. р.; в рос. мові м. р. Наймися, наймитку, у мене, а я у попа — для луччої харчі, Номис № 10336. Харч йому у коршмі шкодив, Мак. Рев. 28. Взяти харчу трохи, Гр. 228.

Човен, човна м. р., з давнього *члѣнѣ*, *челнѣ*, *чолнѣ*, пор. срб. чун, чс. *člun*. „Енеїда“ I: На *човен* зараз одислав 24, У *човен* хутко сівши 26. Неначе *човен* в синім морі, Шевч. 1. У Коц.: Довелось витягти *човен* 10, *Човен* ліг 6. Впізнав греків *човен* 6. Чорний *човен* нахилявся 6. Намалює *човен*, Кул. 401. В Г. *човѣн*, *човна*, *човном*. Інколи під впливом *n.* *czółno* вживають *човно* с. р. Мн. *човні*, в Г. *човна* з *n.*: Військові *човна* „Діло“ № 9986, треба — *човні*.

Шатрѹ, шатра́ с. р., а не шатер *m.*; мн. *шатра*, шатрів; давнє *шатѣрьѣ* м. р. В Г. *шатѣр* і *шатрѹ*, але частіше *намет*; на В. У. *шатрѹ* часте, а *намет* дуже рідке. У Фр. З. Б.: Виднілися ряди шатрів 95.

Ясень, ясеня, також ясен, ясена м. р., давнє *ясѣнѣ*: Ясень раз-у-раз скрипів, Шевч. 1. Чс. *jasen*, слов. *jasen*, срб. *јасен*, п. *jasień*.

2. Якого роду слова на *-пис*.

§ 62. Давньо-слов'янська мова знала чимало складних слів, котрих другою частиною було *-пис*, напр. *записъ*, *отъписъ* і т. п. Звичайно ці слова були жіночого роду, і такий рід вповні зберігла російська мова, напр.: *выпись*, *запись*, *лѣтопись*, *надпись*, *перепись*, *подпись*, *ропись*, *рукопись*, *стѣнопись* і др., — всі ці слова в російській мові жіночого роду.

Але вже і в давньо-слов'янській мові подібні слова були також і роду мужеського; так, Ф. Миклошич подає: *испись*, *запись*, *прѣпись*, *подѣпись*,¹⁾ — всі мужеського роду. Повстали ці форми десь ще в доісторичну добу, повстали наслідком звичайного в слов'янських мовах отвердіння кінцевого *с* в закінченні *-пись*. Цікаво, що ці форми мужеського роду на *-пись* були сильніші за форми жіночого роду на *-писъ*, наслідком чого всі слов'янські мови сьогодні мають лише форми на *-пис*, тоді як форми на *-пись* зберегла одна тільки російська мова.

Слов'янські мови знають тільки форми мужеського роду, — форм жіночого роду на *-пись* вони вже цілком не знають. Ось приклади. *Болгарська мова*: *Правопись* найсходень; *надпись* издѣлбанъ; *надпись-тъ* е ясенъ, *какъвъ* *запись*, *единъ* *ржкопись*, *единъ* *запись*, *старъ* *запись*, *прѣпись*, *лѣтопись*, *испись*, *подпись*²⁾. *Сербська мова*: *запис*, *под записом*, *препис*, *рукопис*, *духовни часопис*, *натпис*, *попис*, *потпис*, *правопис*³⁾. *Хорватська мова*: *Dopis* *Biogradski*, *Dade mu nekakav zapis*, *Uzmi ovi zapis*, *Pod zapisom*, *Toga zapisa*, *U kratkim ljetopisima*, *S natpisom*, *Grobni natpis*, *Niegov rukopis*, *Ruski rukopis*, *U rukopisu*, *Svoj rukopis*, *Potpis moj*, *S potpisom senatskim*, *Što se tiče pravopisa*, *U pravopisu*, *U svojim spisima*, *Otpis drugi* і т. п.⁴⁾ *Чеська мова*: *Jeden nápis*, *Tiem nápisem*, *výpis*, *opis*, *přepis*, *zápis*, *letopis*, *nad-*

¹⁾ Краткій словарь шести славянскихъ языковъ, Спб. 1885 р.

²⁾ А. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка, М. 1889 р. т. т. I—II.

³⁾ В. Караджич, Српски рјечник, Београд, 1898 р.

⁴⁾ Rječnik hrvatskoga jezika, Загреб, 1901 р.

pis, popis, podpis, pravopis, rukopis, dopis, dluhopis i т. п.¹⁾ Польська мова знає: dziejopis, nadpis, napis, podpis, spis, rękopis i т. п.

Отже, як бачимо, ні одна з слов'янських мов, крім мови російської, не знає форм на *-пись* жіночого роду, — скрізь ці форми роду мужеського.

Українська мова знає таку саму долю форм на *-пис*, як і всі інші слов'янські мови. На початку нашого письменства, за віки XI—XIII, панують у нас форми жіночого роду на *-пись*; форми ці були переважно літературними, в живій же мові панували, здається, форми муж. роду на *-пись*. А що це було справді так, на це вказують нам такі живі пам'ятки, як скажемо давні грамоти, — з XIV-го віку в них форми на *-пись* муж. роду стають річчу звичайною. А в дальші віки число форм на *-пис* все збільшувалось, так що в теперішній літературній мові майже виключно панують форми муж. роду на *-пис*, напр.: випис, відпис, впис, битопис, допис, життєпис, запис, літопис, напис, надпис, опис, перепис, підпис, попис, правопис, припис, роспис, рукопис, світопис, скоропис, спис, стінопис, упис, часопис i т. п.

Через важність цього питання подаю тут більше прикладів з наших давніх пам'яток.

XIV вік. Сочавська грамота 1393 р.: вѣчныи тоиъ записъ.

XV вік. Валаська гр. 1403 р.: Сдержати записы. Ланчицька гр. 1433 р.: Присягъ записовъ оучиненыхъ, Тыхъ записовъ. Порицький запис 1450 р.: Мой запис.

XVI вік. Виленський запис 1514 р.: Подлугъ запису 7, записъ его 7. Луцький зап. 1522 р.: Подлуг запису. Опис Брацлавського замку 1545 р.: Попис замку 18. Пересопн. Єв. 1556 р.: Запис твой 80, Напис написаний 111. Книга Луцька 1561 р.: Съ подписаниемъ руки 33. 42 (поруч: съ подписю руки 41), 1563 р.: Который выпись 45, Выпись съ книгъ 47, 1565 р.: Листъ съ подписаниемъ 57. 56, 1570 р.: Съ подписаниемъ 70. 79, подъ записъ 71. Книга Володимирська 1570 р.:

¹⁾ Jan Gebauer. Slovník staročeský, Praha 1901 p. i далі.

Выпись съ книгъ дали 88, Запись мой 87, Тотъ запись мой 87, Запису своему 81, запису моему 81. 87, тому записови 86, Съ подписомъ руки 81. 87. Житомир. Єв. 1571 р.: Был напис написанъ Мр. 68. Л. 110. Київ. запис 1571 р.: Лист с подписом руки. Книга Луцька 1572 р.: Рейстръ съ подписомъ 93, 1582 р.: Съ подписомъ руки 110. 120. Книга Володимирська 1579 р.: Выпись съ книгъ 108, 1582 р.: Съ подписомъ 111. 116, Запись даний 113. Книга Луцька 1583 р.: Запису своего, который отъ себе далъ 131, За записомъ 133, Сесь запись мой 135, Сей запись мой 136, Запис головный 136, Опись мой 136, Подлугъ опису моего 137, Водле сего опису моего 136, Съ подписомъ 137, Доброволнымъ записомъ моимъ 133. Краківський лист 1583 р.: Запись 139, За записомъ 138, Выписомъ съ книгъ 139. Луцький запис 1586 р.: Выпис кгородский луцкий, З уписанемъ запису. Кремінецька книга 1595 р.: Съ подписомъ 34. Київський протест 1595 р.: Водлуг запису. Володимир. книга 1596 р.: подпись, съ подписомъ 91. Лист Рогатинця 1596 р.: Запису своего, на томъ записѣ (Арх. Ю.-З. Р. ч. I, т. X, ст. 115—116).

XVII вік. Росписка 1619 р.: Съ подписомъ. Київ. запис 1622 р.: Того запису продажного, Выпис с книг. Чернигівська книга 1639 р.: Выпис с книг. Книга Луцька 1630—1632 р. (А. Ю.-З. Р. ч. I, т. VI): Доброволный запис, тот запис 614, Который запис 615, Подпис руки 643, Того запису 615, До того подпису 614, С подписомъ 643. 614. 642, У того запису 640. Київський акт 1635 р.: Запис с подписами, Лист с подписом. Чернигівська книга 1639 р.: Съ подписами. Книга Луцька 1642 р. (С. Голубевъ, Петръ Могила, II, доб. 233): Тотъ запись, 1647 р.: Съ подписомъ ib. 497. Новгород.-Сів. книга: Выпис с книг, запис. Житомирський лист 1650 р.: Тот запис, Признал доброволный запис свой заставный, Тот запис заставный. Прилуцька книга 1663 р.: Выпись, съ подписом. Ключ Роз. 1665 р.: Знашолъ свой запись 36 б, Озми свой запись 37 б, Далъ запись на себе и его положили з тымъ записом 36. Полтавські акти 1665—1671 р.: Выпис 75. 122, Данний запись 108, Принятый запись 154, Запись Андрѣевъ 216, Запысь Михайловъ 122, запис 81. 110, запи-

сом 212, без підпису 19, з підписом 96. 123, при підпису 124. 153. 165. 205. Київ. акт 1669 р.: Выпис. Кременчуцький 1692 р.: С підписомъ. Чернигівська книга 1693 р.: Выпис с книг.

Всі наведені приклади свідчать, що в українській мові споконвіку живуть форми муж. роду на *-пис*; форми ці ні в якому разі не можна звати полонизмами, бо їх же знають всі слов'янські мови, а це певний знак, що форми на *-пис* повстали ще в доісторичну добу життя нашої мови.

На закінчення подам ще низку прикладів з творів наших письменників. Могильницький: Нещасний запис 420, запис 418. Кул. Ч. Р.: Читатиме підпис 101, Поміж літописами 412 (поруч: Зробимо перепись 197). Фр. З. Б.: Ось його підпис 71. Гр.: Всі підписи, серед тих підписів 122. Гр. „Три питання“: Правопис легенький 4. Щур. Сл.: Рукопис мусів бути 6, з рукопису 8, свого рукопису 6, кілька рукописів 6 (поруч: Іпатська літопись 11). Щур. Рол.: Се каже нам французський літопис 98, Давній літопис 112, Прийшов з рукописом IX. Тимч. Гр.: Розпис 86, відпис 63. М. Вороний: Ченці з рукопису старе письмо змивали. См. Ст.: відпис 43. Корд.: Кинув стрілу з написом 54. Фр. Ів. Виш.: А на верхнім боці картки припис був, Український той скоропис 61. Скоропис вироблявся, Фр. „Записки Наук. Тов.“ т. 114, ст. 115. Літопис обіймає 92 літ, М. Возняк, Літер. . 204.

3. Загальний рід.

§ 63. Українська мова знає дуже багато слів т. зв. загального роду, — цеб-то слів, що не мають одного певного роду, а можуть бути кожного роду з окрема, напр. *сирота*: цей хлопчик сирота, ця дівчина сирота, це хлоп'я сирота.

Ось слова загального роду: базікало, бідняка, бідо-рака, бідолаха, варивода, гайкало, дурмило, заблуда, забі-гайло, забр'юха, заводяка, задирака, забудько, заводіяка, загнибіда, заїка, зайда, зануда, злодюга, каліка, кусака, ле-дащо, маруда, недотепа, недоук, незграба, нездара, незнайко, ненажера, нечепура, опудало, паливода, підлиза, плакса,

приблуда, проноза, псявіра, псяюха, раклó, рева, роздзява, роздзявляка, рохля, сердега, скупердяга і т. п.

Ось приклади з „Енеїди“ ч. I: Він який *суцїга* 9, Нептун іздавна був *драпичка* 10, *Гульвіса* пакосний 25; ч. II: Боровсь *сердега* 1, Ховайсь, проклята *неотеса* 10. В „Чорній Раді“ Куліша знаходимо: Безбожний *харцизяка* 369, Не один *бідаха* тужить 358, *Бідолаха* добре знав 127, Один *бурлака* перебив гетьмана 370, Сей *гульвіса* 130, Жвавий *козарюга* 125, Той *сердега* Петро 149, Сердечний *сіромаха* 138 і т. п. У Гр.: *Сусїда* йому 188, У вдови *сусїди* 116; пор. Полтав. акти 1667 р.: Палажка *сусьда* 118.

Слово *небога* звичайно відносимо до жін. роду: Була колись Гандзя, каліка *небога*, Шевч. 138. Але в Галичині, в розумінні бідак, часом вживають його і як слово загального роду: Став собі *небога* в дверях, як сирітка, та й стоїть, Леп. 3 ж. 46.

Д. Число.

І. Двійне число.

§ 64. Від глибокої давнини, серед багатьох інших залишків старовини, зберегла українська мова і т. зв. двійне число (*dualis*). Двійне число знали всі давні індо-європейські мови, напр. санскритська та грецька, мала його й мова давньо-слов'янська. Двійного числа звичайно вживалося тоді, коли мова йшла про паристі частини нашого тіла (руки, ноги, плечі, очі, брови, ніздрі, коліна і т. п.) або про паристі предмети (береги), а також коли говорилося про дві річі та по числівниках *два, дві, обидві*.

Теперішні мови слов'янські загубили цю дуже давню форму, — лише мова серболужицька зберегла її; правда, залишки цієї форми знають всі слов'янські мови. Мова українська зберегла давнє двійне число в багатьох цікавих залишках, зберегла його — де більше, а де менше — на цілім просторі Української Землі. Двійного числа в нашій мові звичайно вживаємо тоді, коли мова йде про паристі річі а також по числівниках *два, дві, обидва, обидві*, а по аналогії з ними й по *три* та *чотири*.

§ 65. В мужеськім роді закінченням двійного числа називного відмінку було колись -а, котре дійшло до нас лише в словах: рукава, вуса, два годá. Це закінчення не дійшло до нас; з дуже давнього часу замість нього закінченням муж. р. стало тут и: два діди, три столи. Вже в Збірнику Святославовім знаходимо ці нові форми на -и: оубою законы 83, а далі число їх все більшає. Життя Феодосія Печ. XII в.: три возы. Вишенська грамота 1393 р.: два хресты. У наших письменників, звичайно, знаходимо постійно форми на -и, напр. у Кул. Ч. Р.: три годи, три дні 22, три полки 306. 188; Гр.: два наділи 9, два годи 12. Щур. Сл.: два часи 9, три рази 9, три сини 33.

В мові російській в цім випадку збереглося тільки давнє закінчення -а (закінчення -и тут не знають): два го́да, три сина і т. п.; під впливом російським так часом пишуть і в нас, але цього повинно стерегтись і вживати тільки форми: два вози, а не два воза.

§ 66. В жіночім роді закінченням двійного числа вдавнину було -к, напр.: двѣ стѣнѣ, три годинѣ. Ця форма двійного числа цілком збереглася в українській мові на всій її території, тільки тут, звичайно, к дало і, напр.: дві стіні, три години. Ось приклади. Снятинська гр. 1424 р.: двѣ полянѣ. Київ. запис 1515 р.: двѣ копѣ. Ключ Роз. 1665 р.: двѣ натурѣ 47, двѣ рыбѣ 21 б. 22. Полтав. акти 1665—1670 р.: обѣ сторонѣ 21. 55. 58. 77. 85. 97. 112. 128. 141. 178, обидве сторонѣ 188, двѣ копѣ 95, три парѣ 189. Шевч.: дві могили. Гліб.: три вербі. Федьк.: дві чорні могили. Кул. Ч. Р.: дві парі 224. Свидн.: дві церкві 22, дві коморі 1. В. Олекс.: дві тополі. Гр. Сл. IV. 271: дві деревині. Гр.: дві хаті 222, дві марі 224, дві парі 127. Фр. З. Б.: дві половині 206. Фр. З в.: дві силі 37. Мак. Яр.: дві години 319. Тимч. Гр.: три формі 62, дві формі 63, дві стороні 10. См.-Ст.: дві, 4 підвідміні 72. 95, три особі 92 і т. п.

В мові російській двійне число цілком зникло, і ці форми постійно замінюються формами множини, цеб-то закінчуються на -и: двѣ стѣны, три формы і т. п.; ось тому часто й в мові українській, під впливом російським, двійне

число замінюють формою множини: дві *стіни*, три *форми*. Але мусимо обов'язково зберігати свою цікаву окремішність і вживати тільки форм двійні: дві *стіні*, три *форми*, а не: дві *стіни*, три *форми*.

§ 67. Звуки *з*, *к*, *х* перед закінченням *-і* (з *к*) в двійнім числі обов'язково міняються на *з*, *ч*, *с*: дві *нозі*, дві *ручі*, три *дорозі*, три *небозі*, дві *корівці*, дві *яблочи*, дві *мусі* і т. п. Не будуть мої *нозі* в тебе й на порозі. Не складай свої *ручі* ні в горі, ні в муці. Гр. Сл. IV. 170: три *сотці*. Федьк.: дві *зіронці*. Леп. З ж.: дві *жінці* 56. В ріжних місцях Галичини я чув: дві *курці*, три *дірці*, дві *мусі*, чотири *книжці*, дві *дорозі* і т. п. Правда, в усіх цих випадках дуже часто замість форм двійні вживають також форм множини: дві *руки*, дві *мухи*, три *небоги*.

§ 68. Двійне число сер. роду кінчалоя вдавнину так само, як і слова жін. роду, — на *к*: *двѣ словѣ*. Українська мова цілком зберігла цю давню форму (а *к* дало в нас *і*), напр.: дві *слові*, дві *озері*, три *полі*, дві *літі*, дві *відрі*, чотири *пірі* і т. п. Збірник 1073 р.: *двѣ дѣйствѣ* 266. Життя Феодосія Печ. XII в.: *двѣ лѣтѣ* 45. Снятин. гр. 1454 р.: *двѣ селѣ*. Житомир. інвентар 1501 р.: дві *відрі* 4. Книга Луцька 1583 р.: три *літі* 133. Опис Київ. замків 1552 р.: 4 *ведрі*. Остріж. Библ. 1581 р., Псавт.: *двѣ лѣтѣ* 140. 165, *обѣ оуши* 124. Ключ Роз. 1665 р.: *двѣ мѣстѣ* 56. Мудрій голові досить дві *слові*, Ном. № 5912.

Але множина часто й тут заступає двійню, — інколи кажемо два *дерева*, два *літа* зам. дві *дереві*, дві *літі*; часом кажемо: двоє *відер*, троє *слів* (§ 166^е). Але треба берегти старої форми двійні і не міняти її на множину: дві *слові*, три *відрі* (а не два *слова*, три *відра*).

§ 69. В давньо-слов'янській мові орудний відмінок двійного числа кінчився на *-ма*, напр.: *очима*, *оушима*, *дверьма*. Залишків цієї форми українська мова має дуже багато; так, постійно кажемо: *очима*, *ушима*, *плечима*, *бровима*, *дверима*; в народній мові ця форма ще частіша: *в'язима*, *крильма* й *крилами*, *вусима*; це закінчення *-ма* перейшло в народній мові навіть на непаристі предмети: *грошима*, *дровима*, *ко-*

сима, сльозима, словима і др. Кул. Ч. Р.: грошима 185. 385, дверима 393, плечима 267.

Форма *двері* — це двійня. Словник П. Беринди 1627 р.: *дверѣ* 49; Полтав. акти 1666 р.: *дверѣ* 75. У Коц.: *двері* 17. 28¹⁾.

2. Слова без однини мужеського роду.

§ 70. Українська мова знає досить багато слів, що вживаються лише у множині, — однини вони не мають (це т. зв. *pluralia tantum*). Такі слова бувають трох родів: мужеського, жіночого й середнього.

§ 71. Слова мужеського роду, що не знають однини, звичайно закінчуються на *-и* (тверда зміна) або на *-і* (м'ягка зміна).

1. Ось ці слова на *-и* вживаються частіше в множині, родовий відмінок вони мають на *-ів*: *ба́ки* — *бакі́в*, *ба́йдики*, *бе́бехи*, *бро́ди*, *викрута́си*, *вильо́ти*, *вло́ви*, *в'язи*, *гвозді́ки*, *дріжа́кі*, *же́бри*, *забобо́ни*, *за́їди*, *зальо́ги*, *за́шпари*, *кайда́ни*, *ло́ви*, *лото́кі*, *ма́ндри*, *м'язи*, *на́йми*, *начо́си*, *обі́йми*, *окуля́ри*, *па́мороки*, *па́тли*, *по́зіхи*, *ро́зигри*, *схо́ди*, *фля́ки*, *шарова́ри*, *штані́и*.

2. Ось ці слова на *-і* вживаються звичайно у множині, родовий відмінок мають на *-ів*: *ба́зи*, *ви́порожні*, *граблі́*, *дзига́рі*, *драглі́*, *клі́щі*, *ко́ралі*, *меблі́*, *о́сті*, *па́рші*, *тереве́ні*.

Слова на *-ці* з попередньою приголосною вживаються в нас звичайно в роді мужеськім, цеб-то мають в родовім відмінкові *-ів* (про слова на *-иці* див. § 72⁵⁾): *ві́ступці́*, *га́ланці́*, *голуби́ці*, *двє́рці́*, *кла́нці́*, *латанці́*, *люди́ці*, *майбо́рці́*, *мані́вці́*, *пра́нці́*, *ра́мці́*, *сап'я́нці́*, *сі́нці* (часом і з *сінець*), *щипці́*.

3. Чимало єсть в українській мові слів, що закінчуються на *-иці* і вживаються лише у множині. Вони вдавнину були жіночого роду і мали в родовім відмінкові закінчення *-ей*; але тепер всі вони стали словами мужеського роду і в родовому відмінкові мають закінчення лише *-ів* (див. § 46³⁾). Ось ці слова (наголос у них все падає на третій

¹⁾ Докладніше див. І. Огієнко, Двійне число в українській мові, Київ, 1919 р., „Записки Наукового Товариства“ кн. VI.

склад від кінця): весéлоші, Водóхреші, гóрлоші, дúроші, жа́лоші, за́здросі, кі́слоші, ла́соші, ле́стоші, лі́ноші, лю́боші, лю́тоші, ми́лоші, мо́лодоші, мо́ші, не́моші, па́хоші, пе́стоші, пу́стоші, ра́доші, свя́тоші, си́тоші, ску́поші, со́лодоші (і со-лодо́ші), те́мноші, те́плоші, тру́дноші, хі́троші.

3. Слова без однини жіночого роду.

§ 72. Слова жіночого роду без однини, цеб-то ті, що вживаються лише у множині, найчастіше закінчуються на *-ини*, *-ки*, *-ці* або просто на *-и*; всі вони в родовім відмінкові множини мають звичайно чисту основу.

1. Слова, що закінчуються на *-ини*, вживаються лише у множині; родовий відмінок множини їх має чисту основу (цеб-то закінчення *-ин*): босі́ни — босин, виво́дини, вигля́дини, відві́дини, відво́дини, відно́сини, замо́вини, змо́вини, зару́чини, зво́дини, імені́ни, кізли́ни, кпі́ни, мені́ни, мерлі́ни, наві́дини, обста́вини, огля́дини, ото́чини, похра́мини, роді́ни, умо́вини, хресті́ни.

2. Так само відмінюються й географічні назви на *-а́ни*, *-я́ни* (молдавської форми): Бережа́ни — з Бережан, Перемишля́ни — до Перемишлян; так само: Глиня́ни, Нагоря́ни, Озеря́ни, Жуля́ни, Поморя́ни, Богородча́ни і т. п.

3. Слова на *-ки* з попередньою приголосною, що вживаються лише у множині, мають в родовім відмінку множини чисту основу, але з вимог милозвучности між приголосні на кінці слова вставляється *о* (по § 47^а), цеб-то родовий відмінок їх закінчується на *-ок*. Ось ці слова: ви́бірки — ви́бірок, ви́збірки, ви́критки, ви́мочки, ви́сівки, ви́скрібки, ві́жки, ді́тоньки, до́світки, дрібу́шечки, за́видки, за́лишки, жму́рки, за́зимки, кула́чки, нагі́дки, обжи́нки, обкла́дкі, обце́ньки, пере́лишки, пі́жмурки, по́линки, по́мерки, порі́чки, посиде́ньки, по́сідки, при́відки, родзі́нки, сти́ски, фля́чки, шка́рпéтки.

4. Небагато слів жіночого роду, що вживаються лише у множині, закінчуються на *-и* або на *-і*; в родовім множини вони мають чисту основу:

а. Ві́нники — з Винник, кру́пі — круп і крупів, ма́ри — мар, проводи́ — провід.

б. виї — вій, коно́плі — конопéль, Лубні — Лубéнь, по-
миї — помий.

5. Чимало є в нашій мові слів жі́н. роду, що закін-
чуються на *-иці*; всі вони вживаються лише в множині;
родовий відмінок мають на *-иць*: вечерні́ці, ви́лиці, дрім-
ли́виці, м'ясни́ці, ного́виці, но́жиці, норі́ці, паловни́ці, рука-
ви́ці, сонли́виці, суні́ці, сушені́ці, чорні́ці.

6. Небагато слів жіночого роду на *-и*, що вживаються
лише у множині, в родовім відмінку мають давнє закінчення
-ей (в Галичині *-ий*): гру́ди — грудéй, гу́си, двéрі, ді́ти, ку́ри,
лю́де (давнє лю́диє, лю́де і лю́ди), плéчі, са́ни, сі́ни.

4. Географічні назви на *-ці*.

§ 73. Географічні назви на *-ці* (їх дуже любили в дав-
ній Молдавії, як і назви на *-яни*) звичайно відносимо до
жіночого роду, як то було й вдавнину, а родовий відмінок
вони мають на *-ець*; напр.: Черні́вці — з Черні́вець, з Соро-
чине́ць, з Копичине́ць, з Пані́вець, з Кури́лівець, з Білило-
ве́ць і т. п. Так само відмінюються: Костовці́, Зарубинці́,
Підберезці́, Підгайці́, Дунаї́вці, Ярмолинці́, Зіньківці́, Куд-
ринці́, Миньківці́, Бабчинці́ і т. п.

Але на ці слова дуже впливають подібні слова муже-
ського роду (див. § 71²), чому часто вживають їх і в роді́
мужеські́м, цеб-то з закінченням *-ів*: до Черні́вців, до Під-
гайці́в і т. п.

5. Слова без однини середнього роду.

§ 74. Небагато слів середнього роду не мають однини
і вживаються лише у множині; слова ці закінчуються на
-а, -я або на *-ата, -ята*. В родовім відмінку вони звичайно
мають чисту основу.

1. Слова на *-а, -я*: ви́ла — вил, ві́нця — ві́нець, ворі́тця —
ворі́тець, ворóта — ворі́т, дрóва — дров, жні́ва — жнив,
жóрна — жóрен, я́сла — я́сел, я́сна — я́сен, у́ста — уст.

2. Слова на *-ата, -ята* (родовий відмінок у них на *-ат,*
-ят): брове́нята — брове́нят, дверча́та, ле́щата, но́женята,
оче́нята, руче́нята, санча́та і т. п.

6. Слова без множини.

§ 75. Слова уявні, а також матеріальні звичайно вживаються лише в однині, — множини вони не мають (*singularia tantum*):

а. Слова уявні: слова на *-ство*, *-ість*, *-ба*: авторство, радість, боротьба і т. п., слова сер. роду як *життя*, слова як *стид* і т. п.

б. Слова матеріальні: вапна, вовна, бавовна, золото, срібло, мідь, цукор, мука і т. п.

Всі подібні слова у множині ліпше не вживати.

II.

ПРИКМЕТНИК.

1. Закінчення *-ий* та *-ій*.

§ 76. В українській мові єсть дуже багато прикметників, які перед закінченням *-ий* мають суфікс *н*. Ще з доісторичної доби цей суфікс *н* міг бути чи твердим (частіше) чи м'яким (рідше, в певних обмежених випадках).

Більшість прикметників мали вдавнину суфіксом *н* тверде, цеб-то закінчувались на *-ный*, наше *-ний*: *родный* — рідний, *дивный* — дивний, *бѣдный* — бідний, *тѣмный* — темний і т. п. Але частина прикметників вже в доісторичну добу мала *н* м'яке перед закінченням *-ий*, цеб-то закінчувалась на *-ній*, наше *-ній*: *синій* — синій, *вечерній* — вечірній, *древній* — древній, *дружній* — дружній *тѣгдашній* — тодішній і т. п.

Та приголосна, що стояла перед суфіксом *н* в прикметниках на *-ний*, *-ный*, постійно була м'яккою: *родный*, *дивный*, *бѣдный*, *тѣмный*, і цю свою м'яккість почала потроху передавати й суфіксові *н*, через що вже з доісторичної доби число прикметників на *-ній* почало все зростати. Через це ж саме вже з доісторичної доби утворилися подвійні форми прикметників: на *-ний* і на *-ній*, і їх постійно почали плутати, як і в наш час. Так, вже в XI в. в перших наших пам'ятках писали: *давній* і *давный*, *дальній* і *дальный*, *домашній* і *домашный* і т. п.

З плином часу різниця походження прикметників на *-ній* і *-ний* стиралася все більше та більше, так що в наш час можна лише перерахувати прикметники на *-ній*, але не можна точно зазначити, коли саме вони творяться. Зазначу тільки, що прикметники на *-ній* панують в східньо-українських говорах і в літературній мові Великої України, тоді як в говорах західньо-українських прикметників на *-ній* майже нема, — тут панують форми на *-ний*, як то було і в давнину. Отже, дивитися на часті галицькі форми на *-ний* ніби як на полонізми, в жадному разі не можна, — це наші архайчні форми.

В теперішній час у нас постійно плутають форми на *-ній* та *-ний* і часто вживають їх одну замість одної. Нижче подаю словничка, де наведено всі найчастіші сумнівні прикметники на *-ній* та *-ний*; через важність цього питання подаю й приклади при словах ¹⁾).

Байдужний, а не байдужній. Байдужна ніч, Гр. 275.
Байдужним стати на кров, Леп. 3 гл. 97.

Бездітний, а не бездітній. З бездітним, Фр. 3 в. 95.

Безладний, -ня, -не Коц. 36, також і безладний.

Безматерний, -ня, -не, а не безматерний.

Безматній, -ня, -не, а не безматний.

Безпосередній, -ня, -не, робив безпосередньо сам. В. Г. часто *-ний*: Безпосередний, безпосередна, безпосередно, „Укр. Голос“ № 193.

Безпутний, -ня, -не; в Г. безпутний.

Безсторонний, -ня, -не; в Г. безсторонний.

Безхатний, -ня, -не; в Г. безхатний.

Блакитний, -на, -не, а не блакитній. Небо блакитне, Шевч.

Ближній, -ня, -не Тимч. 120, ближнього Гр. 256. В Г. часом ближний, напр. у Чайк. Мал.: ближних 106. Полтавські акти 1665 р.: ближного 48.

Болотний і болотній. Болотня вода, Гр. Сл. I. 84.

¹⁾ Всі слова на *-ній* чи *-ний* див. в моїм „Українським стилістичним словнику“ під відповідними словами.

Братёрний, -ня, -не. Пийте братернюю кров, Гр. Сл. I. 93, з Костом. В Г. братерний.

Братній, -ня, -не, давнє *братъній*. Братній, Тимч. 57. Братнє тіло, Кул. 148. Братньої, Чайк. На ух. 84. Требник 1646 р. ст. 23: *братнаа*. В Г. братний; Федьк. I. 15: Братну душу.

Будєний, -на, -не, а не буденний. Буденний день, Чуб. V. 525.

Будній, -ня, -не, також будний. Будного дня, Гр. Сл. I. 106.

Великодній, -ня, -не; У великодню суботу, Кв. I. 67. Давнє було: *великодъный*, Збірник Святославів 1073 р., *великодъньное врѣмѣ іѡ*. В Г. великодний, -на.

Величний, -на, -не: Хліб величний, Гр. Сл. I. 132. Але у Фр. Ів. Виш.: Гармонія величня 9; З. Б.: Величньої природи 18 (хоч З в.: величний 220).

Верхній, -ня, -не, давнє *верхній*: Верхній город, Кул. Ч. Р. 63. Верхній, См. 82. Верхніх Коц. 18. В Г. верхний, -на: верхну Руд. 83. Чс. *vrchni*, п. *wierzchni*, м. *верхній*.

Весінний, -ня, -не, давнє *вєсьньный і -ный*. В Г. весінний. Хотк.: *весінну*; п. *wiosenny*, м. *весенній*.

Вечірній, -ня, -не, давнє *вєчєрьный*. Сияють скрізь вечірню тінь, Кул. 218. Вітерець вечірній, Фр. Ів. Виш. 60. Вечірнього Коц. 9. В вечірньому тумані, Фр. З. Б. 148. Вечірнюю годину, Фр. З в. 184. Вечірня зоря, Мог. 456. Вечірня зірниця, Леп. 3 гл. 132. Вечірню годину, *іѡ*. 158. В Г. вечірний. Хот.: *вечірної* 16.

Вишній, -ня, -не, давнє *вышъный*. Господи вишній, чи я в Тебе лишній, Ном. № 11729. В Г. вишний. Олекс. XVIII в.: до *вышняго* 75.

Відповідний, -на, -не Коц. 11, часом *відповідній*, -ня, -не: Відповідня пора, Чайк. Мал. 47. Стане на ногу, одповідню тому ухові, Ном. № 336. П. *odpowiedni* або *odpowiedny*.

Віковічний, а не віковичній.

Вічний, рідко — *вічний*; давнє *вѣчьный*. Вічний упокій, Гр. 286; вічна, Леп. 3 гл. 116.

Внутрішній, -ня, -не, внутрішню Барв. I. 10. В Г. внутрішній Чайк. За с. 10.

Вранішній, -ня, -не; в Г. вранішний.

Всенародний, -ня, -не; в Г. всенародний.

Всесвітній, -ня, -не, всесвітнього Кул. От. 26. В Г. все-
світний.

Всьогосвітній, -ня, -не; в Г. всегосвітний.

Вчорашній, -ня, -не. Володим. книга 1568 р.: Дня вчешашного 65. Гр.: вчорашнього 228, вчорашню 75. Фр. М.: учорашню 28. Чайк. Мал.: Вчешашню 26. Бирч. I: Вчешашній 78. В Г. вчешашний. Книга Луцька 1563 р.: вчешашного 46.

Горішній, -ня, -не, давнє горішній. Тимч.: горішній 58, горішніх 17. Щур. Рол.: Горішнє місто 81. В Г. горішній. Корд.: горішній 46, горішна 40, горішної 61.

Давній, -ня, -не; вдавнину було давній і давний. Давній негодай, „Ен.“ 9. У Свидн.: давньої 2, давніх 56. Гр.: давній 251, Спілка давня 8. Мак. Рев.: давній 113, давніх 3. Щур. Рол.: давній 112. В Г. давний; Барв. I: давнє 115, давнього 9, давнім 114, давніх 146. Крем'янецька книга 1581 р.: давнихъ; Книга Луцька 1583 р.: давного 134. Чс. *давнѹ*, п. *давну*, м. давній.

Давнішній, -ня, -не; в Г. давнішний. Давнішня слава, Гр. Сл. I. 355.

Дивний чоловік, Гр. Сл. I. 382. В Г. часом і дивній.

Дивовижний, -на, -не Гр. Сл. I. 382; рідко дивовижній: Дивовижня думка, Чайк. Мал. 104.

Довголітній, -ня, не; давнє дълголітній і -ний. Довголітнє панство, „Ен.“. В Г. довголітний.

Довічний, рідко довічний.

Долішній, -ня, -не Гр. Сл. I. 417. В Г. долішний.

Дольний, -ня, -не. Кину дольню персть, Чуб. III. 18. В п. *dolny*.

Домашній, -ня, -не Тимч. 58; давнє домашній і домашний. Домашнього злодія не встережешся, Ном. № 11096.

Доколішній, -ня, -не, а не -ний.

Дорожній, -ня, -не Гр. Сл.; в Г. дорожний. У Тимч.: дорожній 25.

Досвітній, -ня, -не. Моя зоре досвітня, Шевч. 240. В останньому досвітньому сні, Гр. 229. В Г. досвітний.

Достатній, -ня, -не. На лихо достатній, Ном. № 2013. Достатня одежа, Шевч. Сл. Гр. В Г. достатний. В п. do-statni.

Достотній, -ня, -не Гр. Сл. В Г. достотний.

Дотеперішній, -ня, -не; в Г. дотеперішний.

Дрєвній, -ня, -не, а не древний; давнє дрєвній. Була то жена вельми древня, М. В. II. 74.

Дружній, -ня, -не. Дружня розмова, Кул. Досв. 93. Дружню жінку взяв до себе, Гр. Сл. Давнє дружнє серце, Бирч. II. 110. Під впливом м. дружний у Гр.: Хотілось бачити свою громаду дружною 102. В Г. частіше дружний. Чс. družný.

Житній, -ня, -не; вже вдавнину було житній і житний. В рос. житный, звідси у Гр. Сл.: Житна солома. В Г. житний. В п. żytny або żytni.

Завтрашній, -ня, -не, часом завтрішній (з давнього заоутрѣшьнь). В Житомир. Єв. 1571 р. Мт. 19: На завтрішній день. Фр. З. Б.: Завтрішній день 105. В Г. часто завтрішний: Завтрішного не лякайся, Фр. З в. 142. В Полтав. актах 1670 р.: Завтрешного дня 187.

Задній, -ня, -не, давнє задній. Задню пасти, Гр. Сл. Задня кишка, Гр. Сл. У Кул.: Заднє козацтво 339, На задньому конці 121. В Г. задний: Задними дверми, Мак. Яр. 10. Чайк. Од.: задним 21, Мал.: задними 135. Чс. zadní, п. zadni і zadny, м. задній.

Заможний, -на, -не Коц. 11, заможного Кул. 37. Хазяїн заможний М. В. II. 75. Панів заможних, Ен. IV. 79. Заможного чоловіка, Гр. 10. В п. zamożny.

Замужня, пор. давнє мжжній. У См.: замужно 57. В Г. часто замужний, замужна „Діло“ № 9989.

Західній і західний, давнє заходній і заходный. Олекс. XVIII в.: заходные 60, заходными 106. Фр. З в.: Західний край 81. Тимч.: західних 18. 112. 119. Бирч. I: захід-

них, а на ст. 17: західніх. Фр. в „Зап.“ т. 114, ст. 87: в західніх. Чс. *zapadni*, п. *zachodni*, м. *западный*. Західно- (або західньо-) український.

Звѣрхній див. *верхній*.

Згѣдний, а не *згідний*. В п. *zgodny*.

Здѣтний, а не *здатний*. До чого *здатний*, Гр. Сл. В п. *zdatny*.

Зі(і)мній, -ня, -не і *зимний*, -на, -не; давнє було *зимьній* і *зимьный*. *Зімнє* сонце, Ном. № 619. *Зімня* роса, Чуб. III. 31. У Тимч.: *зимній* 163. В Г. звичайно *зимний*: Олекс. XVIII в.: *Студѣнь зимная* 51. Фр. З. Б.: *Зимний* піт. 24. Чс. *zimni*, п. *zimny*, м. *зимній*.

Злігбдній, -ня, -не, а не -ний.

Зовнішній, -ня, -не; в Г. *зовнішний*.

Зятій, -ня, -не Гр. Сл., давнє *зятьній*; в Г. *зятний*.

Історичний, -на, -не, часом — *історичній*, -ня, -не. Історична робота, Гр. Сл. Історичню правду, Кул. Хут. П. 40. У Тимч.: *Засада історичня* 158, *Історичню* добу 52, *історичньої* 158.

Істотний, -на, -не. Істотний Степан, Гр. Сл. Чс. *jistotný*, п. *istotny*.

Їхній, їхня, їхнє. Стає їм їхнього розуму, Гр. Сл. Перейшов у їхню віру, Мандж. 122, Сл. Гр. В Г. їхний.

Книжний, рідко — *книжній*. Фр. З в.: *Книжную* науку 95. Щур. Сл.: *Книжною* мовою 5. Гр. З пит.: *книжний* 11, *книжню* 11, *книжною* 11. Без *книжньої* справи, Шевч. 206. Давнє *книжьный*, чс. *knižný*.

Кожний, -на, -не. Набожний, як би такий кожний, Ном. № 175. У кожної купи був свій ватажок, Кул. 355. Кожне слово, Гр. 164. У кожного, Гр. 13. З кожним роком, Коц. 49. В Г. кожній. Чайк. Мал.: *Кожнього* разу 117, *кожня* 111, *кожньому* 94, з *кожньою* 118.

Колишній, -ня, -не. Згада козак *колишнє*, Шевч. Чорт зна *колишній*, Гр. Сл. У Коц.: *колишній* 38, *колишнього* 30. Тимч.: *колишня* 124, *колишнього* 124. См.: *колишній* 69, *колишнє* 17, *колишніх* 40. 67. Леп. З ж.: *колишній* 17. В Г. часто *колишний*; Корд.: *колишню* 64.

Крайній, -ня, -не, давнє було крайній і крайний. Зачну свататися з крайньої хати, Гр. Сл. Він сидів на лаві крайній, Гр. 82. У Фр. 3 в.: Вже крайній час 114, Крайня вже пора 186. Фр. Ів. Виш.: крайній 39. Коц.: крайніх 29. В Г. звичайно крайний, напр. у Мак. Яр.: Се крайний час 118, Хвилина була крайна 161, Завідував крайним полком 219. Чс. krajní, п. krajny, м. крайній.

Крєвний, -на, -не. Родич крєвний, Ном. Крєвна родина, Гр. Сл.

Кромішний, -ня, -не, давні: кромѣшньй і -ньй. Ключ Роз. 1665 р.: Тму кромѣшнюю 10. Щур. Сл.: Тьму кромішню 5.

Лагідний, -на, -не. За лагідну вдачу, Г. Барв. 148.

Літній, -ня, -не, давнє лѣтньй і лѣтньйй. Літнєє сонце, Чуб. V. 890. Літньої пори, М. В. II. 12. Літня бабуся, Гр. Сл. Парубок літній, Гр. Сл. Вода літня, Гр. Сл. Літня робота, Свидн. 9. Як вода погожа літнього дня, Гр. 270. У Коц.: Дванайцятилітня дівчинка 58, літнього 55, літньої днини 5, літніми 14. Літньої ночі, М. Вор. В Г. літний, -на, -не, напр. у Фр. 3 в.: Дня літного 54, Літньої днини 81, Літнюю днину 70. Чс. letní, п. letní, людове й letny.

Літошний, -ня, -не. Літошний день дуже довгий, Гр. Сл. Треба, як літошнього снігу, Ном. № 13692. В Г. літошний.

Малолітній, -ня, -не, давні — малолѣтньй і малолѣтньйй. Ще малолітній, Г. Барв. 402. В Г. малолітний, напр. Чайк. Мал.: малолітна 107, малолітного 10 (а на ст. 19: малолітного). Чс. máloletný, п. máloletní, рідко — máloletny, м. малолѣтній. Див. літній.

Матерній, -ня, -не, давні були матерььй і матерьньйй. Матернє молоко Гр. Сл. Матерню радість, Чуб. II. 16. Матерня мова Гр. Сл. В Г. матерній.

Міжнародній, -ня, -не, див. народній.

Могутній, -ня, -не. Гармонія могутня, Фр. Ів. Виш. 48. В Г. могутний.

Модній, -ня, -не. Сукня була модня, Лев. Пов. 56. Пишний модньою одежою, Коц. 29. Чс. modní, п. modny, м. модний.

Молóчний, а не молочній. Корівка молошна, Г. Барв. 258.

Мужній, -ня, -не, давнє мжжній. Вона почула мужню руку, Лев. Гр. Сл. Мужня жона, Чуб. V. 486. В Г. мужний.

Надвірній, -ня, -не. Темряву надвірню, Кул. Гр. Сл. Надвірня шляхта, Кул. Гр. Сл. В Г. надвірний.

Надприродній, -ня, -не. Сяєво було надприроднім, Кул. Хут. П. 15. В Г. надприродний.

Налéжний, -на, -не Гр. Сл., а не належній. Полтав. акти 1565 р.: належного 48.

Нарóдний, -ня, -не; вдавнину було народьній і народьний. Фр. 3 верш.: Нарóдній розум 90, Зворушенє нарóдне 112. Фр. 3. Б.: Народне житє 87. Леп. 3 гл.: náродня, 3 ж.: народню 12. В Г. звичайно náродний (рідко: народній), напр. у Фр. 3 в.: народний 48. 145, народна 84, народної 90, народну 17. 204 і т. п. Чс. národní, м. народный.

Неда́вний, -ня, -не. Недавніх споминок, Кул. 61. Недавною пригоду, Коц. 37. Недавньої пригоди, Коц. 38. В Г. недавний. Книга Луцька 1572 р.: Часу недавного 94. Див. давній.

Недолі́тний, -ня, -не; в Г. недолітний. Див. літній.

Незабу́тний, -ня, -не; давнє незбутьний; часом незабутний: Незабутний час, Кул. Хут. П. 16. В Г. незабутний, См. 39.

Незамужня дочка. В Г.: незамужну Мак. Рев. 43.

Нелі́тний, -ня, -не. Фр. М.: Мов нелітня дитина 27. В Г. звичайно нелітний. Див. літній.

Неспра́вжний, -ня, -не, див. справжній.

Несьогосвітній, -ня, -не. В пазурах муки несьогосвітньої, Гр. 212.

Ни́жній, -ня, -не, давнє нижній. Не випрохав нижнього, Ном. № 981. В Олекс. XVIII в.: нижній 87. В Г. нижний.

Нині́шній, -ня, -не; давнє нині́шній, часом нині́шнь-ний. Тимч.: нині́шній 58. Фр. 3. Б.: Нині́шню днину 222, Нині́шню ніч 105, нині́шньої 64. Бирч. I: нині́шній 78, нині́шнього 61. Щур. Рол.: До нині́шньої днини 71. В Г. частіше нині́шний: Нині́шну мову Щур. Сл. 3.

Новітній, -ня, -не. Новітній пан, Новітня пісня, Гр. Сл. В Г. частіше новітний.

Обідній, -ня, -не, давнє *обѣднѣй* і *обѣднѣй*. Обідня година, Кул. 419. В обідню годину, Мет. 20. В Г. обідний.

Однолітній, -ня, -не, див. літній. В Г. однолітний.

Односторонній, -ня, -не; в Г. односторонний. Див. сторонній.

Освітній, -ня, -не. Освітня справа. В Г. освітний.

Осінній, -ня, -не, давнє *осеньнѣй*. Прийде нічка осіння, Чуб. V. 26. Осіння муха, Коц. 49. В Г. осінний, напр. Мак. Яр.: Осінний вітер 264, Осінна втома 285. В п. *jesienny*, м. *осенній*.

Останній, -ня, -не. У Коц.: останній 12. 56, -ннє 31, -нню 39, -нніх 51. У Гр.: останньому 229, -нню 229. 310, -нніми 107. 262. 293. Черк. I. 45: останній. Тимч.: останній 23. 107, останньою 105, останніх 11. В Г. останний.

Остатній, -ня, -не. Житомирське Єв. 1571 р.: остатній Мт. 12. Ключ Роз. 1665 р.: День остатній 6 і поруч: Остатний раз 15. У Кул.: Бачять його в остатнє 251, Остатнього сина 207, Остатньої радості 246, Остатню свитину 20. В Г. остатний, напр. Мак. Яр.: остатний 285, остатна 311, остатними 95; хоч у Фр. 3. Б.: остатній 10. 115. 223, остатня 215, до остатньої 25, остатню 169, остатньою 8. В п. *ostatni*, чс. *ostatní*.

Передній, -ня, -не, давнє *переднѣй*. Передній чоловік, Переднє слово Гр. Сл. Кул.: С переднього лица 81, Передніми ногами 161. Фр. 3. Б.: Передній ряд 153, в передню 19. Коц.: передніх 20. Тимч.: передньо-язиковий 17. 27. Щур. Рол.: передню 23. Книга Луцька 1584 р.: Ногу передньою 142. Але в Г. звичайно передний, напр. Мак. Яр.: Передний пліт 231. Чс. *přední*, п. *przedni*, м. *передній*.

Північний, а не північній. На північну сторону Гр. Сл.

Пізній, -ня, -не; давнє було *позднѣй* і *позднѣй*. Пізнього снідання, Гр. 231. До пізньої доби, Коц. 39. Пізній, Тимч. 57. В Г. пізний, напр. Леп. 3 гл.: Осінь пізна 80, 3 ж.: Пізна пора 47. Чс. *pozdni*, п. *róžny*, м. *поздній*.

Побожний, а не побожний. Такий побожний, Рудч. Ск. II. 22.

Повнолітний, -ня, -не; в Г. повнолітний. Див. літний.

Подорожний, -ня, -не. Жук подорожний, Гр. III. 132. Подорожня торбина, Г. Барв. 176. Кул.: Подорожня сукня 53, Двоє подорожніх 3, На подорожніх 192. Дивилась на подорожню, Коц. 45. В Г. подорожний: Чайк. Від.: подорожних 29. В п. *podróžny*.

Поздовжний, -ня, -не. Поздовжня перія, Свидн. 23.

Попередній, -ня, -не Гр. Сл.; в Г. попередний. Див. передній.

Поперечний, рідше поперечній. Свидн.: Поперечний яр 24, Поперечна перія 23.

Порожний, -ня, -не; давнє праздънй і праздъный. Кул.: порожнього 269, порожньої 123, порожніх 190, с порожніми 284. 332. „Енеїда“ I: порожнього 19. Гр.: Порожня бочка 14, порожню 329. Коц.: порожній 13. 47, порожньому 55, з порожнім 29, порожньою 48. Тимч.: порожній 57. В Г. порожний, напр. Чайк. Мал.: порожня 13. 54, Мак. Яр.: порожною 11. Ключ Роз. 1665 р.: порожная 54б. Псавтир Преслопського: серце порожне 7. Чс. *prázdný*, п. *próžny*, м. порожній.

Посередній, -ня, -не; в Г. -ний, -на, -не. Див. середній.

Послідній, -ня, -не. „Ен.“ I: Послідня шльоха 11. В Г. послідний. Давнє послѣдънй.

Посторонній, -ня, -не; в Г. посторонний.

Прибережний, прибережна Коц. 5.

Придорожний, -ня, -не; в Г. придорожний.

Природний, -на, -не, також природній, -ня, -не. Річ природна. Чс. *přírodný*, м. природный.

Присутній, -ня, -не. Був присутнім на засіданні. В Г. присутний, Чайк. Ол.: Витав присутних 25.

Просвітний, -ня, -не. Просвітня справа. В Г. просвітний. Фр. 3 в.: просвітним 95.

Путний, -ня, -не, давнє пѣтъный. Путній ставок, Нічого путнього Гр. Сл. Нічого путнього, Кул. 138.

Ранішній, -ня, -не. Ранішнім туманом, Гр. Сл. Мак. Яр.:

Ранішня мрака 117, Туман ранішній 169, Ранішню мраку 151. Але в Г. звичайно ранішний: Чайк. Ол.: ранішну 7.

Ранній, -ня, -не; давнє *раньній* і *раньный*. Рання пташка, Ном. № 11309. Рання сійба, Ном. № 10153. Леп. 3 гл.: Рання зоря 104. Чайк. На ух.: Від ранньої зорі 74. Але звичайно в Г. ранний, напр. Чайк. Мал.: Ранна птиця 81. Чс. *ganný* і *ganní*, п. *gannu*, м. *ранній*.

Рідний, -на, -не, давнє *родьный*. Кул.: Бацько ти наш рідний 266, Рідна сестра 178, Рідного брата 123, Рідного сина 414, Із рідним братом 21. Гр.: *рідна*, *рідної* 267. Коц.: Рідним краєм 14, *рідної* 28. Щур. Рол.: Рідний брат 103. Фр. 3 в.: Рідного краю 24. В Г. часто *рідній*, -ня, -не, напр. Чайк. Мал.: До ріднього села 120, Рідню хату 150; Бирч. II: Рідня кров 110. 111. Чс. *rodny*, м. *родной*.

Ріжний Коц. 12, давнє *розьный*. См.: *ріжний* 10, *ріжних* 5.

Ріжнорідний, див. *рідний*.

Самітний, -на, -не, рідше — *самітній*. Самітного життя, Лев. I. 340. Рай самотний, Шевч. Самотня, Леп. 3 гл. 76.

Саморідний див. *рідний*.

Середній, -ня, -не; давнє було *середьній*. Держися війська все середнього, А. Д. I. 16. Кул.: Середнього росту 261, Середнього віку 235. Коц.: Середню Басарабію 27. Тимч.: Середньою 16, Середньо-язикові 17. Бирч. I: До середнього 35. В Г. середний См. 76. Книга Луцька 1562 р.: Въ середныхъ поляхъ 41. Чс. *střední*, п. *średni*, *średniowieczny*, м. *средній*.

Синій, сіня, сіне; давнє було *синій*, *синя*, *синіє*. Шевч.: Синє море 5. 9. 25. 42. Синєє море 27. 37. Кул.: У синьому жупанкові 8, В синіх каптанах 260, синьокаптанників 297. Гр.: Синій цвіт 109, В синіх чумарках 8, синіми 38. Коц.: Синя хвиля 6, синій 22. Тимч.: синє 6. В Г. звичайно синий, сина, сине, напр. Леп. 3 гл.: Синий смуток 130, в даль сину 23, але деякі письменники пишуть таки *синій*, напр. Фр. 3. Б.: Синій з натуги 212, Лице синє 45, 3 в.: Біліда, аж синяя була 234, 3 синіми очима 70. Щур. Сл.: Синій Дон

20, Море синє 13. 16. 27. 29, Синєє вино 12. 29. Пор. чс. *siný*, п. *siný*, м. синій.

Сінешний, -на, -не і *сінешній*, -ня, -не. Сінешна стіна, Гр. Сл. Сінешного порогу, Гр. 185. Сінешнього порога, Свидн. 27.

Спідний, -ня, -не. Спідню губу, Лев. Пов. 143. Спідня одежа, Гр. Сл. Исподня, Олекс. XVIII в. 87. В Г. *спідний*, напр. Мак. Яр.: Спідну одежу 185. Чс. *spodni*, п. *spodni*, м. *исподній*.

Справдішній, -ня, -не. Справдешний козак, Гр. Сл. Справдешня істота, Кул. Іов 40. В Г. *справдішний*: Леп. 3 ж.: *справдішну* 6.

Справжній, -ня, -не. Справжній хазяїн, Гр. 206. Справжня загадка, Кул. 214. Справжньою, Тимч. 10. В Г. *справжний*.

Спроможний і *спроможний*, Гр. Сл.

Стародавній, -ня, -не. Кул.: По стародавньому 168. 272, стародавньої 99. Стародавній світ, Греб. 360. Стародавній ковалю, Чуб. II. 255. В західньо-укр. говорах стародавний: Устава 1542 р.: Мыть стародавнихъ 15. Єванг. Учит. 1619 р.: стародавний 16. Олекс. XVIII в.: стародавню 76. Фр. 3 в.: Стародавний хрест 20. Але у Фр. 3. Б.: Стародавній дуб 54, Стародавнє село 29, Стародавня церемонія 50. Пор. чс. *starodávny*, п. *starodawny*, м. *стародавній*. Див. *давній*.

Старожитний, -ня, -не Гр. Сл. В Г. *старожитний*. Пор. чс. *starožitny*, п. *starožytny*.

Старозавітний, -на, -не і *старозавітний*, -ня, -не Гр. Сл.

Старомодний, -ня, -не. Див. *модний*.

Старосвітний, -ня, -не Гр. Сл. В Г. *старосвітний*, -на.

Статний, -на, -не і *статний*, -ня, -не Гр. Сл. Чоловік *статний*, Гр. Сл.

Столітний, -ня, -не; давнє *сѣтолѣтъный* і *сѣтолѣтъный*. Ліс *столітний*, Гр. Сл. В Г. *столітний*, Барв. I. 53, хоч у Фр. 3. Б.: *Столітний* старець 52, *Столітнім* дідом 160. Пор. п. *stoletni*, м. *столѣтний*. Див. *літний*.

Сторонній, -ня, -не Коц. 13; давнє *сторонный* і *сторонный*. Зах.-укр. *сторонний*. Книга Луцька 1568 р.: люде *сторонные* 61. Пор. м. *сторонний*.

Суботний, -ня, -не, рідше — суботний; вдавнину частіше було *сжкотьный*, рідше *сжкотьній*. Субітнього заплітання, Чуб. V. 545. День суботный, Ключ Роз. 1665 р. 44. Пор. p. sobotny і sobotni.

Судний, -ня, -не і судний, -на, -не; давнє *сждьный*. Судня рада, Кул. 194. 195. Суднє колесо, Кул. 373. Суднього дня, Кул. Єв. Мт. 12³⁶. В Г. звичайно судний, — Бирч. II: Судний день 161. Пор. чс. soudní.

Сусідний, -ня, -не; давнє *сжсждьний* і *сжсждьный*. Коц.: сусіднього 20, сусідньої 57. Руд. Ск. I: 3 сусідніх сіл 131. Тимч.: сусідньої 20. В Г. сусідний, напр. у См. сусідного 20, сусідних 3. 30, хоч у Фр. З. Б.: Сусіднє місце 124, Сусіднього осадника 117. Пор. чс. sousední, п. sąsiedni, м. со-сѣдній.

Східний, -на, -не і східний, -ня, -не, давнє *вѣсхъдъный*. В Г. східний. Східній край, Гр. Сл. Східнього смаку, Лев. Пов. 204. Тимч.: східний 57, східних 18. Фр. З. Б.: східних 59, східної сторони 50. Пор. чс. východní, п. wschodni.

Сьогобічний, -на, -не і сьогобічний, -ня, -не. Кул.: сьогобічними 188; М. В. I: сьогобічною 137.

Сьогодняшній, -ня, -не. Сьогодняшній вечір, Кул. 33. В Г. сьогоднішний, хоч у Мак. Яр.: сьогоднішній день 155.

Сьогорічний, -ня, -не. Очерет сьогорішній, Гр. Сл. Жита сьогорішнього, Лев. Пов. 194.

Тамошний, -ня, -не; давнє *тамошъный*. Тимч.: тамошний 58. Фр. З. Б.: тамошніх 54. Зах.-укр. тамошний: Опис Брацлав. замка 1545 р.: Замком тамошным 27. Книга Луцька 1565 р.: тамошныхъ 50. Олекс. XVIII в.: тамошними 106. Корд.: тамошний 39, тамошного 70. Пор. м. тамошній.

Теперішній, -ня, -не. Книга Луцька 1563 р.: Теперешнихъ часовъ 43. Полтав. акти 1667 р.: теперешнього 122. Новий Завіт 1581 р.: теперешнього 12. Житомир. квіт 1619 р.: теперешня. Свидн.: По теперішньому світі 56. Тимч.: теперішній 62. 122, теперішнього 61, теперішніх 22. В Г. теперішний, напр. Чайк. Мал. 5, хоч Фр. З. Б.: Теперішня Тухля 29, Теперішнє положенє 112; Леп. 3 ж.: теперішня 31, теперішню 12.

Тогобічний, -на, -не, рідше — *тогобічний*, -ня, -не, Г. Сл.

Тодішній, -ня, -не; давнє *тѣгдашній*. *Тодішній* собака, Ном. № 8651. *Тодішня* молодиця, Гр. Сл. Зах.-укр. *тодішний*, *тогдашний*, напр. Мог. 403. 406, хоч Фр. 3. Б.: *тодішнього* 51, *тодішньої* 58; Бирч. I: *тодішний* 100, *тодішня* 61.

Торішній, -ня, -не. Подивися на *торішню* вроду, Шевч. 28. Свидн.: *Торішнього* хліба 1. Гр.: Серед *торішньої* трави 305. В Г. *торішний*, хоч Фр. 3 в.: *торічних* 130, Бирч. II: *торішний* 20.

Тутешній, -ня, -не; давнє *тѣтошній*. Не *тутешній*, Котл. Гр. Сл. *Тутешній*, Тимч. 58. В Г. *тутешний*, хоч у письменників часто й *тутешній*: Фр. 3. Б.: *тутешній* 90. Чайк. На ух.: *тутешне* 49.

Фонетичний, -на, -не, часом *фонетичний*, напр. у Тимч.: *Фонетичня* засада 158, *фонетичної* 157.

Художній, -ня, -не. *Художня* праця.

2. Прикметники приналежності та походження.

§ 77. 1. Прізвища осіб на *-ів* та *-ин* рахуються прикметниками, а тому в оруднім відмінкові однини мають закінчення *-им* (а не *-ом*): з Петровим, з Глібовим, з Панчишиним, з Стечишиним, з Хомишиним, з Чичериним.

2. Географічні назви на *-ів* та *-ин* рахуються речівниками, а тому в оруднім відмінкові однини мають закінчення *-ом* (а не *-им*): під Львовом, за Станиславовом, за Рогатином, Снятином, Святошином, під Хотиним і т. п. Краківська грамота 1394 р.: подъ Зудечовомъ. Ланчицька гр. 1433 р.: межи Снятиномъ. Прилуцька грамота 1459 р.: изъ Бугаєвомъ.

У нас постійно змішують цю зміну і пишуть: Незадоволені Красіном „Діло“ № 22 за 1922 р. (треба: Красиним), Їхали з Чичерином „Гр. В.“ (треба: з Чичериним) і т. п. Треба: З паном Ростовим я жив за містом Ростовом. З приятелем Блудовим я жив під Заблудовом.

3. Прізвища на *-ич* (це давні прикметники приналежності) в оруднім відмінкові однини мають закінчення *-ем* (а не *-ом*): з Барановичем, Прокопівичем, Конашевичем, Маркевичем, Шашкевичем, Хомичем і т. п. (по § 23).

4. Від речівників мужеського роду творяться прикметники приналежності на *-ів*, а від речівників жіночого роду на *-а* — прикметники на *-ин*: батько — батьків, вовк — вовків, Іван — Іванів, баба — бабін, донька — доньчин, сестра — сестрин.

5. Від речівників на *-иха* (так часто звуть у нас вдів) походять прикметники приналежності на *-ишин* (так звичайно звуть вдовиних дітей; назви ці стали прізвищами): дячиха — дячишин, Стечиха — Стечишин, Хомиха — Хомишин, Грициха — Грицишин, Панчиха — Панчишин, Миколиха — Миколишин.

6. Від речівників твердої відміни муж. роду творяться прикметники на *-овий*, *-ова*, *-ове* або на *-ів* (з давнього *-овъ*), *-ова*, *-ове*:

муж. рід:	жін. рід:	сер. рід:
дубовий	дубова	дубове
столовий	столова	столове
Петрів	Петрова	Петрове
Антонів	Антонова	Антонове.

7. Від речівників м'якої відміни творяться прикметники на *-евий*, *-ева*, *-еве* (з наголосом на *-é*), або на *-ів* (власне *-ів*, з давнього *-евъ*), *-ева*, *-еве*:

вишнєвий	вишнєва	вишнєве
смушєвий	смушєва	смушєве
тижнєвий	тижнєва	тижнєве
Грінів	Гринєва	Гринєве
Василів	Василєва	Василєве
багатирів	багатирєва	багатирєве
королів	королєва	королєве
ковалів	ковалєва	ковалєве
Гриців	Грицєва	Грицєве.

Так само походять: аркушєвий, вереснєвий, вітцєвий, грошєвий, груднєвий, грушєвий, дощєвий, живностєвий, житєвий, жовтнєвий, журавлєвий, кінцєвий, кораблєвий, липнєвий, металєвий, мигдалєвий, місцєвий, огнєвий, полуднєвий, сажнєвий, серпнєвий, смушєвий, сталєвий, ступнєвий, тижнєвий, хвилєвий, шершнєвий і т. п.

Коли ж наголос падає на кінець слова, то звичайно вживаємо закінчення *-овий, -йовий*: польовий, лойовий, віршовий, гайовий, дощовий, майовий, ройовий, крайовий — *крайова* — *крайове* і т. п.

3. Повна й скорочена форма прикметників.

§ 78. Давня мова знала двійні форми прикметників, — так звані речівникові чи короткі і форми зложені. Короткі форми: *нокъ, синь, славнъ* і т. п. відмінювались як речівник: *нока, нокѹ* і т. п., а зложені: *новѣй, синѣй* відмінювались по зложеній, прикметниковій відміні.

З плином часу українська мова цілком загубила т. зв. речівникові чи короткі форми, — від них залишився лише називний відмінок однини муж. роду, в досить великому числі.

1. Звичайно в українській мові називний відмінок однини прикметників мужеського роду має закінчення повне: *молодий, дрібний, винний*.

Але часто, переважно в творах народніх, особливо в піснях, буває й давня коротка форма. Ось приклади. Тое *радъ* чиню, Луцька присяга 1386 р. *Вѣрен* будет, Луцька порука 1388 р. *Повиненъ* дати, Устав 1542 р. 12. А *годе* ли держати, Опис Брацлав. замка 1545 р. 25. Нихто не *виненъ*, Книга Луцька 1563 р. 46. *Жаденъ*, „Хр. Пасхон“ 1630 р. 35. Терпѣти *кожен* сам за себе, Полтав. акти 1667 р. 114. Олекс. XVIII в: *винен* 108, *годе* 41. 68. 77. „Енеїда“ I: *Борей недуж* лежить 9, *Будь ласкав* 8. Шевч.: Чи *винен* той голуб 2, Як сам *здоров* знаєш 33, Коли не *жив* чорнобривий 27. Кул.: Нехай *велик* росте та *щаслив* буде 66. Приснився сон *дивен* 55, На се був *здатен* 228, Сам *здоров* знаєш 391, Не *кожен* писався 13, Божий мир *красен* 234. Той мені *люб* 182, *Будь певен* 141, Гетьман він *пишен* і *красен* 181, Він *потрібен* 402, *Рад* був гуляти 182, Будеш *славен* і *хвален* 83, *Усяк рівен* 193, *Ясен* був на виду 33. Свидн.: *Повен* рот 16, *Рад* був 20, *Кожен* ступінь 31. Гр.: *Ладен* був змагатися 88, *Кожен* чоловік 30, *Кожен* не хотів 78, *Винен* був 78. Фр. З. Б.: *Кубок, повен* меду 121, *Жити* не

варт 51. Фр. 3 в.: Бог ласкав 140, Вистріл певен 49. Коц.: Кожен раз 53, ладен 36. Мак. Яр.: Чи годен перейти 28, Може ти голоден 261, Який же я рад 81. Бирч. І: Жаден із братів 96. Федьк.: Ворон коник 5 і т. п. Думи: Ясен сокіл 106. Тимч.: Кожен звук 5, Кожен речівник 7. Стар.: Чом не весел 44, Чи ж я винен 126, Сам, здоров, знаєш 83, Жив буде 73.

2. Прикметників в називнім відмінкові однини жіночого та середнього роду, а також в відмінку причиновім жін. роду та в називнім множини всіх родів в українській мові вживається в двох формах, — повній і скороченій: добра — добра, добре — добре, добру — добру, добрі — добрі. Останнє літо бачу я золоте своє жито, Гр. Зірвалось огнисте слово, Старицький. Опухла дитина голодна мре, Шевченко. Старі гнізда лишили, а нові здобути нема ні охоти, ні сили, Фр. У Л. Українки: В довгу темну нічку невидну не стулю ні на хвилю очей. Я на гору круту крем'яну буду камінь важкий піднімать. Хр. Алч.: Крізь темні хмари проглянуло ясне сонце. Фр. 3 в.: Глуха, постійная війна 102.

Коротка форма — звичайна літературна форма; повної форми вживається частіше в народній мові та в віршах.

Форми — добра, добре, добру, добрі — це не давні короткі чи речівникові форми, а лише скорочені з повних форми.

4. Місцевий відмінок однини прикметників.

§ 79. Місцевий відмінок однини прикметників кінчався вдавнину перше на -ѣмь, -имь, пізніше на -омь, -емь, напр.: на новѣмь, пізніше — на новомь. Напр.: У Луцком повѣтѣ, Луцька гр. 1454 р. Во властномъ дому, Книга Луцька 1563 р. 46 і т. п. Ці форми правильно дали в нас закінчення -ім (через зміну о на і по § 2), і ось це закінчення й панує в нашій мові, напр. у Шевч.: в далекім краю 2, на степу козачім 32, в степу безкраім 42, в бистрім Дунаю 2, в темнім лісі 15, в зеленім байраці 21, в чистім полі 3. 23, в широкім полі 37. Фр. 3 в.: в роздразненю важкім 92, в яловім

бору 156, в прекраснім краю 23, в далекім морі 11, в серці людськім 55. Фр. Ів. Виш.: у нашім горю 63, на непевнім роздорозі 58. Фр. З. Б.: по дозріваючім житі 60. Щур. Сл.: в чужім полі 26, в чистім полі 21. Щур. Рол.: в дорогім каміню 75. Чайк. Мал.: на страшнім божім суді 149. Черк.: у сміливім горінні 57, в спокійнім багні 91. У Стар.: в темнім морі 121, на березі яркім 109, в вражім стані 100, в шаленім бою 289, в небі темнім 8, у краю далекім 30 і т. п.

§ 80. З дуже давнього часу закінчення давального відмінку прикметників *-ому* стало заміняти собою й закінчення місцевого *-ом (-ім)*, — може через близькість цих закінчень; в українській мові взагалі помічається стремління заступати місцевий відмінок відмінком давальним. Ось тому вже з давнього часу в українській мові місцевий відмінок набув собі закінчення *-ому*, і це закінчення з плином часу все збільшувалось, а в теперішній літературній мові воно чи не переважає нормальне закінчення *-ім*.

Ось приклади цього закінчення з наших письменників; подаю прикладів більше, щоб наочно показати, що це закінчення *-ому* справді вже широко панує в нашій мові. Шевч.: в далекому краю 12, в чужому краю 8, в темному гаю 2, на чужому полі 1. Кул. Ч. Р.: у воєнному ділі 13, у золотому вінку 104, у синьому жупанкові 8, на задньому кінці 121, в Чорному морі 113, на хазяйському місці 121, на доброму коні 198, у Великому Лузі 152, на сивому коні 158, у такому разі 159, по темному лузі 248, у першому ряду 269, на гетьманському столі 319, у кованому возі 357. Стар.: В німому закоханні 8, У темному салоні 45, На пишному плечі 65, В скаженому нестямі 123, У садочку пишному 130, На серці ревному 131, На другому боці 293, У ворожому стані 303. Гр.: в золотому соняшному промінні 37, на волосному рундуку 87, на цьому широкому світі 110, на блакитному небі 112, в кожному дворі 112, в останньому до-світньому сні 229, в доброму здоровлю 274. Коц.: на великому баркасі 6, по розбурханому морю 28. Свидн.: по теперішньому світі 56. Фр. З. Б.: в вечірньому тумані 148.

Фр. 3 в.: у краю далекому 26, в болоті гнилому 43, в чужому домі 110. Фр. М.: в білому шовку 19, у розпалі гнівному 28, у сердечному горі 39, на найвищому шпилі 45, у сходовому саяві 45, в страшному зусиллі 50. Фр. Ів. Виш.: в тихому скиту 39. Щур. Сл.: на ложі тисовому 29. Щур. Рол.: на борзому коні 35. Чайк. Од.: на кожному кроці 34. Чайк. Відд.: по широкому степу 7. Леп. 3 гл.: в далекому краю 11, на тихому морі 63, на всьому світі 104. Черк.: в чолі суворому 67, в колі тісному 76. Тимч.: в першому слові 14, в цілому ряді 61. Бирч. І: в широкому полі 87.

Часом письменники вживають закінчень *-ім* або *-ому* навіть поруч, напр. Фр. 3 в.: в *тім* розпорядку віковому 77. Або Фр. „Мойсей“ 24:

Най Єгова собі там гримить

На скалистім Синаю, —

Нам Ваал дасть багатства і власть

У великому краю.

У Стар.: В *якомусь* світлі чарівнім 135, Шукав *проходи* на срібнім, *хвилястому* лоні 21.

§ 81. В жіночій роді прикметників в місцевім відмінкові закінченням єсть *-ій*: в *тій* рішучій хвилі, Фр. 3 в. 150. Куняє у срібній, пуховистій ризи, Стар. 98. Але в південно-українських говорах в закінченні *-ій* звука *й* майже не чути (пор. *копіка, станя, віт* і т. п.), напр. у Тимч.: при такій міні 94, в іменній формі 117; у Федьк.: в шовковій траві 12 і т. п.; ці форми любив Ів. Левицький і часто їх вживав. Але в літературній мові проте прийнято форми на *-ій*, а форми без *й* рахуються лише місцевими.

5. Орудний відмінок множини.

§ 82. Орудний відмінок множини у прикметників кінчиться на *-ими*: добрими, або на *-іми*: синіми. Звук *ж* стверд у нас ще з доісторичної доби, а тому це закінчення треба вимовляти *ми*, а не з московська *мі*. Пор. Опис Брацлавського замка 1545 р. 18: *litowskimy*. Володимирська книга 1578 р. 107: *готовымы*.

6. Зменшені та песливі форми прикметників.

§ 83. Закінчення *-есенький* мають прикметники зменшені та песливі: гарнесенький, молодесенький, веселесенький і т. п. Щоб означити найвищий ступінь зменшення чи песливості, вживаємо закінчення *-ісінький*: малісінький, гарнісінький, молодісінький і т. п.

Отже треба розрізняти: Закінчення *-есенький* визначає щось просто мале, а закінчення *-ісінький* — щось зовсім мале, або дуже мале: чорнесенький — просто чорненький, чорнісінький — дуже, зовсім чорний.

Замість закінчення *-ісінький* часто буває закінчення *-юсінький*: чорніюсінький. Гр.: Манюпусінька частиночка 108, Травиночка дрібнюня-дрібнюсінька 110.

§ 84. В українській літературній мові зменшені форми прикметників кінчаються на *-енький*: веселенький, слабенький, легенький, тихенький, м'якенький, ясенький, синенький і т. п.

В Галичині ці форми звичайно бrenять на *-онький* (по г, к, х, б): легонький, м'яконький, тихонький, слабонький; таких форм літературна мова Великої України не знає.

7. Закінчення *-уватий*.

§ 85. Вдавнину українська літературна мова звичайно знала закінчення *-оватий*, напр.: черноватий. Але в живій українській мові ненаголошене *о* бrenить майже як *у*, напр. *кужух*; ось цьому й літературні форми на *-оватий* в живій мові бrenили здавна як *-уватий*, чому в літературній мові вони таки й прищепилися; ось тому пишемо фонетично: дурнуватий, рудуватий, чорнуватий, зеленкуватий, круглуватий і т. п.

Етимологичного давнього закінчення *-оватий* вживаємо дуже рідко, і то тільки тоді, коли наголос падає на *о*, цеб-то маємо *-оватий*, бо наголошене *о* ніколи на *у* не змінюється, напр.: плисківатий.

В літературній мові Галичини, де взагалі більше тримаються ще етимологичного правопису, звичайно вживають давніх етимологичних форм на *-оватий*: кругловатий, дурноватий і т. п. Пор. § 59 і 125.

8. Порівняння.

§ 86 При порівняннях двох предметів, по вищій ступіні прикметника, звичайно вживаємо прийменників *од (від), над, ніж, як, за*, але ніколи не вживаємо частого в російській мові *чим*. Замічу, що народня мова звичайно знає при порівняннях найчастіше *як* або *за*, а *од (від), над, ніж* вживає звичайно мова літературна.

Ось приклади. Пересопницьке Єв. 1556 р.: *Над* тоє раднѣй 60, Болшого *над* Іоанна 31, *Над* всѣх грѣшнѣйшими были 70, *Над* всѣ люди виннѣйшими были 70, Меншій *от* него 31, Болшій *от* него 31, *От* тебе лѣпшій 74, Мощнѣйшій *от* него 57, Силнѣйшій *нѣжели* я 9. Житомирське Єв. 1571 р.: *Над* всѣ люди віннѣйшими, *над* всѣх грѣшными были 70, Лѣпшіи *от* птиц 66, *От* всѣх меншій Мр. 41, Болшій *от* мене 1. 49, Душа болшая єст, *ніжлі* покармы 18, Болшій, *ніжлі* Соломон Л. 59. Новий Завіт 1581 р.: Болшое *над* вси 39, Не єсть ти учень *над* учителя, а ни слуга *надъ* пана свого 11, Важнейший єсть чоловікъ *над* овцу 13. Ключ Роз. 1665 р.: Щаслившии *от* Закхея 46б. Олекс. XVIII в.: Молодшого *над* тебе 31.

Приклади з нової літератури. „Енеїда“ І: Гірш *за* те 8, Завзятійший *от* всіх бурлак 7, Гірчійший *от* перцю 8, Більш *от* всіх II. 7. Шевч.: Хиба краща є *за* тебе 53, Нема кращої *од* тебе 53. Кул.: Черевань більш *од* усіх уподобав Кирила 143, Дурнійший *од* усіх 401, Ти бенкетуєш не згірш *од* міщан 215, Гірш *од* татар 183, Дорожший *над* усі подарунки 57. Стар.: Найдорожчий *за* всеє 290, Лютіший *за* чорта 307. Грінч.: *Над* „Кобзаря“ книги не знайшов 35, Кращого *над* коні не було 176, Найкращий квіт *над* квіти 260, Це краще, *ніж* ходити 29, Здавався старішим, *ніж* був справді 81, Біліші *від* обличчя 274, Менше землі, *ніж* було спершу 96. Фр. 3 в.: Завтра більш, *ніж* вчора 122. Фр. 3. Б.: Він дорожший мені *над* жите 114. Хотк.: Люблю гори *понад* усе 8, Хиба ж таки я посліднійший *од* усіх, Ном. № 2039. Кращий, *як* ти. Черк.: Ясніш *од* соняшного саява 57. Думи: Ти *від* нас гріхів більше маєш 93.

Як я сказав вже, в народній мові найчастіше при порівняннях вживається *за*; кращі письменники так само частіше вживають *за*. Напр. у Грінченка в „Під тих. вербами“ знаходимо: Голосніше *за* всіх 14, Не гірше *за* інші 24, Люде розумніші *за* пташок 30, Дорожча *за* всіх людей 40, Страшніша *за* русалок 43, *За* всіх розумніший 53, Чепурніша *за* неї 131, *За* все вищі були 112, Я старший *за* тебе 52 і т. п. У Свидн.: Не знав луччого вбрання *за* білу сорочку 38, Довша *за* рік 45. Черк. I: Міцніш *за* Зевсів трон 61.

Крім цих звичайних способів порівняння єсть ще один, що зберігся в нас з дуже давньої давнини, — це вживання родового відмінка по вищій ступіні прикметника, напр.: Кращий тебе. Але способу цього вживаємо рідко (навпаки, в мові російській він частий). Приклади: Гірш псів, Фр. 3 в. 39. Кімната була краща першої, Чайк. Мал. 5. Самі яхонти варті більше всіх маєтків Риму, Щур. Рол. 20. Більше других, „Ен.“ II. 2. Не візьмеш ти — візьме п'ятий, кращий тебе ще й багатий, Нар. пісня. Така форма — це не москалізм, а наша давня українська форма, напр.: Діа *кольши* єсть *пища* (душа більша поживи) Галицьке Єв. 1144 р. Мт. 6²⁵. В Пересопницькій Єв. 1556 р. маємо: Многих *птиць* *лѣпшии* 63.

9. Замітки про ступіні порівняння.

§ 87. В західно-українських говорах, з осібна — в літературній мові Галичини надзвичайно поширений спосіб утворення вищого ступіня, а також прислівників від них, через додавання приставки *за*, напр.: *забагатий*, *забідний*, *залегкий* і т. п. Форми ці не наші, — вони прийшли до нас з мови польської, де їх надзвичайно багато. Правда, подібну форму знаходимо вже в Іпатських літопису: *Замало* города не взяша ст. 498. 481. В пізніших пам'ятках подібні форми не рідкі: Книга Луцька 1582 р.: *заледво* 129. „Христос пасхон“ 1630 р.: *Задосить* учинити 26, — але це все позички з мови польської. Багато цих форм в мові білоруській, куди так само зайшли вони з мови польської.

Ось приклади на таке *за* з творів письменників Галичини¹⁾. Фр. З. Б.: Замала наша сила 143. 163. Ти троха запізно прийшов 107, Тоді буде запізно 183. 199. Фр. З в.: Судив заостро 95, Заледво на ногах міг удержатись 250. Ма к. Яр.: Нещастя було завелике 194, Я для них заострий 84, Сила їх завелика 85. Чайк. Ол.: Було води забагато 27. Щур. Рол.: Залегкий хід у вас 36, Вибрались запізно 55.

Подібних форм в східно-українських говорах зовсім нема; літературна мова Великої України так само зовсім їх не знає (звичайно, такий вираз, як, напр., в Грам. М. Левицького на ст. 4, вид. 3-є: „Тих граматик було *за-мало*“ — це запозичений з Галичини вираз). На Великій Україні скажуть: дуже багатий або надто багатий, але не скажуть *за-багатий*. Напр. у Гр. читаємо: Зінько вмисне прийшов *дуже рано* (а не *зарано*) 87, або: Одна *дуже товста*, друга *дуже тонка*; одна проти мене *дуже висока*, а проти другої я *дуже довгий* 87.

В літературній мові Великої України лише ось ці слова з *за* вже втерлися і вільно вживаються (але в цих словах вже не чувається вищого ступіня): *запевне*, *заледве*, *залюбки* і *заможній*.

§ 88. *Най* для утворення найвищого ступіня приєднується до 2-го ступіня, а не до першого: найзеленіший. Творячи найвищий ступінь, це *най* в літературній вимові Великої України наголосу на себе ніколи не приймає, — наголос лишається на тім місці, де він був в другім ступіні: найдобріший, наймолодший. Але в Г. постійно наголос падає обов'язково на це *най*: найдобріший, наймолодший.

§ 89. *Більше* або *більш* вживається для другого ступіня порівняння рідко, — лише при рідких та багатоскладових словах, особливо при дієприкметниках, що звичайно не творять цього ступіня на *-ший* або *-іший*: Вимовляється з *більш* відкритою ямою Тимч. 16. В найзруйнованшому будинкові „Діло“ № 10029, ліпше б: В найбільше зруйнованім будинкові. — Не вживати *більш* при звичайнім 2 ступіні: міцніший, а не: більш міцний.

¹⁾ Це *за* ліпше писати разом з прикметником.

Так само *найбільше* вживається для утворення третього ступеня порівняння дуже рідко, лише при словах мало вживаних, що звичайно не творять 2-го ступ. на *-ший* або *-иший*: найбільше авторитетний (або й найавторитетніший). Не вживати *найбільше* при звичайнім 3 ступені: найміцніший, а не найбільше міцний. Не вживати *самий* з прикметником для утворення найвищого ступеня: найщасливіший, а не самий щасливий (бо це *моск.*).

§ 90. В українській мові часом для утворення вищого ступеня вживаємо з прикметником слів: *з біса, страх, тяжко* і т. п. Напр.: О, хитра *з біса*, Котл. Моторні *з біса*, Стор. М. Пр. 45. Хитрий *з біса*, Фр. 3 в. 111. Твій братчик розумний *з біса*, Чайк. Відд. 31. Емір був *страх* хоробрий, Щур. Рол. 108. Ентел був *тяжко* смілий, „Ен.“ II. 8. Далеко *тяжко* в ліс забравсь, „Ен.“ II. 11.

§ 91. *Досить* з прикметником чи прислівником ліпше заміняти на один прикметник чи прислівник зменшеної форми: зам. досить багатий — багатенький, досить часто — частенько.

§ 92. В Галичині часто вживають форм вищого ступеня *більший, довший і старший* в значінні великий, довгий, старий. Напр.: Це буде *більша* (= велика) книга. При *більшій* святі закидають на себе великі хустки, Чайк. Ол. 4. Жили *довший* (= довгий) час в згоді, Е. 36. VI. 15. Від *довшого* часу, Р. К. 1921 № 9. Він вже *старший* (= старий) чоловік. На Великій Україні такого вживання не знають, тут кажуть: Це буде велика книга, Він вже старий чоловік.

§ 93. Давня часточка *пре*, що вдавнину часто вживалася для утворення найвищого ступеня, в теперішній час вживається в українській мові вже рідко, лише як залишок старовини; звичайно це *пре* приєднується до першого ступеня, а не до другого. Ось трохи прикладів. Кул.: превражого сина 279. Кул. От.: преславетний 14, предивний 31. Фр. 3. Б.: пречудове місце 34, прегарної дівчини 144, сонце преясне 73. Фр. Ів. Виш.: по полянах пречудових 36. Гр.: пречистого та прегарного борошна 264, самі гарні-прегарні 111. Щур. Рол.: Скали превисокі 94. Щур. Сл.: гай-

воронне препогане 21, препоганий Половчине 23. Леп. 3 гл.: предивний 123, пречудесний 33.

10. Назви по батькові.

§ 94. Назви по батькові появились в нас дуже рано, — ще з XI-го віку; напочатку по батькові звали лише князів та людей вищих верстов, але починаючи з XVI-го віку появляются назви по батькові й у людей простих. Пізніше з цих назв по батькові виробилися наші прізвища¹⁾.

Вся українська давня історія добре знає звичай звати по йменні та по батькові; напр. в Іпатськім літопису знаходимо: Давыдъ Игоревичъ, Давыдъ Святославичъ, Георгій Володимеричъ, Изяславъ Глѣбовичъ, Володимеръ Ярославичъ Галицкій, Иванъ Захаринъ Казаринъ, і сотні т. п. назв, — по давніх українських літописах скрізь стрінемо звичай звати не тільки по йменні, але й по батькові.

Давня жива наша актова мова так само знає звичай звати й по батькові в великому числі; напр. Володимерська книга 1570 р. 87: Панъ Иванъ Семеновичъ Ляховский, Панъ Василий Василевичъ Радовицкий. Книга Луцька 1573 р. 98: Иванъ Ивановичъ Ощовський; 1582 р.: Забили слугу мого — Павла Ивановича, ст. 119, і сотні т. п. В Київських стародруках з 1617 р. починаючи назв по батькові дуже багато, напр. в „Бесідах на ап. Павла“ 1623 р.: Василиа Константиновича кн. Острозского; відомий друкар Земка часто підписувався: Тарасій Левонич (або Левкович) Земка і т. п. В „Лексиконі“ 1627 р. Памви Беринди читаємо: „При боку пана Θεодора Юрієвича Балабана і Панеи Матрони Міхаиловны Сербиновны“, посвята л. 2. В Стародубських чернігівських актів 1664—1665 р. назв по батькові без кінця: Агапѣи Сергеевне Гапоновой 1, Алена Ивановна Лобачовна Єрченкова 22, Лукѣян Иванович Низовец 16, Богдану Яковичу Сипайлѣ 37, Петр Семенович Уваженок 30, Продав Марку Яковлевичу Сирокваши 28, Левон Михайлович Козир 25 і т. п.

¹⁾ Н. М. Тупиковъ, Словарь древне-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ. Спб. 1903 р. ст. 25.

Значно пізніше, під польським впливом, на Україну потроху заходить звичай не вживати назв по батькові; але цей звичай поширився лише в Галичині, на Великій же Україні він мало відомий. Думка, ніби назви по батькові — це московський вплив, ця думка цілком неправдива: кожний давній літопис наш, писаний в нас ще до початку московського впливу на Україну, має сотні назв по батькові і виразно говорить, що звати по батькові — це наш давній український звичай.

Простий нарід звичайно зве один одного лише по йменні; але осіб поважаних зве ще й по батькові, — і це не з якогось московського впливу, а виключно по власній традиції, що живе в нас вже над тисячу літ.

III.

ЧИСЛІВНИК.

І. Відміна числівників.

§ 95. 1. *Три*, р. трох, д. тром, ор. тромá, а не *м.* троїх, троїм, тремя. Звук *р* в літературній українській мові вже стверд (див. § 13), тому нема підстави писати: трьох, трьом, трьома, — це *м.* форми; в Г. часто арх. трех, трем, трема. Книга Луцька 1568 р.: трѣхъ, Полтав. акти 1665—1667 р.: трѣхъ ст. 32. 86. 98, Ключ Розум. 1665 р.: трѣхъ л. 146. 53. Христок Пасхон 1630 р.: трѣм'.

Так само змінюється й *чотири*: р. чотирох, д. чотиром, ор. чотирмá; давнє чѣтырѣ, чѣтыри, чѣтырн, чѣтырѣхъ, чѣтырѣмъ, чѣтырѣми. На В. У. звичайно чѣт- дало *чт*, потім *шт*, тому маємо народні форми: *штири*, *штирох*, *штиром*, *штира*. В місцевостях, де ще панує *р* м'який (див. § 13), вимовляють: чотирі (штірі), чотирьох (штірьох), чотирьом (штірьом).

2. Родивий відмінок числівників від 5 до 100 має дві форми: 1) на *-и*: п'яти, шости, сьоми, восьми і т. д. і 2) частіше на *-ох*: п'ятьох, шістьох, сімох, восьмох, дев'ятьох і т. д.

Так само й давальний (III-й) відмінок: п'яти, шости, сьоми, і частіше: п'ятьом, шістьом, десятьом.

Так само відмінюються збірні числівники: четверо, п'ятеро, шестеро і т. д., але вони частіш зовсім не змінюються: живе з четверо синами. З двайцять моргами землі, Чайк. Мал. 17.

3. Орудний відмінок у числівників має давнє закінчення двійного числа -ма: двома, трома, чотирма, п'ятьма, шістьма, сьома, вісьма, дев'ятьма, десятьма, двадцятьма, стома; багатьма, кількома, стількома (пор. § 69).

Кажемо: три рази (по) три — буде дев'ять; п'ять раз п'ять — двадцять п'ять; сім раз (по) вісім — п'ятьдесят шість.

Не вживати в цім відмінкові московських форм: пятью, шестью, двадцатью і т. п.

4. Числівники *сто, двісті, триста*, 400—900 звичайно зовсім не відмінюються, або мають лише один родовий відмінок: двохсот, трохсот, чотирохсот, п'ятисот, шостисот і т. д.; числівник *сто* має ще орудний відмінок — *стома*.

2. Зложені числівники.

§ 96. Части зложених числівників пишуться окремо, при чому остання частина може мати й злучника *і*: Минуло днів тридцять *і* дев'ять, Фр. 3 в. 28. Йому год тридцять *і* п'ять, Гр. 137. Їйська загинѣло шестсотъ и десѣть члѣвѣкѣ, Олекс. XVIII в. ст. 56.

Вдавніну було теж саме, напр.: Двѣдесѣть и пѣть ю. 6¹⁹; вѣк же вѣхъ сѣдмдесѣть и шѣсть Діян. 27³⁷. Грамота Вишнянська 1393 р.: А писанъ листъ у Вышни, по Божьюмъ нарожѣньѣ 1000 лѣт и 300 лѣт и 90 лѣт и 3 лѣт. Галицький лист 1409 р.: Продали за 6 и за 20 копѣ.

3. Відміна числівників кількості.

§ 97. При відміні зложених числівників кількості звичайно змінюється лише останнє слово: Не було двадцять шости учеників, Прочитано двадцять шости ученикам, Ходив з двадцять шістьма учениками.

Але частіше зложені числівники (в мові народній так постійно) зовсім не змінюються: Ходив з двадцять шість учениками.

Рідко в літературній мові (але не в народній) при відміні зложених числівників відмінюються всі частини; найчастіше це буває тоді, коли зложений числівник складається з двох слів: Не було двадцяти шости учеників. Такий спосіб — це не москалізм, а наш архаїзм; так в Пересопн. Єв. 1556 р. знаходимо: *дѣсѣма тисѣчѣми* (десятьма тисячами), *из двѣсѣма тисѣчами* Лк. 14³¹. *Повелѣше съѣсти по пѣтидѣсѣ* Лк. 9¹⁴. *О девѣтьдѣсѣ* и *о девѣти* *правѣднѣхъ* Лк. зач. 78. Ще з Галицьк. Єв. 1144 р.: *възвѣгоша по сътоу* и *пѣтидѣсѣ* Мр. 6⁴⁰. *Двѣма сътома* Мр. 6³⁷.

4. Відміна числівників порядкових.

§ 98. При відміні зложених числівників порядкових звичайно змінюється лише остання частина: в тисяча дев'ятьсот двадцять четвертім році. Так було і вдавнину, напр. Книга Володимирська 1577 р.: *Лѣта тисеча пятьсотъ семдесять сѣмого* 99. Книга Луцька 1583 р.: *Въ году тисеча пятьсотъ осмьдѣсятомъ* 132, *Въ року теперешнемъ тисеча пятьсотъ осмьдѣсятъ третемъ* 133.

В Галичині при відміні порядкових числівників відмінюють всі частини: У двайцятім восьмім році, Йому йшов двайцятий четвертий рік; такий спосіб — позичка з польського.

5. Замітки про окремі числівники.

§ 99. Подаю тут замітки про деякі числівники.

1. *Одѣн* — ця форма панує на В. У.; в зах.-укр. панує — *одѣн*. Вдавнину було *їединѣ*, *одинѣ* (звідсі *один*) і *їеднѣ* (звідсі *оден*). На В. У. відома й форма *оден*, *їден* (Стар. 293), але частіше — *один*. — *Сам* був вдома, а не *один м.* — Один одного, один одному, а не один другого, один другому *м.* Розбивали один одному голову, Коц. 12. Нишком один на одного чигають, Кул. 16. Старці йшли один за одним, Фр. 3. Б. 49. Вбивали один одного, Мак. Яр. 150.

2. *Однá*, *однóї* і *однієї*, *одній*, *однóю* і *однією*; одна по *одній*, а не одна по *другій* м.; одна *одну*, а не одна *другу* м. — *Сама* була в хаті, а не одна м. Бабуся оповідає казку *одну* по *одній*, Чайк. Од. 48. Почав *перебірати* одна по *одній* події, Гр. 24.

3. *Одне* одного, а не *одне* другого м.; частіше *вжив.* *одне*, а не *одно*. *Одне* одного їсть, Гр. 30. Стояли *одне* проти одного, Гр. 40. Плазують *лейстрові* один за одним, Стар. 301

4. *Півтора* вживаємо при м. та сер. роді, а *півтори* при жіночій роді; при цьому *речівника* ставимо в *родовім* відмінковій однині: *півтора* дня, *півтора* яблука, *півтора* року, *півтори* доби, *півтори* сотні, *півтори* милі, *півтори* тисячі (а не *півтора* тисяча). В Г. вживають *півтора* і при жін. р., — це н.: *Півтора* доби, Чайк. Відд. 72, *Півтора* (треба: *півтори*) сотні Мак. Яр. 70, *Півтора* милі „Укр. Гол.“ 203.

5. *Двоє* визначає дві особі чи дві річі однакових: двоє дітей, двоє дверей. *Обоє* — це *одне* й *друге*, *uterque*, — той і *другий*, *такий* і *такий*: Вони *обоє* (чоловік і жінка) п'ють.

6. *Обидва* для м. р., *обидві* для ж. і с. р.; р. в. *обидвох*, д. *обидвом*, ор. *обидвомá*; з давн. *ѡбѣдѣка*, *ѡбѣдѣкѣ*. *Обидва* столи, *обидві* слові, *обидві* руці. В Г. мало *вживаються* (і то в формі: *обидва*), там звичайно — *обá*, *обі*, мало *вживані* на В. У. *Обо́х* або *обидвох*, а не *обо́їх* м.; *обо́м* або *обидвом*, а не *обо́їм* м.; *обо́ма* або *обидвома*. По *обидва* боки Дніпра, Кул. 197. *Обидві* жінки *затремтіли*, Кул. 244. *Обидві* двері *виходять* у двір, Коц. 51.

7. *Обидві* з *ѡбѣдѣкѣ*, по аналогії до *обидва* перейшло в *обидві*, див. *обидва*. *Обидві* *держались* за руки, Кул. 414. *ѡбѣдѣкѣ* *сторонѣ* Полт. акти 1665 р. ст. 35.

8. *Другий* — це *числівник* *вторий*, *secundus*: *Другого* сина *діждала* собі, Гр. I. 447. Не *вживати* *другий* *зам.* *інший*: Він тут собі *другий* (треба: *інший*), ніж у нашому селі, Кв. II. 296.

9. *Третій*, *третя*, *трете*; р. *третього*, *третьої*; д. *третьому*, *третій*; прич. *третього*, *третю*; ор. *третім*, *третьою*; місц. *третім*, *третій*; мн. *треті*, *третіх*, *третім*, *третіми*. Давне

третій, третья, третье, третьего. У Стар.: Третья мина 289, Третьюю часть 41. — Зах.-укр. здавнини скрізь тут має тверде *т*: третій, трета, трете, третого, трету. *Му.* трейтій (з треттій, пор. ойця, шіснайцять).

10. *Шостий*, шоста, шосте, з давнього шестый, зо зміною шє на *шо* (по § 7); це звичайна укр. форма з давнього часу: Пересопн. Єв. 1556 р. Мт. зач. 12: шостла, Новий Завіт Негал. 1581 р.: шостый 57, от шостое години 33, Книга Луцька 1572 р.: шестого. В Г. вживають архаїчної форми *шѣстий*.

11. *Сьомий*, сьома, сьоме, сьомого, з давнього седмый, пізніше семый, — тут є перейшло на *о* як в *сього* (по § 7). В Г. архаїчні форми: сѣмий, сѣма, сѣме, сѣмого.

12. *Сорок* звичайно не відмінюється, але буває й форма для родов. відмінка *сорока*; з гр. *сάρακον* (з *тессараконта*). У Лемків штиридесять, з давнього чєтырєдєсѣтъ.

13. *Дѣв'ятдєсѣтъ* або дѣв'ятьдєсѣтъ, давнє дєкѣтѣдєсѣтъ, — часто вживана в зах.-укр. форма. На В. У. частіше кажуть *дєв'яносто*, — це теж давня форма, *дєкѣносто*, — колись рахували не тільки на сотні, а й на *дєв'яносто*. Ця остання форма в Г. тепер не вживається, хоч вдавнину її знали тут, напр. в Грамоті 1398 р. старости Галицького й Снятинського Бенка, писаній в Коломиї, читаємо: *дєкѣносто лѣт*.

14. *Сто*, не було *ста* учнів, подарував *ста* учням, пішов з *стома* (або — з *сто*) учнями, прибуло багато *сот* учнів. Давнє сѣто, сѣтѣ.

15. *Двісті*, з *дѣвѣтъ сѣтъѣ, дѣвѣстѣ*: Гей, у Луцьку, славнім місті, там зійшлось не *сто*, не *двісті*, Гр. В Г. *двіста*. Звичайно не відмінюється, або р. в. *двохсот*.

16. *Тисяча*, тисячі ж. роду, тисячею, мн. тисячі, тисяч (а не тисячів); давнє *тисѣща*, рідше — *тисѣща*. В Г. постійно вживають *тисѣч* м. р., а не ж. р., з *n. tysiąc*. Тисяч літ тому в зад „Укр. Гол.“ № 193, треба — тисячу... Два тисячі „Діло“ 9893, треба — дві тисячі. Півтора тисяча „Вперед“ 1920 р. № 282, треба — півтори тисячі.

17. *Кілька*, *кільки* і *кілько*, з род. відм.: *Кілька* днів, Леп. 3 гл. 24; р. в. *кілько́х*, д. в. *кілько́м*, ор. в. *кількома́*. На В. У. частіше *кільки* або *кілько*, в Г. — *кілька*. В наз. відмінку на В. У. частіше кажуть *скільки*, в Г. частіше *кілька*: *кілька* журби, на В. У. *скільки* журби. Давнє *колько*. *Скільки* разів він казав, Гр. 275. *Скільки* тут молилося, *скільки* плакало, Свидн. 32.

18. *Скільки*, *скільки*; в Г. частіше — *кілька*, *кілько*, з давнього *колько*. *Оскільки* горя було тоді, Гр. 26. Своєї землі *скільки*, Гр. 8. *Скільки* розлито крові, Кул. 369. — Мц. *сіко*.

19. *Тільки* нова форма, або *тільки* давня форма; давнє *толико*, *только*; в XVI—XVII в. по українських пам'ятках постійно *тилко*. В Г. часто вжив. *тільки* зам. *стілки*, so viel: *Тільки* шелестівок пристає, *кілько* їх може стояти, См.-Стоцьк. Грам. 9, на В. У. — *стілко* — *скільки*. Мц. *тілки*, *тіки*.

20. *Стільки*, відмінюється: *стілько́х*, *стілько́м*, *стількома́*; *стілки* і *стілко*, в Г. частіше — *стілко*; давнє *только*. Слово це відмінюється, а в Г. не відмінюють: Сиділа на *стілки* (на В. У.: на *стілько́х*) багнетах „Укр. Гол.“ № 194. Між *стілки* (на В. У.: між *стількома́*) розбишаками, Бирч. I. 55.

IV.

ЗАІМЕННИК.

І. Заіменник *цей*, *ця*, *це*.

§ 100. Вдавнину був заіменник *сь*, *си*, *се*, пізніше *сей*, *сѧ*, *се*. В східно-українських говорах давно вже ці заіменники перейшли на нові форми: *цей*, *ця*, *це*. Сталась ця зміна з аналогії до такої ж зміни *-ся* на *-ця* в дієсловах; справді, група *те* віддавна бренть у нас як *ц*, напр. *оцей*, *оця*, *оце* з *отсей*, *отся*, *отсе*, а тому форми 3-ої особи однини на *-тсѧ*, *-тьсѧ* фонетично правильно дали в нас закінчення *-ця*, напр. *годиця*, *носиця* з *годиться*, *носиться*. Писані пам'ятки вперто трималися етимологічного напису *-тсѧ*, *-тьсѧ* і лише в XV в. пробивається в них жива народня вимова: *сѧетца*, *испоукѧсетца*.

Вимова *но́сиця*, *годи́ця* (з *но́ситься*, *годи́ться*) була загальною в східно-українських говорах і потягла за собою й таку ж вимову заіменника *ся*, який почав тут брентися як *ця*, а вже від цієї форми повстали *цей*, *це*, *цього*, *цю* (а під впливом цих форм повстали також: *цюди*, *цюдою*, *звідці*, *відці*, *звідциля* і др.) і т. п. Сталося це десь в XV—XVI віці, хоч ще в XVI—XVII віках в східній Україні форми *сей*, *ся*, *се* були живими; від них маємо тепер лише одинокі залишки: загальне сьогодні зам. *цього́дні*, часте *сю́ніч* зам. *цю́ніч* і т. п.

В західно-українських говорах доля закінчення 3-ої особи дієслів *-ться* пішло іншою дорогою; тут *ся* зберегло свою давню рухливість і могло вільно відділюватися від дієслова і стояти й перед ним, а тому положення *-ться* (*сміється*) було тут рідким, частіш було *ся смієть*, що повело до зникнення кінцевого *-ть* в подібних дієсловах; так повстали загальні в західно-українських говорах форми: *смієся*, *надаєся*, *вертаєся* і т. п. (пор. такі ж польські форми: *śmieje się*, *nosi się* і т. п.). Тут сполучення *те* не було (правильніше — часто не було), а тому й не відбулося зміни давнього *сей*, *ся*, *се* на *цей*, *ця*, *це*.

Літературна мова Великої України вживає звичайно нових форм *цей*, *ця*, *це*, як загально поширених по східній Україні (а в Буковині так вимовляють й подвоєні займенники: *цеця*, *цеце*, *цецю* і т. п.). В літературній мові Галичини звичайно вживають своїх давніх *сей*, *ся*, *се*, бо справді ці форми панують в західній Україні.

Східно-українські форми *цей*, *ця*, *це* — це оригінальні наші форми, яких не знаходимо ніде в інших слов'янських мовах, цеб-то вони становлять самостійну прикмету української мови, яка відріжняє її від інших мов; ось тому легко нехтувати цими формами не повинно.

Відмінюється заіменник *цей* так (в дужках форми галицькі): *цей*, *ця*, *це*; р. *цього́*, *цеї́* (*се́го*, з давнього *се́го*, *мц.* *сьо́ї*, *сї́ї*); дав. *цѣ́му*, *цѣ́й* (*се́му*, з давнього *се́мѣ*); пр. *цѣ́го*, *цѣ́ю*; ор. *цим*, *цею*; м. в *цѣ́м*, *цѣ́й*; мн.: *цѣ́*, *цих*, *цим*, *цѣ́ми*.

2. З'явлення *н* при особовім заіменникові.

§ 101. Коли особового заіменника 3-ої особи вживаємо по приіменникові як предмета, тоді до заіменника обов'язково додається спочатку *н*: прийшов до нього, сміється з неї, ішов з ним, плакала по ньому, в нім спокій знайшли.

А коли цього заіменника вживаємо без приіменника, або вживаємо його як придатка прикметникового, тоді *н* спочатку його не даємо: вивчив його, прийшов до його батька, сміявся з її недбалости, дав йому книжку, їй все одне.

Приклади: Шевч.: Понад ним вітає 47. Кул.: За ним, ідуть козаки 210. Гр.: Подавляться вони нею 77. Фр. 3 в. Що вийде з них 113. Щур. Рол.: Вдарив нею по коліні 80.

Це з'явлення *н* по приіменникові — явище дуже давнє, що повстало ще десь в доісторичну пору життя нашої мови; так, вже в перших давньо-слов. пам'ятках знаходимо: влѣзи въ ни Супрасльська рукоп., о нимѣ Син. Псавт. Але давні пам'ятки звичайно вживали форм без цього *н*; лише пізніше, під впливом живої мови, в пам'ятках українських появляється вже більше число цих форм з *н*. Напр. Луцька порука 1388 р.: Слюбуюмы за него и за его дѣти; в Остріжській Библії 1581 р. маємо: пред нимѣ л. I. 17, ѿ нею Л. XV. 12, съ нима Л. XXIV. 15, съ ними Б. XIX. 5, въ нихъ Л. XXII. 24 і т. п. Учительне Єв. 1616 р.: Смѣялися з него 2, до него 66.

Але цього правила про приставне *н* в нас часто не додержують: Грають їм (ним), „Ен.“ I. 12, Просить у їх (у них), „Ен.“ II. 4. Особливо часто любив вживати форми без *н* Куліш; так в „Ч. Р.“ знаходимо їх дуже багато: Сіла коло його 414, Піду з їм 384, Поговори з їми 214, Всміхнеться до їх 247 і т. п. Так само любив подібні форми й Грінченко; в його „Під тихими вербами“ знаходимо: Перед їм 38, Кожен з їх 28, З їми він в спілці 8, Сідаючи біля його 45 і т. п.

В народній українській мові часто маємо форми й без *н*: з їм, до його, але часто маємо також і форми з *н*: з ним, перед ним.

3. Місцевий відмінок однини.

§ 102. Місцевий відмінок заіменників кінчиться на *-ім* (давнє *-омь*): на *тім*, в *нашім*, в *своім*, на *нім*, в *цім*, на *такім* і т. п. Але так само як і в прикметниках (див. § 79—80), давальний відмінок почав заступати відмінок місцевий, а тому тут появилось закінчення *-ому*, напр.: Грінченко: Не в тому сила 49, Не в цьому, а в *тім* 75. Фр. 3 в.: У *сво-йому* селі 102, у *ньому* 44. Щур. Рол.: На *сво-му* кріслі 14. Фр. М.: В *слові* *тво-йому* 6.

4. Відміна заіменника *він*.

§ 103. 1. Давнє *онъ* дало в нас правильно (по § 3) *він*: по аналогії до цього *він* з давніх *она*, *оно*, *они* повстали в нас *вона*, *воно*, *вони*; ці форми й панують в східно-українських говорах та в літературній мові на Великій Україні. Але в деяких західно-українських говорах ще дуже поширені архаїчні форми *она*, *оно*, *они* — без початкового придихового *в*; ці ж форми дуже поширені і в літературній мові Галичини та Буковини, напр. у Маковея, Чайківського, Федьковича і др.

Ненаголошене *о* звичайно бrenить у нас як *у*, а тому часті форми: *уна*, *уно*, *уни*, а це *у* перейшло на *в*; так повстали часті західно-українські (напр. в Буковині) форми: *вна*, *вно*, *вни*: Бо *вна* слаба, Фр. 3 в. 226, *Вни* минуть *ів* 9. Цих форм на Великій Україні не знають.

2. Родовий відмінок від *онъ*, *він* вдавнину був *юго*; початкове *ю* по § 7 правильно перейшло на *йо*; так повстала східно-українська, загально принята в літературі форма *його*, а по прийменниках *нього*: Бачив *його*, прийшов до *нього*. Опис Брацлав. замка 1545 р. 22: *його*. Але в західно-українських говорах (і в літературній мові Галичини) ще панує архаїчна форма — *єго*, до *него*.

3. Так само давня форма давального відмінку *ємоу* по § 7 дала в нас загально вживану форму *йому*; але в говорах західно-українських ще живе архаїчна форма *єму*, к *нему*. Крім цього, в західних говорах форма *єму* дуже

часто скорочується на *му*, напр. Фр. 3 в. 21. 34, чого літературна мова Великої України не знає.

4. Причиновий відмінок *його*, а в західно-укр. говорах *его*. Крім цього, в зах.-укр. часта й скорочена форма *го*: Абы *го* отправить, „Хр. Пасхон“ 1630 р. 25; пор. *п. го, болг. го, сrb. га*. Літературна мова Великої України форми *го* не вживає.

5. Родовий відмінок займенника *он*, *вона* рано прийняв форму *юк*, що в східно-укр. дала *її*; ця форма й панує в літературній мові. Але в говорах західно-українських панує архаїчна форма *єї*, якої дуже часто вживають й письменники в Галичині.

6. Давальний відмінок жін. роду найчастіше має форму *їй*, часом *її*; а в зах.-укр. — *єї* (з давнього *юн*) або *її*. В Галичині часом буває тут і форма *ї*, напр.: Я сам *ї* дам, Фр. 3 в. 193.

7. Причиновий відмінок від *вона* буде *її*, що й панує в літературній нашій мові. А в західно-українських говорах, крім звичайних *єї*, *її*, часто стрічається ще форма *ї* або архаїчна *ю*, а по прийменниках *ню* (давнє *юж*): Карались за *ню*, Фр. 3 в. 217. Цих архаїчних форм літературна мова Великої України звичайно не вживає.

5. Повні й короткі форми займенників.

§ 104. Літературна українська мова вживає однаково як повних форм займенника: *мого, твого, свого*, так і коротких: *мого, твого, свого*. В давальнім відмінку частіше повні форми: *моєму, твоєму, своєму*, рідше короткі: *мому, твому, своєму*.

Ось приклади. Опис Брацлав. замку 1545 р.: Мають войта *свого* 25. „Христос Пасхон“ 1630 р.: До сына *мого* 29. Полтавські акти 1665 р.: *Свого* 40. Кул. Ч. Р.: Дивно стало *моєму* козакові 268, *моєму* 238, *мому* Тараскові 66, до *свого* 200. Фр. М.: *мого* 38, *люду мому* 57, *твого* народу 56, в слові *твоєму* 6, *свого* 34. 49. 53. 56, *свого* добра 29, по *свому* 14. Фр. Ів. Виш.: *твому* тілу 45. Фр. 3 в.: *стону твого* 54, *твому* 245, *свого* 109. 150. Фр. 3. Б.: *свого*

житя 44, по своєму 99. Щур. Рол.: мого 71, свого 3. 13, в твоєму тілі 23, пану своєму 12, на своєму 14. 2 і т. п. Щур. Сл.: свого 26, мому 37, своєму 21. 22. 35. Бирч. 1: мому 10.

6. Займенник *той*.

§ 105. Займенник *той* (давнє *тѣ*, але ще в доісторичну добу дало *тѣн*, *той*) в українській мові вживається в двох формах: повній або в короткій: *та* — *тая*, *те* — *теє*, *ту* — *тую*, *ті* — *тиї*. Напр.: Не на *теє* ти вчивсь, не на *те* ти ходив, Фр. М. 25. Кул.: Нам *теє* знати 115, *те* небо 148. Полтав. акти 1668 р.: Дявол мя на *теє* подвѣль 129. Як *тая* мати, Шевч. *Тая* рука, Фр. М. 56.

Те саме бачимо і вдавнину: Прилуцька грамота 1459 р.: *тая* Русава. Київ. дозвіл 1508 р.: *тая* земля. Краків. лист 1583 р.: *тая* справа 139.

Форма *тую* вільно вживається в українській мові, напр.: Найдем у гаї *тую* калину, Шевч. У Гр.: Ми *тую* землю наймаємо 92, Писарча списало *тую* постанову 122. Форма *тую* з давнього *тѣ* повстала рано; акти XIV—XV в. знають її часто: Волинська гр. коло 1392 р.: *тую*. Луцький запис 1487 р.: *тую* десятину. Київ. запис 1500 р.: *тую* комору. Київ. дозвіл 1508 р.: *тую* землю.

Так само форма *цюю*, *сюю* вільно вживається в нас, напр.: Я все б зробив за *сюю* плату, „Ен.“ I. 9. Так було і вдавнину: Луцька порука 1388 р.: *сюю* поруку. Волинська гр. 1392 р.: *сюю* грамоту. Полтав. акти 1665 р.: *сюю* справу 46. 91.

Мова російська не вживає повних форм заіменників *тая*, *теє*, *тую*, *тиї* (вживає лише коротких *та*, *то*, *ту*, *тѣ*), але в мові українській вживаємо їх вільно. Вільно вживаємо також цих форм з приставним *о*: *отой*, *ота*, *оте*, *оту*, *отиї*, напр.: В нім самім *ота* сила, Фр. М. 49.

У множині вдавнину заіменник *той* відмінювався так: *ти*, *тѣхѣ*, *тѣмѣ*, *тѣми*; звідси пішли російські форми: *тѣ*, *тѣхѣ*, *тѣмѣ*, *тѣми*.

Але вже вдавнину *и* з називного відмінку вплинуло й на інші відмінки, чому в українській мові повстали: *тиї*

(вже в Супрасльськiм рукопису XI в.: *тиі*), *тих*, *тим*, *тими*; може на повстання цих форм вплинули й форми *сихъ*, *симъ*, *сими*, наші цих, цим, цими. Не вимовляти: *тiх*, *тiм*, *тiми*!

7. Родівник.

§ 106. Найдавніша українська мова мала особливу частину мови, — родівник, що мав в нас таке саме значіння, як тепер в мові німецькій *der, die, das*, або в мові французькій *le, la*, в болгарській *-т, та, то*, — він служив для зазначення рода слів. Родівником вдавнину був у нас займенник *тъ, та, то* чи *той, тая, те* або *той, та, те*. В Іпатськiм літопису під 1111 (6619) р. знаходимо цікавий приклад на родівник, — в промові Володимира Мономаха читаємо: „Сего не помышляете, оже на весну начнетъ смердъ *тотъ* орати лошадыю *тою*, и приѣхавъ половчинъ ударить смерда стрѣлою и поиметь лошадь *ту*“.

В теперішній живій українській мові остатки давнього родівника стрічаються ще частенько, особливо в приповістках та в виразах: як *той*, мов *той*, *та, те*. Напр.: Ходиш, як *той* непритомний. Чого блукаєш, мов *та* тінь. Скиглиш, як *те* цуценя. Як реп'ях *той* учепиться за латані поли, Шевч. 242. Як роса *та* до схід сонця 13. Вся борода його, як цвіт *той* гожий, Щур. Рол. 95. Святий город сияв, як *той* Єрусалим, Кул. 58. Мов роспужені *ті* коні, Стар. 122.

8. Займенник *ввесь*.

§ 107. Давній займенник *въсь* з дуже давнього часу в українській мові має на початку приставне *у* або *в* (цеб-то в слові *въсь* початкове *в* перейшло на *у*); так, в Луцькiм Єв. XIV в. знаходимо: *увесь* народъ. Книга Луцька 1582 р.: Статокъ єсми *увесь* былъ купилъ 123. Краків. лист 1583 р.: И *увесь* тотъ переводъ 139. „Христос Пасхон“ 1630 р.: Презъ *весь* жаль 39. Полтав. акти 1668 р.: Грозячи, же *увес* мир за Дорошенъком тягнетъ 136. Олекс. XVIII в.: *увес* 37. 50. 87.

Ця форма *весь*, *увесь* загальноновживана на Великій Україні (*весь* по голоснім звуці, *увесь* по приголоснім); ось

приклади: Увесь подрався, „Ен.“ I. 10, ввесь I. 22. Шевч.: На ввесь світ 33. У Кул. Ч. Р. знаходимо: I ввесь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б 139, На ввесь світ 182, На ввесь двір 147, На ввесь вечір 39, Думав, що ввесь у золоті 262. У Гр.: На ввесь ріт 14, На що тоді ввесь цей лад 241.

В Г. звичайно вживають архаїчної форми *весь* (давнє *вьсь*), напр. Фр. З. Б.: На *весь* ліс 22, Майже *весь* простір 4. Російська форма *весь* до певної міри впливає на задержання в нас давнього *весь* замість загальноновживаного *ввесь* чи *увесь*.

9. Займенники *ніхто*, *ніщо* по прийменниках.

§ 108. В займенниках *ніхто*, *ніщо* перечка *ні* відділюється, коли слова вжито з прийменником, так що прийменника ставимо по *ні*: *ні до* кого, *ні на* кого, *ні на* що, *ні з* ким, *ні з* чим, *ні перед* ким, *ні від* кого, *ні в* чім і т. п. Напр.: „Енеїда“: Не сподівались *ні од* кого зла. Шевч.: *Ні з* ким буде поплакати, *Ні з* ким розмовляти 48, *Ні з* ким говорити. Кул.: Вона *ні про* що не дбала 178, Не клопочітесь *ні про* що 218. Гр.: Зведуться люде *ні на* що 47, Він звівся *ні на* що 215. Чуб.: Прийде нічка осіння — *ні з* ким забавляться V. 26. Кв. II. 9: Не роздобудеться *ні на* що. Стар.: Не оддам її *ні за* що 37.

Таке відділення *ні* відоме з найдавнішого часу, напр.: *ни отъ кого, ни къ кому, ни на кого, ни надъ кымъ, ни съ кымъ, ни къ чьто, ни за що, ни о чьмъ і т. п.*¹⁾ Книга Луцька 1582 р.: Не ведаючи *ни о чомъ* 129. Стародубські акти 1665 р.: Никому *ни в чим* 36. Полтавські акти 1668 р.: Нѣ *от* кого помов не поносил 133.

Цього найдавнішого українського відділення *ні* в *ніхто*, *ніщо* в галицькій літературній мові звичайно не дотримуються, напр.: Мак. Рев.: *З ніким* слова не балакав 43. Чайк. На ух.: Перед *ніким* *ні* словечка 176, Мал.: Процесуватися *з ніким* не хочуть. Таке невідділення *ні* — це полонизм; пор. в польськiм: *z niczym, w niczym, z niczego, do niczego, od nikogo і т. п.*

¹⁾ Миклошич, Lexicon palaeoslovenico ст. 448.

10. Подвоєні займенники.

§ 109. З дуже давнього часу в західно-українських говорах вживається подвоєних форм займенника, а саме: тѣтѣ, тѣтѣ, тѣтѣ, а також сѣсь, сѣсь, сѣсѣ, сѣсѣ. Вже в Іпат. Літ. під 1150 р. (6658) читаємо: сѣсь соромѣ, під 1229 р. (6737): предати градѣ сѣсь. А в давніх грамотах XIV—XV в. такі подвоєні займенники стрічаються часто, напр. Сочавська гр. 1388 р.: сѣсь листѣ. Коломийський лист 1398 р.: хто на сѣсь листѣ узрить. Снятинська гр. 1424 р.: Єсмо єму дали *тото* село. Овруцький лист 1498 р.: *Сес* мой лист. Київський дозвіл 1508 р.: Дали *сес* наш лист. В Пересопн. Єв. 1506 р.: *Тото* знаменіє 5, *тото* писаня 5, ц.-сл. сїє тут перекладається на *тото* 5. В Олекс. XVIII в. це звичайні форми: *Тота* хмара 36, *Тота* рѣка 51, *Тоту* хмару 37, На *тото* коло 31, На *тото* поле 82, *Тоты* ворота 91, За *тоты* роки 32 і т. п.

В теперішній час в східно-українських говорах подвоєні займенники зовсім не відомі і в літературній мові не вживаються; але в західно-українських говорах ці форми надзвичайно поширені, напр.: Фр. З. Б.: *Сесѣ* кітловина 42, у *сесю* западню 159, *тота* боротьба 31, *тота* липа 48, *тоту* полонину 33. Хотк.: *тота* 28, *тотих* 28, *цесѣ*, *цесу* 11. 26 і т. п.

11. Архаїчні форми *ми*, *ти*, *мя*, *тя*.

§ 110. В західно-українських говорах живуть ще від давнини деякі архаїчні форми займенників, напр. *ми*, *ти*, *мя* *тя* і др.

1. Давальний відмінок вдавнину був *ми*, який ще й досі лишився в західно-українських говорах, напр.: Носила *ми* молока, Хотк. 29. Чом *ненька ми* не пише, Федьк.

Крім *ми*, давнина знала ще й форму *мьнѣ*, яка й поширилася по Україні — *мені*; тепер це звичайна літературна форма; пор. сrb. мени. — В українській мові ненаголошене *е* звичайно бренть як *и*, напр. *зимля*; ось тому й форма *мені* звичайно бренть у нас як *мині*, чому дехто з письменників і вживає цієї фонетичної форми, напр. у Кул. Ч. Р. 23. 121. 185 — *мині*; вже в Полтав. актах 1665 р. знахо-

димо *минѣ* (= *міні*) 20. 181. — Кінцеве *і* в формі *мені* потягло за собою й *е*, чому часом стрічаємо й форму *міні*, напр. у Фр. 3 в. 93, у Хотк. 4. — Крім цього, в давнім *мянѣ* звук *ь*, як ненаголошений, міг зникати, а тому повстала форма *мні*, часта в західно-українських говорах (пор. рос. *мнѣ*), напр. Фр. 3 в.: Дай *мні* тепла 7, Вона *мні* твердила 37, Зоря *мні* заблисла 19. Фр. 3. Б.: На *мні* благословенство 92. У Ст. Руданського: Свою силюнку ні собі, ні *мні*.

Літературна мова Великої України вживає лише форми *мені*; форм же *міні*, *міні*, *мні*, *ми*, як місцевих, не вживає.

2. Вдавнину від *ти* був давальний відмінок *ти*, який ще й досі живе в західно-українських говорах, напр.: Фр. 3 в.: Хто *ти* хоче світ звязати 15, Я *ти* кажу 71. Але крім цієї форми вдавнину було й *токѣ*, що й дало нашу загальну літературну форму *тобі*.

3. Причиновий відмінок вдавнину був: *мѣ*, *тѣ* або *мені*, *тебе*. Останні форми загальноновживані в нас, — *мене*, *тебе*. Крім цього, в західно-українських говорах живуть ще й давні *мѣ*, *тѣ*, *мя*, *тя*, напр.: Ти *мя* скривдив; Просимо тебе, ой просим *тя* — з нами сідай, Федьк. І. 12; Вона *тя* зрадить, Фр. 3 в. 35.

12. Замітки про деякі окремі займенники.

§ 111. 1. *Який*, *яка*, *яке* не скорочувати на *як*: Кожне розуміє, *яка* (а не *як*) то велика в письменстві сила, Єфр. В Г. часто зам. *який*, *яка*, *яке* вжив. *як*: *Як* (на В. У. *який*) великий вплив має рід на відміну, См.-Ст. 63; Не знав добре, *як* (на В. У. *яка*) вона велика, Чайк. На ух. 16.

2. *Сам*, *самá*, *самé*, а не *одін*, *одна*, *одне* *м.*: Вона *сама* була, така *сама*, що навіть не розуміла, як можна бути не *самій*, Гр. 277. Вів коня тільки *самою* правою рукою (ліву поранено), Мак. Яр. 95.

3. *Той*, *та*, *тая*, *те*, *теє* (в Г. *то*, *тоє*); р. в. *тогó*, *теї*, *тієї* (в Г. *тої*); д. *томú*, *тій*; пр. *тогó*, *ту*, *тúю*; ор. *тим*, *тею*, *тією* (в Г. *тою*); місц. в *тім*, в *тій*; мн. *ті*, *тії*, *тих*, *тим*, *тіми*. — При порівнянні *той* — це дальший, минулий, *цей* —

ближчий, теперішній; на тім тижні — це на будучім тижні; в Г. як раз навпаки: *той* — ближчий, *тамтой* — дальший. Напр.: *Ета Володимєрь на сєй сторонѣ, а печенѣзи на шной*, Пов. вр. л. 6500 р. *Ирославъ приа сю сторону, а Мьстиславъ шнѣ*, ib. 6534 р. — Рос. вираз „одинъ и тотъ же“ часом перекладають в нас: один і той же, — це зле, треба: той самий.

4. *Тамто́й*, тамта́, тамте́, тамто́го і т. д. — відмінюється лише останнє слово, — це часті форми в зах.-українських говорах; пор. *n. tamten, tamta, tamto*. На тамтим боці, Хот. 27. На В. У. ця форма дуже рідка.

5. В літературній українській мові звичайно вживаємо займенника *все, усе*, напр.: Він *усе* їздив по морі, Рудч. Ск. I. 100; *Все* не по нашому, Кул. 209; *Все* море, „Ен.“ I. 10. В Г. часто вживають замість *все* форми *всьо, усьо*: *Усьо* слухало, Чайк. За с. 31; *Всьо* я чув, Леп. 3 гл. 60; цей вираз *всьо* — це русицизм *всё*; давнє було *вѣсь*, що правильно дало в нас *все* (по § 7).

6. Не вживати без потреби слова *цїлий* замість *ввесь* чи *увесь*. Давнє *цѣлый* визначало: здоровий, незіпсутий і дуже рідко — *увесь*. В зах.-укр. під впливом *n. salu* постійно вживають *цїлий* зам. *увесь*: Мирослава тремтіла *цїлим* тілом, Фр. 3. Б. 100. Цілого народа ib. 50. Лукаш, *цїлий* поси́ній, лежав серед хати, Чайк. Ол. 9. На В. У. частіше вживають *увесь*: *Все* море зараз спузи́ріло, „Ен.“ I. 10. У Кул.: Засів на *ввесь* вечір 39, Хропли козаки на *ввесь* двір 147, Зори вкрили *все* небо 147. Пор. ц.-сл.: *И ѡзидѣ късть сѣмъ по всѣй землѣ той* Матв. 9²⁶. *Вѣсь днь борѣся* Наука Вол. Мон. Дітям поч. XII в. — Слово *цїлий* зам. *увесь* треба вживати з більшою бережністю.

Давнє: *вѣсь градъ* изыде Мтв. Єв. 8³⁴ перекладають: *n. : caſe miasto, чс. : všeco město, болг. : цѣль градъ, срб. : сав град, хорв. : vse mesto, м. : весь городъ, укр. Куліша: увесь город, укр. Левицького (галицьке): ціле місто. В сербській мові теж часом буває *цїлий* зам. *ввесь*, напр.: Цело свето писмо.*

7. Літературна українська мова звичайно вживає середнього роду займенника *те*, а не архаїчного *то*: Гірш за *те* їй не любився, „Ен.“ I. 8. Кул.: Що скаже, *те* й свято 28, Нам *те*є знати 115, Не німе *те* небо 148. Гр.: В *те* море 25. Полтав. акти 1668 р.: Дявол мя на *те*є подвѣль 129.

В Галичині, взагалі в західно-українських говорах, дуже часто вживають ще архаїчного *то*: Фр. З. Б.: Давно *то* діялось 42, Були би зробили *то* само 11. См.-Ст.: Ні се, ні *то* 45. Бирч. II: Оставимо *то* діло 127.

8. Займенника *нічого* в Галичині дуже часто скорочують на *нічо*, напр.: Мак. Яр.: Я *нічо* не винен 113. Чайк. Од.: *Нічо* з неї не вийде 15. Леп. 3 гл.: *Нічо* нема 89, 3 ж.: *Нічо* дивного 12. Літературна мова Великої України цього скорочення не знає і вживає тільки форми *нічого*, напр.: *Нічого* не бачу, Шевч. 13. *Нічого* не знала, Кул. 156. Не буде *нічого* з того доброго, Гр. 66.

Так само в Галичині часом замість *нічого* вживають *ніщо* (це з *н.*), напр.: Ніхто *ніщо* (на В. У. — нічого) не зробив, Фр. З в. 93, *Ніщо* крити шила в місі, Фр. З в. 103. Мені *ніщо* (на В. У. — нічого) до того, Чайк. Ол. 14.

А то часом замість *ніщо* в Галичині вживають *нічо*: Микулу вже *нічо* (на В. У. — ніщо) не обходило, Мак. Яр. 219. Пор. у Гр.: Тут уже *ніщо* не допоможе 100, *Ніщо* саме до рук не йде 24.

V.

ДІЄСЛОВО.

I. Дієіменник.

§ 112. 1. Ще з доісторичної доби дієіменник в українській мові має закінчення *-ти*, і це закінчення панує в усіх українських пам'ятках аж до XIX-го віку. Літературна мова так само знає переважно це давнє закінчення *-ти*: робити, просити, носити і т. п.

Але з дуже давнього часу появляється в нас і друге закінчення, *-ть*; так, вже в Збірнику Святославовім 1073 р. маємо: ~~състоиатся~~ *можесть*; Життя Феодосія Печерського

ХІІ в. л. 80: *моцѣнь єсть напѣлѣннѣ*; в пізніших пам'ятках число форм на *-ть* (*робить*, *просить* і т. п.) все збільшується. В мові російській панують ці останні форми на *-ть*, що до певної міри впливає й на мову наших письменників, у яких часом знаходимо (напр. в „Чорній Раді“ Куліша) вже занадто часте вживання дієменників на *-ть*. Навпаки, у письменників з Галичини форм на *-ть* значно менше.

Треба вважати, що обидві форми — на *-ти* й на *-ть* — це наші давні форми і письменники вільно обох їх вживають, особливо в віршах. Ось приклад з Франка „З вершин“ 8:

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
І в праці сконать.

Ще приклади з „Мойсея“ : Царювати й порядки робить 18, Говорити я мушу, тим то буду до вас говорить 16, Майстер він говорити казки, миляну пускати баньку 24. У Стар.: Тра пильнувати і кохати родину 24 і т. п.

Але зловживати формами на *-ть* не повинно; не треба забувати, що властивим українським закінченням дієменника єсть *-ти*, яке й панує в народній мові.

Твердого закінчення *-т*, що стрічається в деяких західних говорах, напр. у бойків (хоче носить, буде робит), літературна українська мова не вживає.

Закінчення *-ти* по приголосній ніколи не скорочується в *-ть* (як-то буває в мові російській): нести, плести, вести, пекти, сікти, бігти (а не: несть, плест). В „Ен.“ знаходимо: класть 40, пропасть 3, піднести 17, украсть 29, їсть 14 і т. п., але все це москалізми.

2. В давній слов'янській мові дієменник кінчився на *-шти*, *-ци*, як що дієслово мало звуки *к*, *г* перед *-ти*, напр.: *рѣши*, *отѣсѣши*, *помоѣши* і т. п. (наші: ректи, відсікти, помогти). Але вже з давнього часу це закінчення *-шти*, *-ци* перейшло в нас на *-чи*; так, уже в Житті Феодосія ХІІ в. маємо: *сѣчи* 64; в Іпатській Літопису читаємо: *лечи* 480, *стеречи* 503, *посѣчи* 512. Ці форми на *-чи* дуже поширені в за-

хідних українських говорах і часті в літературній мові в Галичині, напр.: Чайк. На ух.: печи 199, Мал. 148: помочи. См.-Ст.: печи 16, січи 14, помочи 50 і т. п.

Літературна мова Великої України не знає тепер цих форм на *-чи* і вільно вживає форм на *-гти*, *-кти*, напр.: помогти, сікти, пекти, зберегти, могти, лягти, стригти, товкти і т. п.

2. Зміна звуків зубних, губних і гортанних в дієсловах.

§ 113. 1. В 1-ій особі однини часу теперішнього кінцевий зубний корінь постійно змінюється: *д* на *дж*, *т* — на *ч*, *з* — на *ж*, а *с* — на *ш*: ходжу, сиджу, раджу, лажу, лечу, кочу, вожу, прошу, мушу.

Форм з незмінними м'якими зубними коріня в 1-ій особі часу теперішнього (сидю, лазю, котю, просю) літературна українська мова не вживає, як місцевих. Зміна зубних в 1-ій особі обов'язкова й послідовна; лише звук *д* в східних говорах часом змінюють на *ж*, а не на *дж*, але в західних говорах більш послідовно вживається тут *дж*; це *дж* не польський вплив на нашу мову, а стара наша ознака; див. § 10.

2. Дієслова, яких корінь кінчиться на губний звук *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* в 1 особі однини і в 3 особі множини часу теперішнього, і в формах, що повстають від нього, приймають по губному звуці приставне *л*: люблю, люблять, терплю, терплять, ловлю, ловлять, ломлю, ломлять; терплячи, улюблений.

Форм без приставного *л* (терплю, терплять) літературна українська мова не вживає, як місцевих.

Форми *люблю* і т. п. повстали ще в доісторичну добу. Деякі західно-українські говори знають ці форми без приставного *л*: любять, купять, як то стрічаємо і в мові російській, але літературна мова вживає лише форм люблять, терплять і т. п.

3. Кінцеві гортанні звуки коріня *г*, *к*, *х* по всіх формах часу теперішнього змінюються на шиплячі *ж*, *ч*, *ш*: лягти — ляжу, ляжеш, ляже, ляжемо, ляжете, ляжуть; пекти

— печу, печеш, пече, печемо, печете, печуть; *положати* — *полошу*, *полошать* (і *полохаю*, *полохають*).

Так само змінюються гортанні звуки і в приказовім способі: бігти — біжи, біжіть, пекти — печи, печіть, *положати* — *полоши*, *полошіть*.

Зазначені тут форми — дуже давні форми, і їх послідовно додержується в літературній українській мові. Не плутати їх з формами московськими: лягу, лягут, ляг, б'їгу, б'їги. Вже в Збірнику 1073 р. знаходимо: *камо в'їжю* 93. 131, *грѣхѣ в'їжи* 96 і т. п.

3. Третя особа однини.

§ 114. 1. В 3 особі однини часу теперішнього дієслів, що кінчаються на *-ає*, *-яє*, кінцеве ненаголошене *-є* може зникати: зам. *питає* — *пита*, *промовляє* — *промовля*. Подібні форми дуже поширені; напр. „Енеїда“: *полоха* 11, *побіга* 9, *зна*, *слуха* 21, *підступа* II. 11. Шевч.: *біга* 19, *гойда* 11, *гуля* 30. 31, *дума* 2, *забува* 2, *завива* 1, *згада* 23, *зна* 1. 2, *кара* 15, *напува* 2, *пита* 16, *підійма* 1, *послуха* 30, *привіта* 42, *прийма* 30, *співа* 26. 31. 41. Кул.: *зна* 164. 225, *одпуска* 168. Свидн.: *балака* 12, *гука* 11. 16, *дума* 15. 32, *зна* 33, *пита* 30. 32. 33, *позира* 18, *склада* 40. Черк. I: *обгорта* 22, *жаха* 22, *блима* 25, *справля* 28, *залуна* 34. 46, *здола* 41, *порина* 50, *огорта* 75, *пада* 99. Чайк. Відд.: *балака* 6, *На ух.*: *заступа* 148. Цікавий приклад у Стар.: *Все ширша та ширшає* *путь* 303.

Стягнені форми типу *огорта* і т. п. частіше вживаються в віршах, рідше в прозі; але постійно: *бознащо* (Бог знає що), *катма*, *чортма*, *нема*, рідше — *немає*. Стягнення кінцевого *-ає*, *-яє* на *-а*, *-я* відоме нам з дуже давнього часу; так, вже в Збірнику 1073 р. маємо: *сѣлючѣи*, *иже бывѣи* *и отъбывѣи* 230, *избывѣи* 239, *искоуша* 71. Слова Григорія Богослова XI в.: *пакы Кастални оумѣткаа* (= *σεσιγγται*) *и млѣчить* 284.

2. В дієсловах першої відміни (в них 3 ос. множини кінчяться на *-уть*, *-ють*) 3 ос. однини вдавнину кінчилася на *-єть*, але ще з доісторичної доби тут зникає кінцеве *-ть*;

напр. в Збірнику 1073 р. маємо: напише, подобає 33 б. 82 б, помагає 48 б і т. п., наші напише, подобає, помагає і т. п. Але в дієсловах другої відміни (в них 3 ос. множини кінчиться на *-ать, -ять*) ніколи в 3 ос. однини кінцеве *-ть* не відпадає, а все має закінчення *-ить*: говорить, носить, ходить, волочить, заплатить і т. п. Але відпад *-ть* в дієсловах 1 відміни вже вплинув і на дієслова 2-ої відміни, а тому часом стрічаємо в літературі (в живій мові частіше) 3 особу однини дієслів другої відміни без *-ть*, напр.: Гр.: *ходе* 85, *говоре* 96; Черк. І: *Сам Бог йому заплате* 101; Чайк. Відд.: *Ледви ногами волоче* 24; Фр. „Мойсей“: *Знай потихо говоре* 52 і т. п. Проте чиста літературна мова подібних форм, як місцевих, не вживає.

3. В 3 ос. однини кінцеве *т* м'яжке ще з доісторичної доби: *говорить, носить*. З доісторичної ж доби було тут і *т* тверде, яке й лишилося ще й досі в деяких наших говорах, напр.: *носить, говорит*; але цих форм, як місцевих, літературна наша мова не вживає, — вона знає лише закінчення *-ть: носить*.

4. В дієсловах 1-ої відміни, як ми бачили, зникає кінцеве *-ть*: *питає, прийде*; але коли таке дієслово кінчиться на *-ся*, то це *-ть* ніколи не зникає: *питається, хитається, прийдеться*, — тут *тс* переходить на *ц* і ми вимовляємо: *питаєця, хитаєця, прийдеця* і т. п. (але пишемо етимологічно: *питається і т. п.*).

Але не те бачимо в говорах західних, — тут *ся* зберегло свою давню рухливість, часто ставиться перед дієсловом, а тому (див. § 100) воно не вплинуло на закінчення *-ть* і це *-ть* зникає тут навіть і перед *ся*: *питаєся; подібні форми дуже часто знаходимо у письменників Галичини, напр.: Мог.: видобуває ся* 472. Фр. З. Б.: *ослаблює ся* 6, *розширяє ся* 14, *прийде ся* 14, *наближає ся* 16, *зове ся* 29. Мак. Яр.: *питає ся* 38, *стягає ся* 46, *розуміє ся* 267. Чайк. За с.: *хочеся* 74, *обзиваєся* 70, *вернеся* 66 і т. п.

Але літературна мова Великої України ніколи не випускає *-ть*, коли слово кінчиться на *-ся*, напр.: *Не вернеться знову, Шевч.* 37.

4. Перша особа множини в дієсловах на -мо і -м.

§ 115. Українська літературна мова знає двійне закінчення для дієслів 1-ої особи множини: звичайне й частіше -мо і рідше -м. Напр.: Та гей, бики: зоре^{мо} поле, посіє^м ярее зерно, Руданський. Хоч у недолі й нещасті звікує^м, долю онукам да^{мо}, Грінченко.

Про зелені садки, про пахучі квітки

Ми, бувало, під кобзу співає^м;

А тепер мовчи^{мо}, мов сном вічним спи^{мо},

І охоти до співу не має^м. Куліш.

Підніме^{мо} і возвеселі^м, Кул. 132.

Закінчення -мо або -м мала українська мова ще в доісторичну добу. Збірник 1073 р. знає три форми для 1-ої особи множини: дуже часті -мы та -мъ і рідше -мо: оумре^{мы} 6б, може^{мъ} 17б, пью^{мо} 121б. Такі самі закінчення знаходимо й по інших пам'ятках, але з плином часу закінчення -мо все збільшувалось і в кінці стало пануючим.

Літературна українська мова звичайно знає закінчення -мо: пише^{мо}; і тільки деколи, частіше в віршах з вимог метру, вживаємо й скороченої форми на -м: пише^м.

Російська мова знає закінчення тут тільки -мъ: проси^{мъ}; під російським впливом часом і деякі наші письменники люблять занадто часто вживати форм на -м: проси^м, але цього повинно вистерегатися.

5. Третя особа множини.

§ 116. Дієслова бувають двох відмін.

В дієсловах *першої відміни* 3 особа множини часу теперішнього кінчиться на -уть або -ють, а по всіх інших формах часу теперішнього в закінченні буде звук *е*, а по голоснім *є*: пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають.

В дієсловах *другої відміни* 3 особа множини часу теперішнього кінчиться на -ать або -ять, а по всіх інших формах часу теперішнього в закінченні буде звук *и*, а по голоснім *ї*: лежу, лежиш, лежить, лежимо, лежите, лежать; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.

У нас дуже часто плутають закінчення 3 ос. множини дієслів І відміни і замість закінчення *-ать* вживають *-уть*, напр.: „Ен.“ IV: ходють 36 (треба: ходять). Кул. 381: послужуть (треба: послужать). Стар.: волочуть 103 (треба: волочать), приносять 11 (треба: приносять), ставляють 302 (треба: ставлять). Федьк.: До гробу зложуть (треба: зложать) моє тіло. Фр. М. 56: волочуть, точуть (треба: волочать, точать). Чайк. Відд. 96: вибачуть (треба: вибачать). Грушівський, Історія VI. 481: бачуть (треба: бачать). „Неділя“ 1912 р. № 36: цікавлються (треба: цікавляться). „Укр. Слово“ 1924 р. № 90: належуть (треба: належать) і т. п. Пор. те саме в Опису Брацлав. замку 1545 р. 26: держат і поруч: держут.

В західно-українських говорах дуже часто 3 ос. множини кінчиться на *т* тверде, напр. у Мог.: жнут 401, переважат 401, спішат 401 і т. п., але літературна українська мова цих форм, як місцевих, не вживає.

В тих само говорах дуже часто 3 ос. множини кінчиться на *-я* або *-є*, а *-ть* зникає, напр.: Федьк. I: І так сердечне до молитви прося, то аж рибки ся з глибини піднося 13; в Буцацькім повіті: ходе, хотє, раки лазе, сьвічки се сьвітє, вони ни хтє. Звичайно, літературна мова цих форм, як місцевих, не вживає.

Звуки *г*, *к* в 3 ос. множини в нашій мові постійно міняються на *ж*, *ч* ще з доісторичної доби, напр.: можуть, печуть (в мові російській не міняються: могуть, пекуть), по § 113³.

6. Скорочення *-ся* на *-сь*.

§ 117. Займенникова часточка *-ся* в дієсловах по голоснім звуці, або по двозвуку з *в* та *й* вкінці, а також по *-нь* та *-ль*, рідко по *-г*, може скорочуватись в *-сь* (але може бути і в повній формі): корись, старайсь, поравсь, одягсь, посуньсь, застрільсь. О Єгово, я слізно моливсь; так ідучи молився Мойсей, Фр. М. 39. І жажнувь Авирон і поблід; і піднявся завзятий Датан, Фр. М. 25. Геть укрилась килимами, огорнулася лугами, Старицький 86.

Коли даліше слово розпочинається з голосної, то *-ся* частіше скорочується на *-сь*, а коли з приголосної — не скорочується: оженив*сь* я собі на біду, або: оженив*ся* собі на біду; заходив*сь* убогий, або: заходив*ся* вбогий.

Скорочення *-ся* в *-сь* відоме ще з XI-го віку; так, в Словах Григорія Богослова XI-го віку знаходимо: *явилъсь* 21 d, *оукоисъ* 366 a. В Іпат. Літоп. під 1144 р.: *Игорь же нача молитисъ*. — В теперішній час скорочення *-ся* на *-сь* широко відоме по всіх говорах української мови.

7. Дієслова з *-ся* і без нього.

§ 118. Маємо декільки дієслів, які вживають то з *-ся* то без нього, або взагалі плутають форми без *-ся* з формами з *-ся*; а часом таких слів різно-вживають на Великій Україні і в Галичині. Наведу декільки прикладів¹⁾.

Верта́ти — віддавати взяте назад, повертати щось; *верта́тися* — приходити самому назад: Верни мені позичені гроші і вернися додому. Ми вернем вам добро, Кул. 227. У Гр.: Позичив лантуха та й досі не вернув 184; Грицько вернувся додому сам 177. Череваниха вже не вернулася до столу, Кул. 325. В Г. під *п.* впливом постійно зам. *верну́ти-ся* кажуть *верну́ти*: Твій сон вертає до тебе (треба — вертається), Фр. З. Б. 220.

Поверта́ти, повернути, це — вернути кому що: Мене Бог поверне до своєї господи, Лев. Поверни колесо; верни мені гроші. *Поверта́тися*, це — вертатися назад: Як з дороги повернуся (а не — поверну), то з тобою оженюся, Пісня. Сиділа, повернувшись боком, Гр. 104. В Г. дуже часто (на В. У. рідко) під *п.* впливом зам. *поверта́тися* вживають *повертати*.

Оста́тися, *оста́нуся*, *оста́нешся*, *оста́неться*: Козаків осталося сорок. В Г. *оста́ти*: Козаків остало сорок, Чайк. „За с.“ 53. Сама бабуся осталась ночувати, Кул. 136. *Остался*, день і ніч воркує, Шевч. 26.

¹⁾ Окремі слова див. в моїм „Українським стилістичним словнику“.

Пита́ти і *пита́тися* треба розрізняти: *пита́ти* — молодшого, а *пита́тися* — це просити поради або дозволу: Спитай хлопця, чи питався він батька.

Спита́ти — молодшого про що, *спита́тися* — poradитися: Спитай Іва́на, чи спитався він батька. Люде серця не спитають, а скажуть „ледащо“, Шевч. 10.

Послу́хати — це тільки слухати чогось: послухай, що говорять. *Послу́хатися* — це прийняти пораду когось: Послухайся батька. Але часто замість послухатися вживають і послухати. Порадь, я тебе послухаю, Кул. 188. Твої ради послухають, Кул. 31 (але чи послухаються — не відомо).

Поспіша́ти і частіше — поспіша́тися; в мові *м.* спѣшить. Ішов не поспішаючи́сь, Гр. 22. Не поспішаючи́сь оповідав, Гр. 38. Вони поспішали́ся, Коц. 20.

Сварі́ти кого з ким: Він посварив мене з сином. *Сварі́тися* з ким за кого-що: Сварилися за землю; За неї сварилися, Гр. 121. В Г. *сварі́ти* кого: Баби його сварили, Мак. Рев. 26. Сварив на жінку, Чайк. Мал. 13.

Посварі́ти кого з ким: Вороги посварили мене з приятелем. *Посваритися* з ким: Я посварився з приятелем. В Г. посварити кого: Батько посварив мене, на В. У.: батько насварився на мене. Посваритися за що, а не о що: Посварився за свою комерцію, Гр. 262.

8. Минулий зложений час і спосіб умовний.

§ 119. Поширених в західних говорах давніх форм часу минулого: читав_{ем}, знала_м, читав_{єсь}, знала_{сь}, читали_{сьмо}, читали_{сьте}, а також давніх форм способу умовного: хотів_{бим}, хотів_{бись}, читали_{бисьмо}, читали_{бисьте} літературна мова Великої України тепер не вживає; замість них вживаємо: я читав, я знала, ти читав, ти знала, ми читали, ви читали, я хотів би, ти хотів би, ми читали б, ви читали б.

Давня українська мова знала так званий минулий зложений час, що складався з дієприкметника на -л та теперішнього часу від дієслова *бути*: читал_ь їс_{мь}, читал_ь їс_и, читал_ь їс_{ть}, мн. читали їс_{мь} або їс_{мо}, читали їс_{ть}, читали с_{жть}. З плином часу замість цих зложених форм

повстали форми стягнені: читавем, читавесь, читалисьмо, читалисьте. Форми ці в українських пам'ятках XIV—XVI в. в. часті; тепер вони дуже поширені в західних українських говорах; мова літературна Великої України їх не вживає, східні говори їх не знають.

9. Давноминулий час.

§ 120. Українська мова від давнини зберегла так званий давноминулий або передминулий час (*plusquamperfectum*). Час цей складається з дієслів *був, була, було, були* та з минулого часу (колишнього дієприкметника) того дієслова, який змінюємо: я був ходив, вона була впала, ми були прийшли, він дав був. Уже була вмерла, повезли ховати.

Давноминулий час визначає дію, що відбулася перед другою дією або в неокреслено давнім часі взагалі; часто ця форма має відтінок безрезультатности. Та друга дія, перед котрою відбувається дія передминулого часу, стоїть в часі минулим або і в теперішнім.

Ця давня форма вживається в мові нашої надзвичайно часто по всій території України, напр.: *Дознався був* владика, що сліпий старець чинить у Божому домі одправу, і заборонив, Марко Вовч. „Енеїда“: *Щоб ти маленьким був пропав* I. 27. Кул.: *Хотів був* бігти до хутора 239. Стар.: *Я був слухав* соловейка 40. Гр.: *Хотів уже був* іти, але Зінько припинив 84, *Я була лягла* та й устала 85, *Пішов був* до хати і стрів жінку на порозі 85. Фр. 3 в.: *Я б навіть був не починав* 117. Чуб. V: *Ой був комар оженився* 1169.

Форма давногоминулого часу відома всім слов'янським мовам. Живі пам'ятки наші знають її дуже часто. Напр. з опису Мозирського замку 1552 р. ст. 642: *А кгдажь они пришли были до рукъ его милости, тогда панъ воевода прибавилъ былъ на нихъ 21 копу грошей.* Лист 1411 р.: *Єсмы дольжни одну тысячу рублевъ, что были намъ позычили.* Книга Луцька 1565 р.: *Сами до замку были пошли* 51. Книга Володимирська 1577 р.: *Умыслили были судю спалыты* 103. Ключ Роз. 1665 р.: *Не втонулъ в морѣ, в которомъ почалъ былъ тонуть* 32.

В мові російській від давнього передминулого часу лишилися тільки форми з *было* і то звичайно з відтінком безрезультатності дії: Я *было* пошелъ, но возвратился. Під впливом російським часом і в нас зам. форм передминулого часу вживають самих форм з *було*; цього робити не слід. Я *був пішов* (а не: я *було* пішов), але вернувся.

В українській мові вживаються й форми з *було*, але тільки в таких випадках: 1) Коли підмет — середній рід: Дитя *було* вичуняло, та й знову злягло. 2) Коли дія часу теперішнього: *Було* як смеркає, защебече на калині, Шевч. 6. 3) При дієменникові, в значінні „повинно було б“, „слід було б“: *Було* тобі, моя мати, цих брів не давати, Пісня.

10. Час будучий стягнений.

§ 121. Для зазначення дії, котра обов'язково повинна відбутися в певний час, в українській мові вживаємо часу будучого недоконаного особливої форми: *ходитиму*, *носитимеш* і т. п.

Походять ці форми з дуже давнього часу; ще з доісторичної доби була в нас така форма часу будучого недоконаного, котра складалася з недоконаного дієменника та з допомогового дієслова *имама*, напр.: *ходитьи имама*, *ходити имаши*, *ходити имать* і т. п., напр. в Житті Феодосія XII в.: *имаши тръпѣти* 48, *имать дати* 79. Дуже рано в слові *имама* відпало початкове *и*, напр.: Чернігівська Ліствиця XII в.: *изъѣдати мать* 198 б, Снятинська грамота 1454 р.: *маєт поити*, Прилуцька грамота 1459 р.: *держати маєть*, Київський запис 1515 р.: *маєт брати*. Пізніше допомогове дієслово злилося з дієменником: *носити муть* дало *носитимуть* (з *носити имжть*, *носити мжть*); злиття це повстало давно; я знаю такий приклад з Книги Володимирської 1577 р. (Арх. Ю.-З. Росс. ч. VI, т. I, ст. 103): Люде *ночоватимуть*, але подібні форми повстали безумовно значно давніше.

Українська літературна мова вільно вживає цих стягнених форм; їх багато знаходимо навіть у таких добрих стилістів, якими були Куліш та Грінченко. Напр. у Куліша

в Ч. Р.: бігтиме 397, нарікатиме 42, попихатиме 397, сидітиму 401. У Грінч. „Під тих. верб.“: битиму 105, гнати-меться 105, говоритимем 80, їздитимуть 97, їстимеш 65, казатиму 79, коситимеш 63, крутитиме 20, крутитимеш 44, літатимуть 30, мовчатиму 78, мовчатимуть 89, плакатиму 44, поратимусь 162, робитиму 46. 78, робитимем 77, робитимуть 85, спатиме 164, стоятимуть 78 і т. п. Замічу тут, що в західно-українських говорах це допомогове дієслово *му, меш, ме* і т. д. може легко відділюватися і стояти й перед дієменником, напр. у Хотк.: мемо ворожити 21, мут бити 29 і т. п., а то навіть може бути й не поруч з дієменником: Тоді мемо тобі робити. Але літературна мова ставить ці *му, меш* тільки по дієслові.

Українська літературна мова вільно вживає обидвох форм, — зложену й злику: буду ходити або ходитиму; поети часом вживають цих форм поруч, що надає мові їхній певної краси та гнучкості; напр. в „Мойсеї“ Франка маємо: *Здобуватиму* поле для вас і *стелитися буду* внизу 19, *І служитиму* зайцю гніздом, *буду* гинуть на шляху 20.

II. Час будучий доконаний.

§ 122. В давній українській мові ще в доісторичну добу існувала особлива форма будучого часу доконаного (*futurum exactum*); складалася вона з допоміжного дієслова *бѣдѣж*, *буду* та дієприкметника на *-лѣ* (тепер став часом минулим) того дієслова, який відмінюємо, напр.: *бѣдѣж ходилѣ*. Форми ці в давніх пам'ятках знаходимо частенько; напр. в Збірнику Святославовім 1073 р.: *вѣдѣди дѣштерѣ и боудѣши сѣвѣршилѣ дѣло велико* 159. Руська Правда по списку коло 1282 р.: *Кто будетъ началъ*, тому платити, а *что будетъ съ нимъ погыбло*, тоже ему начнеть платити і т. п. Пізніше різні українські акти знають цю форму дуже часто: Прилуцька грамота 1459 р.: *хто слухати будетъ хотѣвъ*. Устав 1542 р.: *хто будетъ потребовалъ* 12.

З плином віків ці форми будучого доконаного часу цілком зникли в східних українських говорах, — їх замінили також дуже давні форми з дієменником: *бѣдѣж носити* і т. п.,

тепер ці форми — *буду носити, будемо співати* і т. п. панують в східних говорах і в літературній мові Великої України; тут форм типу *буду ходив* майже немає.

Але в говорах західно-українських ця давня форма часу будучого доконаного збереглася в повній силі і дуже часто вживається й тепер. Так, її часом знають письменники Галичини, напр.: Фр. З. Б.: Ти *б'єш* міг усім доказати своє право 33, Не *буду* ні на щось *зважаю* 47, Ви *будете* могли рушити нам на поміч 86, *Буде* *мусів* стрітися з Мирославою 116, *Будуть* їм *могли* багато шкодити 129. Фр. З в.: Хто *буде* свині *нас* 86, *Будеш* ти ще *знав* 119, *Буду* *наймав* служби 135, *Будем* *мусіли* терпіти 185, Чим тільки *будемо* *могли* 235. Щур. Рол.: Хто *б* ті щити *поламані був* *бачив* 105. Чайк. Мал.: *Буде* *мусів* 39, *буде* *могла* 134. Лепк. З гл.: Все *будуть* з собою *нас* *лучили* 21, Хто *сіяв* — той *буде* *збирав* 165. В Західно-українській лемківській пам'ятці XVIII-го віку — в Псавтиру Преслопського знаходимо дуже багато подібних форм, як відбиток живої народньої мови: *буду* *радилъ* 186, *буде* *судилъ* 126, *буде* *дбалъ* 146, *буде* *пановалъ* 146, *буду* *гонилъ* 286 і т. п. Церковно-слов'янські форми тут перекладено так: *гнѣшѣтсѧ* — *буде* *ся* *брыдил* Пс. 5⁷, *всѣлишисѧ* — *будешъ* *мешкаль* 5¹², *взѣмѣтъ* — *буде* *дбалъ* 9²⁵, *не* *швѣниѣсѧ* — *смѣло* *буду* *чынилъ* 11⁶, *воспоѣ* — *буду* *спѣвалъ* 12⁷, *соверѣ* — *буду* *збералъ* 15⁴ і т. п.

Так само збереглася ця форма і в мові польській, напр.: *będzie konferował, będzie chciał, będzie miało, będzie pisał* і т. п. Не треба думати, ніби західно-українські форми *буду писав* повстали під польським впливом, — це наші самостійні форми, а мова польська могла тільки підтримати їхнє життя і до певної міри берегти їх від зникнення.

Літературна мова Великої України цих форм *буду писав, будемо носили* звичайно не вживає; але їх варто вживати, бо це ж наші споконвічні форми.

12. Приказовий спосіб.

§ 123. Приказовий спосіб в більшості зберігся в українській мові таким, яким він був вдавнину.

1. Приказовий спосіб 2 ос. однини вдавнину кінчився на -и, напр.: *веди, неси*, і це своє закінчення зберіг і тепер: *візьми, прийми, жени* і т. п. Коли наголос не падає на це *и*, то воно зникає, лишаючи лише м'яккість приголосного: *сядь, глянь, стань, кинь, став, ріж, приголуб, сунь, заходь, скоч, мороч, не руш, прискор, не морщ*; часом маємо дві форми: *сохрань* Боже і *сохрани* Боже; *скарай* і (рідко) *скар*, Бог *заплать* і *заплати* і т. п. Словник П. Беринди 1627 р.: вибав 83.

По голоснім звуці -и переходить на -й: *слухай, грай*; Збірник 1076 р.: *пытан* 15, *распытан* 69б; Олександрія XVIII в.: *слухай* 31. 37, *шануй* 34. Коц. 46: *Бігай-но* швидко по Тетяну.

2. Українська мова з найдавнішого часу має 1 особу множини приказового способу на -*ѣмъ* або -*ѣмо*, напр.: *отъпадѣмъ, помолѣмса, возмѣмъ* і т. п. Це давнє закінчення зберегла наша мова аж до днесь: *відпадѣмо, помолѣмось* і т. п., або рідше: *відпадѣм, скажѣм*. Пам'ятки XVII-го віку мають цих форм особливо багато, напр. в „Ключі Роз.“ 1665 р. знаходимо: *вступѣмо* 52, *постѣмо* 4. 28, *приходѣмо* 52, *простѣмо* 12, *служѣмо* 44б і т. п.

Мова російська давно вже втратила форму 1 ос. множини приказового способу і звичайно заступає її формою часу будучого доконаного: *скажѣмъ, Господу помоблимся, допустимъ* і т. п. Під впливом російським так само часто роблять і в нас, — вживають форми будучого часу замість приказового способу, напр.: *скажемо, Господеві помоблимось, допустимо*, тоді як треба казати: *скажѣмо, Господеві помолѣмось, припустѣмо* і т. п.

3. Давня українська мова звичайно знала приказовий спосіб 2-ої особи множини на -*ѣте*, наше -*йте*, напр.: *вѣрѣте*. В Збірнику 1073 р. маємо: *рыцѣте* 15б, *идѣте* 104б, *начыѣте* 104б, *глаголѣте* 239б, *поманѣте* 65 і т. п. Дальші пам'ятки увесь час знають постійно і в великому числі ці форми на -*ѣте*, наше -*ите*: *несіте, беріте* і т. п. Це закінчення -*ите* може скорочуватися на -*ить*: *несіть, беріть*.

Літературна мова наша звичайно вживає тепер форми на *-іть*, але часто знає й форми на *-іте* (частіше в мові поважній), напр. у Шевч.: Вернітеся, дивітеся 32, Кайдани порвіте, волю окропіте; Обніміте ж, брати мої, найменшого брата; Образ Божий багном не скверніте. Кул. От.: будіте 13, дзвоніте 13, збудіте 17, принесіте 44, скажіте 44. Фр. З в.: зробіте 132, покажіте 118.

Скорочення *-іте* на *-іть* появилось в нас давно, напр. Книга Луцька 1583 р.: З двора будованя не вивозить 134. Словник П. Беринди 1627 р.: любѣть 112. Полтавські акти 1665—1668 р.: несѣть 52, берѣть 126, пойдѣть 127.

Форми — *любіть*, *носіть* — це характерна ознака нашої мови; мова російська звичайно знає давнє закінчення *-ите*, якого ніколи не міняє на *-ить*: любите, носите.

В українській мові форми *-и*, *-іте* (позволи, назвіте) — архаїстичні, а на *-ь*, *-іть* — нові, загальноновживані.

В західно-українських говорах ця форма часто закінчується на *-т* тверде, напр.: брешіт, беріт, везіт і т. п.; пор. у Мог.: ідіт 401, наповніт 401, несіт 401, скажіт 395, спішіт 401 і т. п. Але ні літературна мова, ні літературна вимова цього твердого *-т*, як місцевого, не вживає.

4. Особливих форм для 3-ої особи однини та множини українська мова не знає вже з найдавнішого часу, — вона їх вживає описово, — з'єднанням слова *нехай* з 3-ою особою дієслова, напр. Пересопн. Єв. 1556 р.: нехай чинить 9, нехай слышить 77, нехай назван боудеть Лк. 4. Полтавські акти 1665 р.: нехай отнесет 30. Ключ Роз.: нехай будеть 41. Олекс. XVIII в.: нехай буде славно 35.

Так само при допомозі цього *нехай* часом творимо й описову форму для 1-ої особи однини, напр.: Полтав. акти 1668 р.: Нехай буду подлеглим винѣ панской 131; Олекс. XVIII в.: Нехай я и панѣ тебе мати будем 30; Кул. От.: Нехай і я з ним іду 35. Стар.: Хай бачу я своїх гріхів мерзоту 48.

Форма *нехай* дуже часто скорочується на *хай*; а в західних говорах звичайно вживається *най*, часом *няй*; Олекс. XVIII в.: *няй* изѣдятъ 44, Хотк.: *няй* буде 21, Лепк. 3 гл.:

най слуха 185. Літературна мова Великої України звичайно знає *нехай*, рідше *хай*; форми *най* чи *няй* вона не знає. У Стар.: *Нехай* загориться одвагою кров, *хай* вихорем зірвуться коні 63.

Форми з *нехай*, *хай*, *най* — це самостійні українські форми, а не позички з польського, бо їх знають і інші слов'янські мови; напр.: блг.: нека, срб.: нека, словин. пај, хорв. пај, чс. пещ, верхн.-луж.: niech, п.: niech, niechaj, діалект. м.: нехай, білор.: нехай.

5. Задньо-піднебінні звуки *г*, *к* з доісторичної доби міняються в приказовім способі в українській мові на *ж*, *ч*, напр. в Збірнику 1073 р. маємо: помажи 59. Збірник 1076 р.: гр'к'х'а в'к'жи 9б, привлижи 5 і т. п., тепер: біжи, помаж, стережи, помози, пещи, товчи і т. п.

Мова російська в цім випадкові не міняє *г*, *к* на *ж*, *ч*, напр.: б'ѣгите, пеките, тките, помогите, стереги, береги і т. п. Під російським впливом часом і в нас не міняють *г*, *к* на *ж*, *ч*, напр. у Котл. „Ен.“ II. 4: Енею Боже помози, але цього треба рішуче вистерегатися.

13. Дієприслівники.

§ 124. Українська мова знає тепер такі дієприслівники:

1. Дієприслівник теперішнього часу діяльний на *-учи*, *-ючи*, *-ачи*, *-ячи*; вони творяться від 3-ої особи множини часу теперішнього, змінюючи *-ть* на *-чи*: плачуть — плачучи, знають — знаючи, лежать — лежачи, ходять — ходячи, стоять — стоячи, держать — держачи і т. п.

Ці форми на *-чи* надзвичайно поширені як в мові народній, так і в мові літературній; українські пам'ятки, напр. грамоти, знають ці форми з XIV-го віку в дуже великому числі.

2. Дієприслівник минулого часу діяльний на *-вши*, *-ши*; вони творяться від дієменника, змінюючи *-ти* на *-вши* (по голосній) або *-ши* (по приголосній): взявши, донісши, виперши і т. п. Напр.: Книга Луцька 1582 р.: спровадивши, учинивши 119, 1584 р.: зморъдовавши 141 і т. п.

Народня українська мова знає ці форми не часто; кращі стилісти українські так само не зловживають цією формою і часто замінюють її повними реченнями, напр. замість: „Взявши торбу, він пішов“ вживають: „Він взяв торбу та й пішов“.

Коротких форм дієприслівника без *-ши* (взяв, став) українська мова тепер ніколи не вживає.

3. Давня українська мова знала багато дієприслівників теперішнього часу на *-а*, *-я*, напр. *ида*, *мога*, *неса*; пор. в Остромировім Єв. 1056 р.: *прохождаше исцѣля* (= сціляючи) *всакаъ недѣжгъ* 68 б. Але ці форми мова наша загубила дуже давно, лишилося лише тільки давнє *мога* в виразі *яко мога*: *Вип'єш — біжи яко мога*, Шевч. 28; *Уложив собі од Лесі яко мога одбігати*, Кул. 234. *Як мога швидче*, „Ен.“ IV. 2. *Нахилити яко мога більше людей*, Гр. 87.

В народній мові, напр. в приказках та піснях, часом стрічаємо дієприслівники *сидя*, *стоя*, *ходя*, але вже з виразним значінням прислівника, напр.: *Ой божилась удівонька, перед паном стоя*. Шевченко та Куліш, бажаючи ближче наслідувати мову народню, так само часом вживали цих форм, напр. у Шевченка: *Отак, сидя кінець стола, міркую, гадаю* 43; *Над сином сидя задрімала*; *Утни, батьку, щоб нехотя на весь світ почули* 33; *Не співає чорнобрива, стоя під вербою* 27; *Ляхи задумалися стоя* 55; *Заспіває козаченько, ходя по долині* 26; *Отак, ходя попід гаєм, Ярема співає* 51. У Куліша: *Розстеле на воді бурку да й попливе сидя на другий берег* 152; *Гукали сидя за столами* 38; *Каже Пугач, стоя серед світлиці* 224; *я одбиваюсь стоя* 112; *Куди вдря і мчатця* 92 і т. п. Щур. Рол.: *Клавсь і лежа пасся* 76. Гр.: *Десятники нехотя підійшли до Зінька* 99.

14. Дієслова на *-увати*.

§ 125. В давній українській мові так звані многократні дієслова закінчувалися на *-овати*, *-євати*, напр. в Збірнику 1073 р.: *миловати* 84 б, *искоупокати* 83 б, *распытокати* б. 19 б, *показовати* 12. 30. 150 і т. п. Проте рано, особливо з кінця XV-го віку, починають ширитися в нас і форми на *-увати*,

напр.: ко́дуювати, плювати і т. п. Луцький запис 1487 р.: записуваєм. Полтав. акти 1668 р.: показували.

Повстали форми на *-увати*, *-ювати* з двох причин: 1) з аналогії до форм теперішнього часу, де панує *у*: купую, купуєш і т. п., і 2) ненаголошений звук *о* в закінченні *-овати* постійно вимовляється як *у* (пор. §§ 59 і 84), а тому тут і прийнято, особливо з другої половини ХІХ-го віку, фонетичний напис *-увати*, *-ювати* замість етимологічного *-овати*, *-евати*.

Старіші письменники, напр. Котляревський, Квітка, Куліш і др. звичайно додержувалися етимологічного правопису і писали *-овати*: мордовати, глузовати. Але пізніше в літературі і в літературній вимові запанувало фонетичне *-увати*, *-ювати*, напр.: Шевч.: панували 27, панувати 27. Свидн.: будував 27. Гр.: купуватиму 95. Фр. З. Б.: відкупуватися 74, дарувати 63, дякувати 28, замурували 224. Фр. З в.: жартували 97, працювали 149 і т. п. Та й Куліш часом писав так само: орудувати 72, оглядувать 320, подякувати 23, проповідував 13 і т. п.

В Галичині ще й тепер тримаються тут етимології і пишуть: пановати, мордовати і т. п.

Ці форми на *-увати*, *-ювати* — це характерна риса української мови; в мові нашої форми ці відомі надзвичайно широко і вони вільно творяться від багатьох речівників: паламарувати, дякува́ти, злодіювати, парубкувати і т. п.

Дієприкметники від цих слів мають закінчення *-ований*, *-юваний*, коли наголос падає на *о*: купо́ваний, збудо́ваний, подаро́ваний, торго́ваний, схви́люваний. Коли ж наголос падає на інший склад, то буде закінчення *-уваний*, *-юваний*: ви́будуваний, ви́торгуваний, ви́горюваний, си́луваний.

15. Де ставити *-ся*.

§ 126. Заіменникова часточка *ся*, як я вже казав (див. §§ 100 і 114⁴), в східно-українських говорах давно втратила свою колишню рухливість і міцно зрослася з дієсловом; ось тому це *-ся* звичайно не відділюємо від дієслова і в таких випадках:

1. Часточки *би, б* ставимо в дієслові по *ся*, а не перед ним: Я старався *б*, моливсь *би*; Я проходився *б*, „Ен.“ III. 8; Кул. Іов: дознався *б* 11. 51. В Галичині *ся* не втратило ще своєї рухливості, а тому тут пишуть *ся* по *би*: Чайк. Мал.: женив*б*ся 44, обидив*б*ся 131, признав*б*ся 114, сміяли*б*ся 11, посварили*б*ся 87, скрило*б*ся 114. Лепк. 3 ж.: бояла *би* *ся* 45. Бирч.: згодив*б*ся I. 145. См. Ст.: читалоб *ся* 74; так часто було й вдавнину.

2. В будучім часі форми *-му, -меш* і т. д. (див. § 121) вже нероздільно зрослися з дієменником, а тому *-ся* ставимо по них, а не перед ними: Кул. От.: вдаватиме*ся* 33, Гр.: гнатиме*ть*ся 105. В західно-українських говорах ці *-му, -меш* і т. д., як ми бачили (§ 121), ще рухливі, а тому тут часто ставлять *ся* й перед ними, напр.: Чайк. На ух.: кидатись муть 132, За с.: лютитись муть 98 і т. п. „Діло“ № 9937: старатисяме (на В. У.: старатиме*ть*ся, вимова: старатимеця); „Укр. Д.“ № 1: старатисьму (на В. У. старатимуся).

VI.

ПРИСЛІВНИК.

І. Прислівники від прикметників.

§ 127. Українська мова дуже багата на прислівники, котрі творяться тут найрізнішими способами; своїм багатством на прислівники українська мова займає одне з перших місць серед всіх слов'янських мов.

Найбільшу групу прислівників в українській мові складають ті, що творяться від прикметників: вірний — вірно, злий — зле. Ці прислівники в найдавнішій літературній нашій мові кінчилися звичайно на *-к*, напр. в Збірнику Святославовім 1073 р. маємо: вѣрнѣк 120, сѣгласнѣ 20, тиннѣк 13, истиннѣк 13б, подокнѣ 11б, докрѣ 9б і т. п. Але в живій нашій мові прислівників на *-к*, *і* було, певне, мало, бо ж до нашого часу прислівників на *і* дійшло дуже мало, напр.: нині, крімі, послі; за те їх дуже багато в мові російській та польській.

Дуже рано в мові наших актів появляється закінчення прислівників на -е: вірне, доброволне, спокійне і т. п. (почасти це -е ще брєніло як -ѣ, бо тоді часто замість ѣ писали е), а в XV—XVII в. в., навіть почасти і в віці XVIII, ці форми панують в нашій мові; напр. в Словнику П. Беринди 1627 р. знаходимо: щире 40, певне 40, запевне 82, власне 46, смѣле 51, доброволне 25 і т. п. Але й цих прислівників у нас від давнини лишилося тепер не багато: добре, зле, певне, напевне, власне, навмисне, зумисне і т. п.

Зате ті прислівники, що перед кінцевою голосною мають шиплячий звук, звичайно в східно-українських говорах мають ще (по § 7) давнє закінчення -е, напр.: охоче, рішуче, хороше, повчаюче, гаряче, боляче, чаруюче, переконуюче, нетерпляче і т. п. Це ж закінчення -е по шиплячих прийняте і в літературній мові Великої України: Коц.: во-роже 34 і т. п.

Не вдержалося в нас і це закінчення -е, — з давнього часу появляється в нашій мові в прислівниках третє закінчення -о, а з плином віків воно шириться в нас все більше та більше. Появляється це закінчення -о особливо вже з XIV-го віку, напр.: Бухурська грамота 1378 р.: вѣрно, Сіверська гр. 1378 р.: вѣрно, Луцька порука 1388 р.: явно, тайно; Житомир. гр. 1433 р.: вѣчно, непорушно; Київ. запис 1499 р.: знаменито і т. п. В теперішній час як в східно-українських говорах, так і в літературній мові Великої України, панують форми на -о: давно, докладно, сміло, весело, радісно, темно, бадьоро і т. п. В західно-українських говорах процес перетворення прислівників на -е в прислівники на -о не пішов так далеко, як в говорах східних, а тому тут форм на -е ще досить багато.

Але цікаво підкреслити, що в супереч закону про незмінювання на -о кінцевого -е по шиплячих (див. § 7), в літературній мові Галичини (може під впливом польських форм типу przekonywająco) панують прислівники на -о по шиплячих, напр.: Фр. 3 в.: охочо 163, Фр. 3. Б.: рішучо 47, Мак. Яр.: рішучо 152, Щур. Рол.: могутчо 107, Леп. 3 гл.: зловищо 73, Бирч. II: рішучо 149 і т. п.; літературна мова

Великої України знає тільки: рішуче, могутче, зловіще і т. п.

Прислівники, що походять від прикметників на *-ний*, кінчаються на *-но*: *безпутно, давно, докладно, зимно, могутно, незабутно, пізно, порожно, приватно, самотно* і т. п.

Коли ж прислівника від *-ний* вживається першою частиною зложеного слова, то він кінчиться на *-ньо*: *синьо-окий, горішньо-, задньо-, передньо-, східньо-, західньо-, середньо-, народньо-* і т. п. У Тимч.: *Передньо-язиковий* 17. 27.

2. Зникнення кінцевого голосного в прислівниках.

§ 128. 1. В прислівниках на *-е*, що походять від вищого ступіня прикметників, дуже часто відпадає це кінцеве *-е*: гірше — гірш, вільніше — вільніш. Цей відпад не єсть якесь ненормальне явище в мові, — його звичайно знають і вживають кращі наші стилісти, і то не тільки в віршах, але й в прозі. Так, в „Чорній Раді“ Куліша знаходимо: більш почав 159, веселійш почали 419, дальш 260. 415, не згірш 157, найбільш із народом 9, найбільш тиї 187, найбільш тепер 257, скорійш 153. 160. 206. 300, смутнійш їхати 405, труднійш 332 і т. п. У Гр.: більш як п'ять 80. Стар.: охотніш 49. Поети в віршах так само часто вживають таких скорочених форм: Кул. Іов: твердіш XV. Фр. 3 в.: гірш псів, страшнійш 150, яснійш 80. Фр. Ів. Виш.: пізнійш 38, розкішнійш 49. Фр. М.: більш 16. 42, повніш 32. Щур. Рол.: дивнійш 17, скорійш 91. Черк. І: ясніш 57, міцніш 61 і т. п.

Від початку наступного слова це зникнення не залежить, — кінцеве *-е* прислівника може зникати й тоді, коли дальше слово починається приголосним; але коли дальше слово розпочинається голосним звуком, то кінцеве *-е* прислівника зникає частіше.

2. Прислівники знову, чому, позаду, попереду, відсіля, відтіля, лише, межі, хоча, досита, їкко, навічи, — можуть губити свою кінцеву голосну: знов, чом, позад, поперед, відсіль, відтіль, лиш, між, хоч, досить, як, навіч.

3. Замітки про окремі прислівники.

§ 129. Як я вже вище казав (§ 127), в українській мові єсть надзвичайно багато різних прислівників. Походять вони від різних частин мови, — різні відмінки з плином часу ніби закам'янівають, втрачають свою наочну зв'язь з тею чи іншою частиною мови і стають поволі прислівниками; так, напр., на наших очах тепер твориться нова велика група прислівників від речівників орудного відмінку однини: горою, гурбою, чергою, гуси летіли ключем і т. п. В багатьох прислівниках ще можна проте легко помітити певний відмінок, але вже єсть і такі закам'янілі і так змінені прислівники, в яких походження трудно вже точно определити. А через те, що в східних та західних говорах українських часто певні відмінки мають різню форму, через те в цих говорах часто й прислівники так само мають не однакову форму.

Часом прислівники мають декільки форм, бо вживаються в різних містах і підлягають ріжним впливам; так, маємо багато прислівників на *-и* й на *-а*, напр.: куди — куда, туди — туда, сюди — сюда, всуди — всюда, усюди — усюда, трохи — троха, а це повело до повстання форм: тута, тепера, можна і т. п.

В різних містах України вживаються різні прислівникові форми. Західно-українські говори, напр., люблять такі зложені прислівники, яких не знають, або мало знають говори східні, напр.: відтак, відтам, відтепер, дотепер, відтоді, звідтам, наколи, напотім і т. п.

Від родового відмінку на *-у* (по § 17) маємо прислівники: додолу, додому, допіру, зверху, здалеку, знову і т. п.; а в зах.-укр. говорах люблять ці прислівники на *-а* (по § 16, 18): знова, здалека, зверху, або роблять їх від інших відмінків: долів, домів і т. п.

Родовий відмінок слів м'якої відміни жіночого роду в східних говорах кінчиться на *-і*, а в західних на *-и* (землі — земли), тому маємо ріжницю і в прислівниках: досі — доси, відсі — відси, звідсі — звідси і т. п.; так само в давальнім

відмінку: поволи́ — поволи, і в місцевім: тоді́ — тоди (§ 24²), вкінці́ — вкінци і т. п.

З великого числа прислівників подаю тут в азбучнім порядку вказівки про найважливіші з них, зазначаючи, яких саме форм вживає українська літературна мова.

Ввечері: Того ж дня *ввечері*, Кул. 416. *Увечері* посумую, а вранці поплачу, Шевч.; в Г. вечером *п. м.*, *вечір а.* і *ввечір а.*, пор.: Некѣстѣ прикодѣхѣ вечерѣ, Пов. вр. літ, вступ; Фр. 3 в.: *Вечір* в маю співом все село гуло 12; Леп. 3 гл.: Квітки збираєм *вечером* 117.

Відсі або *відсіль*, *відсіля*, в Г. *відси*. Повстало так: давнє *отѣселѣ* — *отсель* — *відсіль* — *відсі*.

Відтак — штучний новотвір в Г. (з нм. *darauf, sodann, hierauf?*), широко вживаний: Стріли ще сипались якийсь час, а *відтак* перестали, Фр. 3. Б. 153. На В. У. цілком незнане слово (але починає й цюди заходити, див. Коц. 6. 13. 32), тут: *пóтім*, *о́після*, *згóдом*, *тоді*, *да́лі*.

Відтам — часте в Г. (пор. нм. *von dort* і п. *odtad*): Туди йшли кожухи, а *відтам* пшениця, Фр. 3. Б. 56. На В. У. незнане, тут: *відти*, *звідти*, *відтіля*, *звідтіля*.

Відтепер — новотвір в Г., пор. нм. *von nun*: Так було доси, але *відтепер* не так буде, Фр. 3. Б. 72. На В. У. незнане, тут: з цього часу, однині, з того часу.

Відти, *відтіль*, *відтіля*, з давніх *отѣтолѣ*, *отѣтоль*, *отѣтоля*; в Г. часом і *відтів*.

Відтоді, *відтоді* — новотвір в Г., пор. нм. *seither*: *Відтоді* гнів мав, Фр. 3 в. 105. На В. У. мало знане, тут: з того часу.

Все, в розумінні *постійно*, це старий український вираз, частий в Г., але, на жаль, рідкий на В. У. Паломник Данила XII в.: *По все кѣ горахѣ каменныхѣ пѣтъ тяжькый. Все* придивлялася до невістки, Гр. 162. Коло його *все* поралась, Шевч. 53.

Всього-на-всього — це переклад вульгарного м. „всего на всего“; *на* ніколи з род. відм. не вживається, тому треба: *всього-на-все* (та і в мові російській літературна форма тільки: *всего на все*).

Всюди, усюди, мц. всюда. Благодать всюди, Кул. От. 45. Всюди брехня, Фр. 3 в. 44. Залунало всюди, Мак. Яр. 114. Бій лютує всюди, Шур. Рол. 101. Див. усюди.

Горі а. г.; Мак. Яр.: Можна розійтися *горі* Прутом 70, Йшли *горі* Дністром 95. Фр. 3. Б. Шлях *горі* Сяном 107; на В. У.: *вгору, вверх, до верху, догорі, горілиць.*

Де часто вживається в Г. з *п.* зам. *куді*: *Де* се ви мене завезли, Хотк. 8. *Де* ті прийдуть, там вже добра не ждати, Шур. Рол. 97, — все *п.* На В. У. лише *куди*: *Куди* кінь з копитом, туди жаба з хвостом, Ном. № 2547. *Куди* ти йдеш (а не — *де* ти йдеш *п.*).

Дόки, дόкіль Кул. От. 23.

Долів зах.-укр., давнє *деловъ*; Пересопн. Єв. 1556 р.: *Доловъ* зьврѣгли (звергли) 14. Фр. 3 в.: Що се *долів* селом валить 222. Шур. Рол.: З коний військо падало *долів* 105. На В. У. *додόлу, дόлі, вниз, на землю. Додόму* верби гне високі, Шевч. Лягло *долі* погідне море, Коц. 14. Сів *долі*, Кул. 415.

Домів — дуже поширене в зах.-укр. говорах, з *домовъ*; Мене забрали *домів*, Чайк. На ух. 162. На В. У. не вжив., тут — *додόму*: Послі обід хотів іти *додόму*, Кул. 286. Пішов *додому*, Свидн. 20.

Допѣрва а. г.; на В. У. — *допіру*, тільки, лише, оце тільки, тільки що; давнє *топръко, топерво*.

Допіру з *топерко*, рідше — *допіро*; значить: тільки що, ось, а не лише *п.* Радий, наче *допіро* народився, Рудч. Ск. II. 160. Не вживати *допіру* зам. тепер: Я тепер (а не *допіру*) багато працюю.

Досі; зах.-укр. *дόси*; походження: *доселѣ* — *досель* — *досіль* — *досі*. Див. відсі. Я *досі* звик, Коц. 29.

Дόти, дόтіль. Сидіти *дотіль* будеш, *дόкіль* вести тебе, Кул. От. 23.

Замало, забагато і т. п. з *п.* форми див. § 87.

Завсідди — це найчастіща форма, рідше — *завсїгди* (в Г. часте *завсїгди*), арх. *завсегдѣ* маловживане; *завжди* (*мц. завжди*) не часте; *завше* часте. Давнє *всьгдѣ, вьсегдѣ*,

всьєгда. Вже в пам'ятках XV-го віку знаходимо завжди і завжди. В очах, завжди червоних, Коц. 12.

Замолоду була дуже хороша, Кул. 45. Не знала я щастя *замолоду*, *ib.* 243.

Зараз — це негайно, в цей момент, в цю хвилину, миттю; слово *зараз* визначає моментальність дії і звичайно вживається при дієсловах будучого або минулого часу, а не теперішнього (при теперішнім часі вживаємо *тепер*); коли часу теперішнього вжито в значінні минулого, то й при нім може бути *зараз*: Заплату взяв, а ту частку імення *зараз* поступив, Володим. книга 1570 р. 80. Коня застрелили, котрий *зараз* здох, Луцька книга 1584 р. 142. Скоро виїхали з гаю, *зараз* заглядили наших, Кул. 169. Дож вас вітає й трібає вас *зараз*, негайно *зараз* перед себе, Кул. От. 20. Не час нам *тепер* враждувати, Кул. 302. Не змішувати з словом *тепер*.

Зверху ще й піджак, Гр. 59. *Зверху* по ріжках, Кул. 209. В Г. по § 16, 18 *зверха*: Прикрита *зверха* дошками, Мак. Яр. 299.

Звідсі, *звідці*, *звідсіля*, *звідсіль*; в зах.-укр. частіше *звідси*. Див. *відсі*. Кул.: Недалеко *звідсі* 311, Рад *звідсі* убраться 394. Гр. писав *звідси* 84. 112.

Звідтам г.: Вже *звідтам* не вийду, Мак. Яр. 291. На В. У. *звідти*, *звідтіл*, *звідтіля*: *звідти* знову піч, Коц. 19. Побігла *звідти* до діда, Гр. 47. Та не *звідтіл* місяць сходе, *звідкіл* ясна зірка, Чуб. V. 675. Вив'язав *звідтіл* невістку, Рудч. Ск. I. 16.

Здалеку (по § 17): Ти *здалеку*, Коц. 15. Шаблюки блищали *здалеку*, Кул. 169. Рідше по § 16: *здалека*; часом: *здалеки*: *Здалеки* здається, що вона на воздусі, Свидн. 25.

Здебільшого, часом *здебільша*. Хати *здебільшого* були старі, Коц. 45.

Знову, *ізноу*, *знов*, давнє *зновѣ* (по § 17). Опис Брацлав. замку 1545 р.: Треба *знову* перелити 21. „Ключ Роз.“ 1665 р.: Мовять *знову* 6. Шевч.: *знову* закипіло синє море 25. Гр.: Посідали *знову* 18. В Г. по § 16 *зновѣ*: у Чайк. Мал. *знова* 11. 14. 15. 24. 50. 76. 79. 87. 95.

Кудá або *куді*, вдавнину було вже *кѣда* і *кѣды*; з плином часу *куда* зникає на В. У. — тут частіше *куди* (а *куда* піддержується ще *м.*); в Г. частіше *куда*. *Куди* ти йдеш, Шевч. 9, — а не *де* ти йдеш *п.*

Кудю́ вільно вживається в укр. мові (в *м.* не вживається): *Кудою* втечеш, козаче, Чайк. Відд. 100.

Лѣдве, *лѣдві* і *лѣдво* повстали з старих *ѣле* та *ѣдѣва*; Книга Володим. 1577 р.: *Лѣдве* пришолю 101, Книга Луцька 1582 р.: *Лѣдво* утекъ 119, Пересопн. Єв. 1556 р. *лѣдка*. Полтав. акти 1670 р.: *лѣдвей* 189. Пор. чс. *ledva*. На В. У. звичайно вжив. *лѣдве* Коц. 10. 19, рідше *лѣдві* (любили так писати Куліш і Грінченко); в Г. вживаються *лѣдво* та *лѣдві*.

Можна з давнього *мочьно*. Форми *можно* не вжив., як *а. м.*; Гр. любив писати *можно*. Форма *мо́на* тільки *мц.* Можна покинути, Кул. 125. В Г. це слово часто скорочується на *мож*: Сказати не *мож*, Мог. 418; Треба школи, де *мож*, закладати, Фр. 3 в. 101; пор. Пересопн. Єв. 1556 р.: Як много *мож* войти 8. На В. У. цієї скороченої форми *мож* не вживають.

Навряд визначає: трохи чи, ледве чи, *м.* едва ли. Батько дуже слабій, — *навряд* чи й доживуть до ранку. *Навряд*, чи є в Кузьми гроші, Ном. № 5617. В Г. вживають слово „навряд“ зам. „навапакі“: Нічого не вийшло, *навряд* — Зося стала ще лютіша, А. Чайк. Мал. 88.

Ненáче і *нáче* рівно вживані: Неначе човен, Шевч. Наче холодом обняло, Рудч. Ск. I. 84.

Он'я́ть, здавн. *ѡпáтъ*, ще вжив. в деяких місцевостях (в Г. часте), але частіше літературне *знов́*, *знову́*.

По́ки; в Г. часто *за́ки*, *за́ким*; *поки* в Г. інколи скорочується в *пок.* — Під впливом *м.* „пока не“ і в нас часто пишуть *поки не*, аж *поки не*, — тут *не* зайве: Виспівує та щебече, *поки* місяць зійде, Шевч. 5. Покіль крикнули їх, Ен. I. 15.

По́слі арх. форма з давнього *послѣ*: Спати *послі* всі лягли, „Ен.“ I. 11. Але звичайно в літературі панує форма *після*.

Протягом новотвір, *м.* вь продовженіє, *п.* w przesiagu; часто вживають його без потреби: Працював *протягом* двох років, треба: працював два роки. В укр. мові *протягом* — це „протяжно“, спроквола: Говорив *протягом*, Пісню *протягом* співають.

Сьогодні або *сьогодні* — загальновживані форми: *Сьогодні* стратили Фр. З. Б. 143, *Сьогодні* бій Щур. Рол. 25, *Сьогодні* свято в нас Черк. I. 73, *Сьогодні* спочинем Шевч. 4, *Сьогодні* хочу пограти конем по полю Кул. 236; у Гр. 47. 131 поруч: *сьогодні* і *сьогодня*. Вдавнину був називний відмінок сей *днь* (або: *дньсь*, *дньсь*), родовий відмінок (як прислівник): *сего дня* або *сего дни*, звідсі повстали наші: *сьогодне м.* *а.* і *сьогодні*, *сьогодні*. Але тому, що від *днь*, день повсталла нова форма род. відмінку *дня*, повсталло й нове загальновживане наше *сьогодня*. Вже в Житомир. Єв. 1571 р. знаходимо Мт. зач. 111: *сьогоднѧ*.

Сюди, давнє *сѣдѧ*, *сѣдѧ*, *сюдѧ*, *сюдѧ*, часом скорочується в *сюд*; *сюди* частіше, арх. *сюдѧ* рідке; на В. У. звичайно *цюди*; в Г. інколи *сјуди*: *сјуди-тјуди*. Йди *сюди*, Коц. 17. Ходіть *сюда*, Чайк. Ол. 7. Прийшов *сюди*, Гр. 47.

Сюдою, *цюдою* — вільно вживається в укр. мові (в мові російській не вжив.). Піду *сюдою*.

Там, *ѣмѣ*, в зах.-укр. говорах часто вживають зам. *туди*: Я можу не доїхати *там*, куди пустився, А. Чайк. Мал. 141. Так часом було й вдавнину: Прѣиди отъсѣдоу тамо Остр. Єв. 1056 р. Мт. 17²⁰, але частіше вживано *тѣдѧ*, *тѣдѧ*, *тѣдѧ*. На В. У. на питання *куди* вжив. тільки *туди* (а не: там): Я піду *туди* (а не там), куди мене просять. — Слово *там* часто вживають без потреби: Я там вичитав в книжці; вживаючи *там*, треба пояснити, де саме: Там, у батька, нікого не було.

Тамки м. зменш. від *там*, часте в Г., рідке на В. У. Був тамки князь, Щур. Рол. 37.

Тепер, це — в цей час, нині, *пунс*, а не — в цю ось хвилю, не негайно, не зараз: Я *тепер* вже буду вчитися, але *зараз* побавлюся. Див. зараз. Давнє *топърко*, *тепърко*,

теперь; *мц.* тепѣра, тепѣрка. В Г. часті вирази: *до тепер, від тепер*, на В. У.: *до, від теперішнього часу*.

Тоді — літературна форма; давнє *тъгда, тъгда* дало форми *тогда, тоди*, поширені в зах.-укр. говорах; досить давнє *тъгда* дало *тогді, тоді*. Полтав. акти 1665 р.: *тогдѣ* 49, „Ен.“ I: *тогді* 9, Шевч.: *тоді* 10, Гр. *тоді* 26. 37. 152. 276, Коц. *тоді* 6.

Трѡхи, трѡшки, трѡшечки, потрѡху; зах.-укр. трѡха, трѡшка, трішки, трішечки; давнє *троха* — це кришка; Полтав. акти 1668 р. ст. 127: *трохи*, тут же часто *троха* 99. 127. 147. 158. В Г. часто вживають *дещо* зам. *трохи*. В давній *п.* мові було *trocha, troszka*. Трохи не потопило, „Ен.“ II. 1. Ущухнув *трохи* галас, Кул. 335. Трохи занедужало, Коц. 52.

Тут — часто вживана зах.-укр. форма, з давнього *тѣ*; *п. tu*. Східно-укр. і літературне тільки *тут*. Вдавнину було *тѣ, тѣ* — *ібі, там, і тѣтъ, тѣто* — *тут*, на цім місті. *Мц.* *тута, тутка, туть*. В Г. часто вживають *тут* зам. *сюди*: Пошукай мені Максима, хай *тут* (на В. У. *сюди*) приходить швидко, Чайк. На ух. 150, — це *а. п.*

Усюди, всюди — літерат. форма; *усюда, всюда* *мц.* Давнє *всюдѣ, всюдѣ, всюдѣ, всюдѣ*. Він *усюди* вештається, Шевч. 29.

Через, давнє *чрѣсъ, черезъ*, вжив. з причиновим відмінком: Перекинув голі ноги *через* край човна, Коц. 6. Через Зінька все сталося, Гр. 20. Вдавнину *черезъ* інколи вживалося й для зазначення продовження часу: *И ѿгда Иза-славъ поити чересъ ночь къ Мичьскѣ*, Іпат. Літ. 6558 р. *Не выѣтъ сѣгга чересъ всю зиму* Новг. I Літ. 6811 р. Цей вираз тепер зовсім не вжив. на В. У., але в Г., під впливом *п.* *przez*, він дуже частий: *Через* три роки вели ми акцію „Укр. Гол.“ № 197, на В. У.: три роки вели ми акцію. Я до него *через* цілий обід говорю, Леп. З ж. 9, на В. У.: цілий обід, увесь час за обідом. За рік усього вивчився, Рудч. Ск. II. 115.

VII.

ПРИЙМЕННИК.

1. Від чи од?

§ 130. Давнє *отъ* давно змінилося в мові нашої на *од*, а це *од* фонетично правильно по § 3 перейшло на *від*; так, вже в Пересопн. Єв. 1556 р. 72 маємо: видповѣдаю. Але ця форма *від* панує переважно в західних українських говорах (і в літературній мові Галичини), а в говорах східних (і в літературній мові Великої України) панує давнє *од*. Але через те, що *від* — це правильна фонетична форма (по § 3), вона поширюється і в літературній (але не народній) мові Великої України, поширюється все більше та більше, так що тепер тут *од* і *від* майже рівновживані форми, хоч письменники старшого покоління, — Котляревський, Квітка, Шевченко, Куліш, Старицький, Лівичський, Кониський і багато інших, — звичайно писали *од*.

Але через те, що форма *від* чужа живим народнім говорам східної України, і що письменники вживають тут обидвох форм — *од* і *від*, тут витворився неправдивий погляд на них, ніби *од* та *від* підлягають закону милозвучности: по голосній вживають *від*, а по приголосній — *од*; таке вживання *від* та *од* чи не першим завів Б. Грінченко. Але таке вживання цілком неправдиве, — в однім письмі не можна вживати то *від*, то *од*, — треба вживати лише одної якоїсь форми, бо *від* повстає по § 3 фонетично і його в відділюватись не може. Писати: „одійшла *від* мене“ так само дивовижно, як би хто написав: „втомивсь *он*, бо *він* працював“.

Ось приклади, які показують, що наші письменники вживають *од* і по голосних звуках: У Лесі Українки: усе *одкрите*, щасливіші *од* нас, вояки *одважні*. Старицький: Гей ти, ниво, — в тебе гону *од* Карпату аж до Дону 86. Шевченко: Радіють люде, що *одпочинуть*. Олесь: Невже краща *я од* верб. Коц.: Село було *одрізане од* світа 11.

2. Прийменники *з*, *із*, *зо*, *зі*.

§ 131. Прийменник *з* (з давнього *изъ*) в залежности від сусідніх слів може вживатись і в формі *із* або *зо*:

1. По голоснім попереднього слова вживаємо звичайно *з*: Вийшли батько *з* хати.

2. По приголоснім вживаємо *із*: Вийшов брат *із* хати. Почуй *із* ранку голос трудний, я *з* ранку до Тебе явлюся, Куліш. Не водою zalивсь дніпровою наш Низ,—то *з* народніх *із* сліз береги розійшлись, Кониський. Чи я не отряс назавше пил їх *із* своїх чобіт, Фр. Товкли тебе *з* усіх боків, *із* всієї сили, Дума. Серце Господь тобі дав *із* твердого кришталю, Л. Українка. Город *із* стома церквами, Шевч. *Із* города, *із* Глухова, Шевч.

3. Перед словом, що розпочинається з двох або більше приголосних (між якими був колись *ъ* або *ь*, по § 5³), інколи вживаємо *зо*: *зо* мною, *зо* всім, *зо* всіма, *зо* дна, *зо* сну і т. п. Літературна мова цього *зо* вживає не часто. У Коц.: *зо* мною 16, *зо* всіх 36. 47 і т. п.

4. *Зі* вживається в літературній мові Галичини дуже часто, не тільки перед словом, що розпочинається з двох приголосних, але й перед словом, що розпочинається з *с*, *з*: *зі* себе, *зі* сотнями, *зі* ситуації, *зі* заду, навіть: *зі* вечера; це *н.*, — вплив вживання *н. ze*. Форми: *зі* собою, *зі* зіллям, *зі* жінкою і т. п. недопустимі в українській мові, бо штучно витворені під впливом польських *ze sobą*, *ze żoną* і т. п.; треба вживати: *з* собою, *з* зіллям, *з* жінкою (а вимовляємо: *с* собою, *з* зіллям, *ж* жінкою і т. п.). Лише тоді, коли *зо* стоїть перед словом, яке розпочинається з двох приголосних, між якими був колись глухий звук *ъ* чи *ь*, це *зо* по § 5³ може перейти на *зі* (як *зі*братися): *зі* мною, *зі* всіма, але в літературній мові ще вживається тут: *зо* мною, *зо* всіма і т. п.

5. Приставка *з*, приєднуючись до слова, що розпочинається з приголосної, часом переходить на *із*: Батько ізвелили, Вік ізвікував, Геть ізвідсі. Див. § 9.

3. Інші прийменники.

§ 132. 1. *Д* прийменник з *а.* к, ік, часто вживаний в зах.-укр. говорах: Ватага бундючно *д'* церкві наближалась, Фр. З в. 147. Це *д* повстало так: давнє *кѣ мьнѣ* дало: *к* мені —

҃ мені — д мені. Не писати апострофа по д, бо це д повстало не з до, а з кз. На В У. це д не знане.

2. *Замість* (із за м'ксто), рідко — замісто; вимовляємо: замісьць, замісь; в Г. місто а. Рос. вираз: „вмѣсто того, чтобы“ у нас часто перекладають: замість того щоб; треба — замість, або: замість щоб.

3. *Зза* вживаємо на питання звідки: *зза* гори = ізза; не вживати *зза* в значінні *через*, — це м. Чорна хмара *зза* лиману небо, сонце криє, Шевч. 25.

4. *Місто*, приім., часто вжив. в Г. як „замість“: *Місто* відповіди стала плакати, А. Чайк. „Од.“ 12. Це арх., відомий по пам'ятках з XI в. На В. У. вже не вживається, тут — замість.

5. *Після* визначає тільки по: Після Великодня — це: по Великодні. Як їсться смашно *після* тяжкої роботи, Гр. 259. *Після* цього всім стало весело, Гр. 85. Як тут гарно *після* спеки, Гр. 45. Скакали *після* екзамену, Свідн. 22. — В Г. постійно вживають *після* як п. według: після умови (треба: по умові), п. моїх сил (по моїх силах), п. мене (по мійому), п. моєї думки (на мою думку), п. наших поглядів (на наш погляд), п. закону (по закону) і т. п.

6. *Попри*, приім., відомий в зах.-укр. говорах; в літ. мові В. У. його мало вживається; *попри* кого-чого: Шлях вів *попри* водопад, Фр. 3. Б. 68; в літ. мові — коло, проз, біля, повз. *Коло* намету б'ють у бубни, Кул. 332. Проїздячи *повз* крамничку, Коц. 28. Ідеш *проз* хату, Гр. 96. Промчались *проз* музики, Коц. 32.

7. Приросток *при-* дуже часто вживається з дієсловом і визначає рух до чогось, наближення, приєднання, добавлення: *прибувати*, *приєднуватися*.

Давній приросток *пре-* дуже рідкий в українській мові, і його вживається не при дієслові, а лише з прикметником для утворення найвищого ступіня: *прехороший*, *препоганий*, *предобрий* (див. § 93). Не плутати цих приростків *при* та *пре*.

8. Приростка *про-* вільно вживається в українській мові; проте в багатьох випадках давнє *про-* замінилося вже на

пере, а інколи вживається в обидвох формах (часто з різним відтінком значіння): *прогнати* і *перегнати*, *пробути* і *перебути*, *продумати* і *передумати*, *прожити* і *пережити* і т. п.

В Галичині часто вживають *пере-* замість *про-* й тоді, коли літературна мова В. У. цього не знає: Я з насолодою *перейшовся* улицею (на В. У. — *пройшовся*). Я весело *перевів* Великдень (на В. У. — *провів*, а *перевів* — це змарнував) і т. п. Пор. Книга Луцька 1582 р.: Просили, аби ихъ черезъ мостъ *перепустиль*, и тыхъ всихъ *пропустили* 130.

9. Літературна мова Великої України знає прийменника *проти*, *против*, *напроти*; а в Г. ці слова мають *т* м'яке: *протів*, *напротів* (пор. *п. przeciw*). Міна давнього *и* на *і* (замість *и*) відома й на В. У.: *зіма*, *братік*, *улік*, *гудзік*, часом *комін*, відома і в Г.: *мінута*, *трубіти*, *розхрістаний*, *гармідер*. — На В. У. частіше вживають *проти*, рідше *против*, давнє було *противъ*.

VIII.

ЗЛУЧНИК.

§ 133. Про деякі злучники розповід тут:

1. *А*, злучн. найчастіше протиставний: Нехай думка, як той ворон, літає та криє, *а* серденько соловейком щебече та плаче, Шевч. Вже вдавнину вживали *а* зам. *і*, *та*, але це було дуже рідко; „Слово о полку Ігоревім“: Княземъ слава *а* дружинѣ. Галицька гр. 1393 р.: Дали шистъ кобыль *а* жеребеть. Під *п.* впливом в Г. ще дуже часто вживають цього архаїчного *а* зам. *і*, *та* (*et*): Можна було визирати на поле між дном воза *а* землею, Мак. „Ярош.“ 154. На В. У. ніколи вже не вживають *а* зам. *і*, *та*: Два *та* два — чотири, в Г.: два *а* два — чотири.

2. Злучників *би*, *же* вживаємо тільки по приголоснім звуці: взяв *би*, приніс *би*; він *же*, от *же*; в Думах: казав *би* 144, рад *би* 111. Але по голоснім це *би*, *же* обов'язково скорочується на *б*, *ж*: взяла *б*, принесла *б*, вона *ж*, ти *ж*; в Думах: було *б* 70, которому *б* 137. Пішов *же* він до дому.

Пішла *ж* вона до дому. Засни *ж* і ти, перо, засни, Глібів. Плач *же*, серце, Шевч. Умер *би*, орючи на ниві, нічого *б* на світі не знав, не був *би* в світі юродивим, людей і горя *б* не прокляв, Шевч. — В мові російській злучники *би*, *же*, виключаючи деяких форм, не скорочуються на *б*, *ж*.

Часточки *би*, *б* переважно ставимо по дієслові, рідше по інших частинах мови: я ходив *би*, рідше: я *б* ходив. Але часто ставимо її по тому слові, яке підкреслюємо в реченні: Чи не більше *б* вийшло море, Стар. 120.

Не вживати *же* замість *самий*, — це *м.*: той самий, такий самий (а не: той же, такий же, один і той же), в той самий час (а не — в той же час).

3. *Єсли*, часто вживається в давніх укр. пам'ятках: *єсли*. На В. У. тепер це арх. слово зовсім забуте, але часте ще в Галичині.

4. *Позаяк* — штучний *г.* новоутворений злучник; ліпше замість нього вживати *бо*, того що, тому що.

5. *Та*, давнє *та*, а не *да* *м.*: Був собі дід *та* баба. Треба писати *та й*, а не *тай*: Пан *та й* годі, Гр. 8. Злучник *та* визначає власне те саме, що й злучник *і*, але звичайно він з'єднує слова, що близькі значінням.

6. *Хиба́* — чи вжеж, *хи́ба* — помилка. *Хиба́* це велика хи́ба? В Г. часто з *п.* вжив. *хиба́* зам. *пéвне*: Ну, куме, нам хиба (на В. У. — *пéвне*) пора вже їхати, Чайк. Мал. 11. В Г. часом *хиба́нь*.

7. *Хоч*, *хоча́* (давнє — *хочай*) — постійні на В. У. форми; в Г. *хоть*, *хотя*, *хотя́й*, *мц.* *хоць*. *Хоч* убий, не второпаю, Кул. 43. *Хоча* з тим йому й менше щастило, Гр. 75. *Хоть* раз, Бирч. II. 104, *хотя* *іб.* I. 48, *хотя́й* *іб.* I. 237.

8. *Щоби* скорочується в *щоб*; на В. У. частіше вжив. *щоб*, рідше *щоби*; в Г. навпаки: частіше *щобі́*. Давнє *чѣтовъ* і *чѣтовѣ*. *Щоб* (а не *аби*) лани широкополі було видно, Шевч.

9. *Як* і *яко* повстали з давнього *їко*; обидві формі вживані: *як* (нм. *wie*) і *яко* (нм. *als*), але форму *яко* у нас забувають. Грінченко склав букваря *як* учитель; Грінченко,

яко учитель, писав популярні книжки. Українське мовознавство, яко наука, ще молоде. Полтав. акти 1665 р.: Ми яко уряд 28.

Песливі та зменшені форми.

§ 134. Характерною рисою української мови вважається також велике захоплення її до речівників та прикметників в песливій та зменшій формі; справді, форм таких, особливо в мові народній, дуже багато, і вони надають нашій мові особливої м'якості та милозвучності. Ось приклади з народніх пісень: Зелененькая ялиночка на яр подалася. Пішла наша розмовонька тихо за водою. Повій, вітроньку, де гай зелененький, де лист широченький. Личенько біленьке, брівоньки чорненькі. Ой зозуле, моя ненько, не куй, серце, жалібненько, закуй мені веселенько, скажи мені, де шлях-доріженька. Зірочка ясна-яснюня, Гр. 54.

Крім речівників та прикметників, дуже часто в зменшій формі бувають і *прислівники*: осьдечки, ондечки, тутечки, тамочки, тутоньки, тамоньки, любенько, любесенько, любісінько, полюбеньку і т. п.

В зменшій формі вживаються в українській мові також *займенники* й *числівники*: саменький, самесенький, самісінький, такенький, такесенький, такісінький, кожднісінький, нікогісінько, нічогісінько і т. п.; двойко, двійко, обойко, тройко, дванадцятерко і т. п.

Навіть *дієслова*, а саме — дієіменники в українській мові часто вживаються в песливій формі, чого не знає ані одна з інших слов'янських мов: їстоньки, їсточки, їстуні, їстки, питки, питоньки, питочки, робитоньки, ходитоньки, ходуні, купатоньки, купатки, купки, кúпці і т. п. Питочки вона не хоче, їстки не береться, Метлинський. Несу тобі я їстоньки, несу тобі я питоньки і хороше походитоньки, Казка. Ще дівчина спатоньки не клалась, Метлинський.

III.

Складня.

I.

РЕЧЕННЯ ПРОСТЕ.

I. Числівник яко підмет.

§ 135. Коли за підмета служить числівник, то його треба ставити обов'язково в називнім (а не родовім) відмінкові, напр.: За ним *два дворяни* йшли, Свидн. 20. *Три голуби* пшеницю дзюбають, Чуб. III. 417. Понад синім морем *три козаки* ходить, Чуб. Жало *два жінці*, Ном. № 256. Ой *два сини* оре, *чотири* молоте, Пісня.

Ця форма наша йде ще з доісторичного часу, — її знають всі наші давні пам'ятки; так, в Галицькім Єв. 1144 р. знаходимо: *сѣрѣтоста ѿ два кѣсьна* Мт 8²⁸, *идоста два слѣпца* Мт. 9²⁷; пор. новослов'янське: *Человѣкъ два виндѣста въ цѣрковь помолѣтисѧ* Лк. 18¹⁰. Пересопн. Єв. 1556 р. Лк. 7⁴¹: *Были два должники винни*. Полтав. акти 1667 р.: *Толко насъ два о том вѣдали* 114. Подібна форма — це загальнослов'янська форма, напр.: *срб.*: Сретоше га два бијесна, *хрв.*: Ga srečata dva obsedenca, *чс.*: Potkali se s ním dwa d'abelníci.

Дуже часто в цім випадкові вживають збірної форми числівника, напр.: Кул.: *Двоє* подорожніх изближались до Кийова 3. У Гр.: У старого було *троє* синів 64, *Четверо* дітей лагодилось лягати спати 80, Увійшовши *троє* товаришів у вбогу хатку, побачили там усю сем'ю 80.

В мові польській в цім випадкові підмета-числівника з іменником ставлять постійно в родовім відмінкові: Trzech

najbliższych domu na pomoc im bieży Мицкевич. Bawi u mnie pięciu panów.

Цей польський спосіб вживання підмета-числівника в родовім (замість називного) відмінкові надзвичайно поширений в Галичині в літературній мові; напр. у Бирчака їх без кінця: *Чотирьох* узброєних гридників стояло непорушно I. 30 (на В. У.: четверо; або: чотири узброєні гридники стояли непорушно). Заложить нас *пятьох* (на В. У.: п'ятеро) союзів ib. 104. Їхало *кільканадцятьох* (на В. У.: кільканадцять) їздців II. 137. Було б зголосилося *кількох* (на В. У.: кільки або кількоро), а може й *кільканадцятьох* (на В. У.: кільканадцять чи -теро) старих дружинників I. 85—86. Зійдеться *двох* (на В. У.: двоє) відважних I. 120. У Чайк. Мал.: Зійдеться таких *двох* жовтодзюбів 19. У Леп. З ж.: Приходили *кількох* військових 49. „Діло“ № 10356: *Двох* віденських хемиків найшло спосіб продукції еластичного скла (на В. У.: Два віденські химики знайшли...).

В Галичині частенько вживають ще числівника *пару* (зам. *пара*) яко підмет; це полонизм. Напр.: До міністерства вступило *пару* комуністів „Укр. Слово“ № 59 за 1923 р. Стануло *пару* осіб ib. На В. У.: До міністерства вступила *пара* комуністів, Стала *пара* осіб.

2. Про *є* і *суть*.

§ 136. Форм дієслова *є* або *єсть* в українській мові тепер вживається для всіх осіб однини й множини.

Дієслово *є*, коли служить в реченні сполукою при зложенні присудку, в літературній українській мові постійно опускається: батько добрий, сестра мила (а не: батько *є* добрий).

Лише коли само *є* вживається (в значінні „знаходиться“, „має“) як присудок, тоді його не опускаємо: у мене *є* (а не *суть*) цікаві книжки.

Форми *суть* літературна українська мова вже зовсім не вживає: Вони мої свідки (а не: вони *суть* мої свідки).

Давні мови, — грецька та латинська, — вживали постійно допомогового дієслова при т. зв. зложенні присудку.

кові, напр.: *Τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου*, лат.: *Quae est mater mea, et qui sunt fratres mei*, Матв. 12⁴⁸.

Церковно-слов'янська мова в перекладах своїх звичайно буквально йшла за мовою грецькою і тому постійно вживала й допомогового дієслова; ось те саме місце з Галицького Четвероєвангелія 1144 р.: **Кто єсть мѣи моа, и кто соуть братья моа.**

В давній українській мові довго існував такий самий спосіб, але з плином часу мова наша цілком загубила тут допомогове дієслово і звичайно обходиться без нього; такі наші форми — оригінальні нові форми, бо більшість слов'янських мов зберегли ще ці давні *є* та *суть*.

Треба завважити, що мова польська цілком зберегла собі це *є* чи *суть* і постійно їх вживає, напр.: *Która jest matka moja, i którzy są bracia moi?* (по українському це буде: Хто мати моя і хто брати мої).

В літературній мові Галичини дуже часто ще вживають цього *є* та *суть*, напр.: Я вже *є* дома (на В. У.: я вже вдома) Мак. Яр. 324. Король *є* гордий (на В. У.: король гордий) Щур. Рол. 2. Я *єсмь* парохом „Діло“ № 9903 (на В. У.: я парох). *Є* похожий він на худобину (на В. У.: похожий він на худобину) Фр. 3 в. 88. Оба вже *суть* в згоді (на В. У.: обидва в згоді) Чайк. Од. 44. У мене ще *суть* діти (на В. У.: у мене ще є діти) Чайк. Мал. 11. У Чайк. Відд. 30 дінець говорить: „У мене здесь земляки *суть*“, — ні, дінець слова *суть* давно вже не вживає. Такий спосіб вживання цих *є* та *суть*, звичайно, підтримується в західно-укр. говорах також до певної міри й польським впливом.

3. Вживання дієслова *єси*.

§ 137. Давня форма дієслова часу теперішнього 2 ої особи *єси*, *єси* ще часто вживається в українській мові, особливо в поважній розмові. Напр.: Добре *єси*, мій кобзарю, добре, батьку, робиш, Шевч. 31. Убрав *єси* нас у шори, Кул. 375. Потопив *єси* моїх золоторогих турів, Кул. Оріся. Добре ти *єси* учинив, Гр. Трус *єси*, Фр. 3 в 50. Думи укра-

їнські: Не загинув *еси* у неволі 87, Не вмів ти *еси* в Кам'янці-Подільському пробувати 135, Сама *еси* неохотно ходиш 156. У Стар.: Де ти *еси*, кохана мріє 80.

4. Іменникова частина зложеного присудку.

§ 138. В класичних мовах іменникова частина зложеного присудку ставилася в називнім відмінкові, напр.: *ὄντεῖς ἐστέ τὸ ἀλλὰς τῆς γῆς*, лат.: *Vos estis sal terrae*. Давньо-слов'янська мова вживала такого самого способу: *Бы есте соль земли* Мт. 5¹³ по Гал. Четвероев. 1144 р.

Цей самий спосіб зберегла українська мова й до днесь. Напр., у Гр. знаходимо: Земля зробилась дорога 10, Були занадто малосилі 28, Захарко був собі немолодий чоловік 75, Дід Дорош був старий, але ще кремезний чоловік 45, Нехай ваше слово кріпке буде 238, Ці люде стали йому такі огідні 244. Пор. в Ланчицькій гр. 1433 р.: Просиль нась, абыхомъ ласкави были, Єго передькове вѣрни были.

Рідше іменникову частину ставимо в оруднім відмінкові, головним чином тоді, коли допомогового дієслова вжито в минулім часі або при словах: *стати, називатися, здаватися*: „Ен.“ I: Мамою Венеру звав 8. У Шевч.: За перший раз, — як за той рік, будеш ти такою 28, Зілля дива наробило — тополею стала 28. М. Вовч. II: Мала велике жадання черницею бути 164. „Ен.“ IV: Не будеш цапом ні козою 4, Еней і зятем називався 19. Суддею був ведмідь, вовки були підсудки, Гребінка. Справа здається йому непевною, Гр. 75. Страва здалась їй несмачною, противною, Коц.

Давні пам'ятки знають те саме: Опис Брацлав. замку 1545 р.: Боярином називається 25. В Пересопн. Єв. 1556 р. давній вираз: *Сынъ вишняго наречетсѣ* перекладено: Сynomъ вишняго назоветься 3. Книга Луцька 1582 р.: Будучи сфрасованою и перестрашена огнемъ 129. Полтав. акти 1667—1669 р.: Гвалтъ справил жонѣ моєй, бывъши подпилим 117, Сей чоловік, которий ся тепер зовет Гаврилом 151.

Інші слов'янські мови знають такий само давній спосіб вживання іменникового присудка, напр. болг.: Вы сте *солъ-та* на земѣ-ту; сrb.: Ви сте *со* земљи; чс.: Vy jste *sál* země. Тільки мова польська в цім випадку звичайно вживає лише орудного відмінка: Wy jesteście *solą* ziemi, або: Zdrada jest *litość* twoja.

Під впливом мови польської в Галичині надзвичайно часто вживають в цих випадках теж орудного відмінку, напр.: Правдою є се, Бирч. I. 121. 100. Тепер ти нашим опікуном, Чайк. На ух. 47. У Корд. Історія: Австрія князівством 61, Відень столицею 62, Данило королем 66. Назва брошури Др. Кордуби: Земля свідком минулого (на В. У.: Земля — свідок минулого). Це все полонизми, по укр. ставимо тут лише називний відмінок.

5. Прикметник яко присудок.

§ 139. В мові російській прикметник, коли служить присудком, обов'язково вживається в т. зв. короткій (див. § 78) формі: молодець ясен, дѣвица красна і т. п.; коли ж прикметник служить додатком до іменника, то обов'язково вживається в повній формі: На ворономъ конѣ ѣхалъ *ясный* молодець, а за нимъ шла *красная* дѣвица.

В українській мові такої різниці між прикметником-присудком і прикметником-додатком нема, — у нас все вживається переважно повної форми, напр.: Непевний був Максим, Шевч. Старий уже був дуже дідуган той Грива, Кул. Страва здалась їй несмачною, противною, Коц.

Лише в творах народніх, особливо в піснях, часто вживається й форми короткої, див. про це § 78.

6. Дієприкметниковий присудок в безпідметових реченнях.

§ 140. Українська мова надзвичайно кохається в таких безпідметових реченнях, що в них присудком вжито страдального (пасивного) дієприкметника середнього роду. Не треба тільки забувати, що страдальні дієприкметники бувають в нас трох часів: минулого, давноминулого і будучого (див. § 157).

1. Найчастіше вживає наша мова дієприкметника *часу минулого* (вдавнину тут була ще звязка *єсть*, але її ми тепер не вживаємо). Напр., у Гр.: Його піймано, мордовано, палено страшно 25; Суджено його й заслано на Сибір 7; Все попрочитувано 92.

Або ось народня пісня:

Ой, у полі жито
Копитами *збито*;
В чистім полі край дороги
Козаченька *вбито*.
Ой, *убито, вбито*,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько *прикрито*.

Або ще приклад з Стар. 119: Чого чекать? одурено гадки, обрехано псальми моєї віри, знесилено кайданами заміри і стоптано найкращії квітки.

Форма ця йде з глибокої давнини, певне — ще з доісторичної доби; пор. Гал. Єв. 1144 р.: *Блѣмъ дано єсть разсѣмѣти, онѣмъ же не дано єсть* Мт. 13¹¹. В давніх наших пам'ятках живої мови таких виразів дуже багато, напр.: Галицький лист 1418 р.: Писано листъ у Галичю. Житомир. гр. 1433 р.: Села держати, какъ на семъ листу выписано. Пересопн. Єв. 1556 р.: Мал пристаownika, которого оскаржено 80. Луцька книга 1563 р.: Тамъ видель єсми: млынъ зопсовано, кола и всю снасть млиновую поламано, порубано, железа побрано и греблю роскопано 44. В Полтав. актах 1665—1670 р.: жадныхъ фантъ не брато 128, людей побито 191, не хутко засвѣчено 118.

Описаний тут спосіб — найчастіший в українській мові, і в літературі нашій вживається він дуже часто. Звичайно, зловживати ним не треба, бо, напр., такий вираз: Їджено по випиттю Бирч. І. 76 — це вже штучний вираз, ліпше сказати — їли по випитті.

2. Дієприкметник давноминулого часу складається з дієприкметника минулого часу і звязки *був, була, було, були*; в безпідметових реченнях вживається тільки *було*. Напр.

в Учит. Єв. 1616 р. маємо: *пpи́нати* *былѣ* 8б, *рече́но* *былѣ* 296.

Сучасна літературна й народня українська мова рідко вживає форм давноминулого дієприкметника; частіше вживає його в безпідметових реченнях, особливо в протиставних рівноряднозложених реченнях, цеб-то тоді, коли друге речення розпочинається з *але*, *проте*. Напр.: Козака *було* *вкинено* в яму, *але* він *виліз* з неї (а коли хочемо зазначити тільки минулий час, то: Козака *вкинено* в яму). Козака *було* *дуже побито*, *проте* він *видужав*.

Думати, що *було* при дієприкметникові на *-ний*, *-тий*, — єсть ніби москалізм, це непорозуміння. Ось ще один приклад з нашого письменника, що не знав московського впливу: *Гірдце ѣхъ былѣ нахѣлено* „Ключ Розуміння“ Іоаннікія Галятівського, Львів, 1665 р. ст. 45б.

3. Дієприкметник страдальний *будучого часу* складається з дієприкметника минулого часу і звязки *буду*, *будеш*, *буде*, *будемо*, *будете*, *будуть*. Приклади: Цеї неділі його *буде* висвячено на діакона. За тяжку провину злочинця *буде* покарано горлом. Але українська мова не любить страдального (пасивного) способу вислову і частіше вживає в таких випадках стану діяльного: Цеї неділі його висвятять на діакона, За тяжку провину злочинця *покарають* горлом. В Псавтиру XVI віку знаходимо: *вѣдѣ иска и не найдѣтъ* 14, *ховани вѣдоут* 38б. В Пересопн. Єв. 1556 р. 4 давнє *нарѣчешисѣ* перекладено: *вѣдаши* *звано*.

4. Звичайно, по самій суті своїй всі ці форми, як форми страдальні, ніколи не приймають часточки *-ся*, отже рішуче не можливі такі вирази, як: „*Зверненось* до совітського делегата“ „Гром. Вістн.“ № 216, — це полонизм, треба: *звернулися*; або: *Знущаносѣ* над ним „Впер.“ 1920 р. № 283, треба: *знущалися* над ним.

7. Дієприкметниковий присудок.

§ 141. Коли в особовім реченні присудком вжито дієприкметника страдального стану, то його вживаємо як прикметника і ставимо в називнім відмінкові однини чи мно-

жини відповідного до підмету роду (а не середнього): Козак був поранений, Передрук заборонений, Вистава вчора відмінена, Поле було вже засіяне, Вікно розбите, Ночви побиті і т. п. В цих реченнях слова: козак, передрук, вистава, поле, вікно, ночви вважаємо за підмета в називнім відмінкові. Але треба додати, що такого вислову українська мова не любить, — подібні речення вона вживає звичайно безпідметово.

Коли хочемо такі речення сказати безпідметово (див. § 140), то тоді вживаємо дієприкметника страдального стану вже як дієприкметника (а не прикметника) і то тільки в середнім роді на *-но* чи *-то* (а не на *-не*, *-те*) і при ньому ставимо прямий предмет (в причиновім відмінкові): Козака поранено, Передрук заборонено, Виставу відмінено, Поле засіяно, Вікно розбито, Ночви побито.

8. Присудок на *-ться* в безпідметовім реченні.

§ 142. Давньо-слов'янська й давня українська мова часто знали безпідметові речення з присудком в 3 ос. одн. на *-ться*, напр.: *Просите и дастся вамъ*, Мт. 7¹ по Гал. Єв. 1144 р. Класичні мови кохалися в таких зворотах, напр.: *Аїтеїте, καὶ δοθήσεται ὑμῖν*, лат.: *Petite, et dabitur vobis*.

Українська мова й тепер знає ці звороти, але в обмеженім числі: Як *їсться* смашно після тяжкої роботи Гр. 259. Не треба зловживати такими формами, бо тепер українська мова знає їх мало.

В Галичині, під впливом мови польської, що знає ці вирази в дуже великому числі, часто вживають виразів, нашої мові зовсім не природніх, напр.: Вкінці *перевезеться* Гардинга до Мейрієн, де *похорониться* в родинному гробі „Діло“ № 9981 (треба: перевезуть, поховають), *Зробиться* заходи, Симович Грам. 283 (треба: зроблять заходи). Поки його не *вбеться* Чайк. Од. 51 (треба: поки його не вбють). Пор. в Полтав. актах 1666 р.: Свиной з'илося пятеро 76. Зам. „Проситься зачиняти двері“ треба: „Просять зачиняти двері“. Див. ще § 140⁴.

9. Орудний відмінок в безпідметових реченнях.

§ 143. Вдавнину було багато так званих страдальних (пасивних) форм, але всі вони були більше літературними, від грецької мови перейнятими, мова ж жива народня звичайно знала й знає їх в дуже обмеженій кількості.

Коли присудка безпідметового речення висловлено середнім родом дієприкметника, то в українській мові такі форми звичайно вживаються неособово, — цеб-то в них нема предмету в оруднім відмінкові: Хлопця безсердечно побито, Дерево зламано. Коли предмет в подібних виразах нежива річ, то мова наша вживає його вільно, напр.: Ниво, *ляхом* збита, Стар. 86. Мене за неї бито *княми*, Кул. 361. Коли ж предмет жива істота, то мова наша тепер такого предмету рішуче оминає; у Стар.: Підкопує силу зігнана *ляхом* голота 290, але ліпше: Підкопує силу голота, що її лях зігнав.

Але давня наша мова, що знала багато різних страдальних форм, вільно вживала й туг орудного відмінку від істот живих, напр. Галицьке Єванг. 1144 р. Мт. 2⁵: тако *ісано єсть прркъмъ*, новослов'янське: *такъ ісано єсть прорѣкомъ*.

Тепер в літературній нашій мові цю архаїстичну конструкцію звичайно оминають і орудного відмінка від істот живих в такім випадкові не ставлять, скажуть: Так написав пророк, а не: Так написано пророком. Але думати, ніби ці останні форми — це москалізми, непорозуміння, — російська мова й сама тепер по змозі оминає таку конструкцію.

Давня наша мова дуже любила в цих випадках вживати *отъ* з родовим відмінком, напр. Галицьк. Єв. 1144 р. Мт. 2¹⁶: *Иродъ порѣуғанъ выѣтъ ѿ волхвъ* (від волхвів), *Ἡρώδης ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν μάγων*. Цікаво, що ця конструкція, дуже часта в Євангелії, часто стрічається і в давніх пам'ятках живої української мови, напр. в Полтавських актах вона звичайна: Питаний былъ *от* насъ 1669 р. 144. 148. 168, Справа о струєнію *от* жоны 1670 р. і т. п. В теперішній час така конструкція майже зникла з нашої мови. Але пор.

Може йому *від* Бога велено, щоб пташки їсти 30;

Стар.: А я стою, знеможений *од* гора 85.

10. Присудок у множині.

§ 144. Коли підметом вжито слова *батько* чи *мати*, або також назви інших поважаних осіб, то частіше, по старому українському звичаю, присудка (а також і займенникового додатка) ставимо у множині. Напр.: Гр.: Батько йдуть здорові 49, Мати кличуть 112, Дідусь не велять 44. У Свидн.: Чогось зажурились наші батюшка 10, Мої татуньо покійні кажуть було 32. Фр. 3 в.: Мені бабуся говорили 73, Мої бабуня не такі 71. Чи будуть наші бабуня в небі, Етн. 3б. Х. 14. Казали ксьондз Етн. 3б. VI. 101. А ксьонц того чули іб. 118. У Леп. 3 ж.: Мої татуньо, прости їм Боже, як підписались 25, Няй отець духовні будуть вибачні 39.

11. Подвійне заперечення.

§ 145. Мови класичні, грецька та латинська, в перечних реченнях мають тільки одне заперечення; за мовами класичними так само вживає тільки одного перечення й мова давньо-слов'янська, напр.: Єв. Лк. 15²⁹: *οὐδέποτε ἐντολήν σου παρήλθον*, *numquam mandatum tuum praeterivi*, *нікс-ліжє заповѣди твоєѧ прѣстѣпихъ*.

Але живі слов'янські мови не знають такої конструкції і постійно вживають двох заперечень; це подвійне заперечення характеризує також і нашу мову; так, наведене вгорі місце в Пересопн. Єв. 1556 р. перекладено так: *ніколи єсми заповѣди твоєи не прѣстоупилъ*, — *ніколи* заповіту твого *не* переступив.

На основі цього в українській мові (а також і в других мовах, напр. в польській) в перечнім реченні постійно вживаємо перечного заіменника чи прислівника (що починається з *ні*) *ніхто*, *жаден*, *ніодин*, *ніякий*, *ніщо*, *ніде*, *ніколи* і т. п. (не вживати в таких випадках слів без перечки *ні*, напр.: без усякого, без усякої, без усяких, кожний, хтось, якийсь, колись, десь, увесь і т. п.). Напр.: *Ніхто* ніде не гомонів, Шевч. 1. *Жадна* (а не кожна чи всяка) людина не мине смерті. Він *ніколи* (а не: все, постійно чи завше) не приходить в пору. *Ніде* (а не: скрізь) в світі цього не робиться. Приклади: Луцький запис 1483 р.: *Жаден* мой кров-

ний не має того нарушити. Устав 1542 р.: *Жадиному* кривды не будеть 17.

II.

РЕЧЕННЯ ЗЛОЖЕНЕ.¹⁾

1. Заіменники *той*, *сей* в головнім реченні.

§ 146. В головнім реченні, при побічнім підметовім, прикметниковім чи предметовім, звязкою звичайно вживаємо заіменника *той*, *та*, *те*: Се *той* рай, що жде плем'я твоє у обіцянім краю, Фр. М. 57. Тільки *той* достойний щастя, хто боровся за нього, Гр. Це старий наш вираз, і так постійно було й вдавнину, напр. Галицьк. Євангл. 1144 р. Мт. 18⁷: Горє члѣоу томоу, нмѣже сѣлазнь прѣходѣтъ.

В Галичині надзвичайно поширено вживання заіменника *сей* зам. *той* в головних реченнях, напр.: Народові відберуть і *се*, що дали зі страху, Мак. Яр. 293. *Се* стадо волів, що пригнав Микула, зараз перегнали на *той* бік Прута, ib. 49. Доказом є *се*, що навіть... См.-Ст. 63. Ненавиділи Цезара за *се*, що він панував мов монарх, Корд. 39. Стало місто розвиватися відповідно до *сего*, як розвивалася держава, ib. 62.

Галицькі форми — теж старі форми, але їх у нас давно вже заступлено заіменником *той*; так, уже Пересопн. Єванг. 1556 р. церковно-слов.: *Се* й вѣдетъ велий Лк. 1³⁸ перекладає: *тѣ* то вѣдетъ велик — *той* буде великим.

2. Зв'язка в прикметникових реченнях.

§ 147. 1. Найчастішою звязкою в побічних прикметникових реченнях вдавнину було *иже*, *иже*, *иже*, напр. в Галицьк. Єв. 1144 р.: *Оѣ* нашъ, *ї* же ієси на нѣсѣхъ Мт. 6⁹, *Се* звѣзда, ю же вѣдѣша на вѣстоцѣ, и даше прѣд' ними Мт. 2⁹.

Ця зв'язка не дійшла до нашого часу, бо була в нас чужою (з неї проте повстало *же*, див. § 151), — у нас її заступлено займенником *що*, — і це *що* тепер найчастіше

¹⁾ Всі інші відомості про зложене речення див. в моїй „Наглядній таблиці побічних речень“.

роspочинає прикметникове речення: Бохурська гр. 1378 р.: Дали єсмы єму поле, *што* лежить от Бохуря болше милѣ. Парубочі літа — то орел молодий, *що* до сонця із скелі злітає, Олесь. Глянь, — отсе остання нитка, *що* мене тягла до праці, Фр. Ів. Виш.

Зв'язка *що* — це називний відмінок; в інших відмінках вживаємо *що* з відповідною формою від займенника *він*, напр. *що його* (зам. якого), *що йому* (якому), *що їй* (якій), *що ним* (яким), *що нею* (якою) і т. п. Напр.: Ось і рівчак той, *що його* промила весняна вода, Коц. Ми не лиси, *що їх* стрілець викурює з ями, Фр.

2. Другою частовживаною звязкою в прикметникових реченнях єсть *котрий*, що походить з нашого давнього *который*. Це *который* вдавнину вживалося дуже часто, але частіш визначало воно *хто з двох* (див. в моїм „Стилістичнім Словнику“); проте вживано *його й* за звязку в прикметникових реченнях, напр.: Кий великоу честь приналѣ ѿ црѣ, при котрому приходивѣ црѣ.. Пов. вр. літ, вступ.

Отже, це наше давнє слово, і нема підстав рахувати *котрий* за полонизм. В Думах козацьких вжито це слово аж 21 раз, — то замість *хто*, то 11 раз як звязку в прикметниковім реченні, напр.: Мої біднії невольники, *котрий* були у неволі, то всі стали по волі 80. Не знатиме отець, у *которої* каторзі шукати 63. А *котрий* хмельні бували, на сон знемогали 83. *Которі* бігли до річки Росі, то zostалися голі й босі 136 і т. п. У долинах горіло безліч огнів, при *котрих* варилося страва, Мак. Яр.

3. Третьою звязкою в побічних реченнях вживаємо *який*. Давнина знала цю звязку, — *який*, *яка*, напр. знаходимо її в Остромировім Єв. 1056 р.: Да вждеть воля твоѣ, *яка* на нѣси, и на земли Мт. 6¹⁰. Скажи на^х, чѣный мѣжю, вѣр8, *яка* же єсть лѣчши всѣ^х Життя Константина Філософа XV в. Але цєї звязки *який* вживалося значно рідше, ніж звязки *котрий*; навіть в Думах знаходимо *який* тільки два рази (Який у мене муж прекрасний 77, Не знать який квас 135), але ні разу в значінні звязки в прикметникових реченнях. В теперішній час в літературній мові на В. У.

частіше вживають *який*, особливо коли треба підкреслити якість речівника; в Г. дуже часте — *котрий*. Але народне *що* потроху заступає обидві ці зв'язки.

3. Як ставити зв'язку *який*, *котрий* в прикметникових реченнях.

§ 148. В давній українській мові була звичка вживати в прикметникових реченнях не сам займенник *который*, а з повторенням по ньому того іменника, якого він заступає. Цю звичку знаходимо як в пам'ятниках літературних, так і в пам'ятках живої мови, напр.: Продали єсмо комору, которая комора перерублена, Київ. зап. 1500 р. Браль у мене зъ уряду возного, который возный, тамъ бывши, созналъ, Книга Луцька 1568 р. Наєхавши на дорози, которая дорога идетъ, Книга Житомир. 1586 р.

Пізніше це повторення стало зайвим, але заіменники *котрий*, *який* зберегли давню свою позицію в реченні ще й досі, а саме: коли заіменників цих ужито в родовім відмінкові однини чи множини (*якого*, *якої*, *котрого*, *котреї*, *яких*, *котрих*) як додатка до іменника, то вони обов'язково займають місце перед іменником: О смерти Нектанава, от которого м(у)дрости Александеръ уродилъ ся, Олекс. XVIII в. ст. 32. Піснь, до *котреї* зрозуміння... Мог. 474 (тут. зам. давнього: Піснь, до *котреї* пісні зрозуміння).

Ця давня конструкція, під впливом російської мови, потроху забувається на В. У., і там часто вживають *котрий*, *який* по іменнику (треба перед іменником) і пишуть: Друковане слово, *вагу якого* всі зрозуміли, шириться все більше (ліпше: Друковане слово, *якого вагу*...). Але в Галичині в загальнім ужиткові живе ще давня наша конструкція: Став головою в найтяжшій часі для партії, *якої* сучасну лінію зясував, „Укр. Голос“ № 201. Дефіцит, на *якого* покриття... „Діло“. Мирослава цікаво позирнула на гніздо Беркутів, над *котрого* ворітьми справді висів беркут, Фр. Се монголи, про *котрих* прихід говорив нарід, Фр. Ідім в красну країну уяви, *котреї* світ ще не вспів споганити, Леп. 3 гл. 63.

4. Де ставити підмета в часових та причинових реченнях.

§ 149. В так званих скорочених підрядно-зложених реченнях часових та причинових класичні мови, грецька та латинська, знають звичайно таку конструкцію, що підмет стоїть не в головнім реченні, а в побічнім по дієприслівнику (приклад див. на ст. 162). Таку саму конструкцію має й церковно-слов'янська та наша давня літературна мова. Напр., в Галицьк. Єванг. 1144 р. знаходимо: *Прѣхѡдѣ їѣъ ѡтоудѡу. видѣ чѣка* Мт. 9⁹ — Йдучи Ісус звідти, побачив чоловіка. *Вѣставѣ їѣъ, по немѣ идѣше* Мт. 9¹⁹ — Уставши Ісус, пішов за ним. Див. ще Мт. 9². 4. 19. 22. 23. 11² 12¹⁴. 15. 25. 13¹ і т. п., — в Новім Завіті така конструкція на кожному кроці.

Ця давня класична конструкція цілком відповідала й народній конструкції нашій, а тому й давні пам'ятки живої української мови постійно знають її, напр. Полтавські акти 1667 р. ст. 113: *Довѣдавѣшися господар мой о том тутюну, строфовалѣ мя.* В Олександрії XVIII го віку знаходимо це досить часто: *Узявши Дукс войско, пошовѣ грозно* ст. 69, див. ще ст. 29. 54. 74. 76. 82. 85. 94.

Народня українська мова знає цю конструкцію як звичайну, напр. Етн. Зб. VI (з Бучацького повіту): *Довідавши се люди о тім і подали ксьондза до біскупa 119, Вітхидивши сторож від двирий і каже сам до себе 129.*

Кращі наші письменники постійно вживають цієї форми, цеб-то ставлять підмета в побічнім реченні по дієприслівнику (а не в головнім реченні перед дієприслівником), напр.: *Підгнивши млин, молоти перестав, Щоголів.* *Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря відпочить, Шевч. 2.* *Побачивши Сурмач Череваня, крикне, Кул. 359.* *У Грінченка це звичайна конструкція: Розледашивши Роман у салдатах, не хотів дома нічого робити 7, Увійшовши Зінько до його, побачив там уже й Васюту 72, Увійшовши троє товаришів у вбогу хату, побачили там усю сем'ю 80, Віддавши він позичку Денисові, тепер не боявся 88, Додлубавшися Зінько*

до всього того, розказав товаришам 124, Полягавши вони ввечері спати, ніяк не могли розбалакатися 159, Забравши Остап Гаїнку, пішов з нею 261 і т. п.

Інші слов'янські мови знають такий самий спосіб. Ось приклад. Галицька Єванг. 1144 р. Мт. 13¹: *Ишѣдъ Ісѣ из домоу сѣдаше при мори*; гр.: *Ἐξελθὼν ὁ Ἰησοῦς ἐκ τῆς οἰκίας, ἐκάθητο παρὰ τὴν θάλασσαν*, лат.: *Exiens Iesus de domo, sedebat secus mare*; укр.: Вийшовши Ісус з дому, сів край моря; серб.: *Изишавши Исус из куће сјеђаше код мора*; чеськ.: *Vyšel Ježíš z domu, sedl podlé moře*; польськ.: *Wyszedłszy Jezus z domu, siedział nad morzem*.

Мови російська та болгарська не вживають вже цієї давньої конструкції; в російській мові звичайно ставлять підмета в головнім реченні, напр.: *Вышедши изъ дома, Иисусъ сѣлъ у моря*. Ця російська конструкція дуже впливає на українську, і на В. У. без потреби часто забувають свою давню споконвічну конструкцію. Правда, і ця друга конструкція рано повсталала в нас і без московського впливу; напр. в Книзі Луцькій 1584 р. маємо: *Пришедши передъ мене, возный созналъ* 140.

5. Замірові побічні речення.

§ 150. Українська мова охотніше вживає замірові речення в повній формі, і скорочує їх не охоче. Напр.: Підкралися, щоб ізлякати, Шевч. 4. І взялися просити терна, щоб царем був над ними, Фр. 19. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати, Шевч. 194. Може йому від Бога велено, щоб пташки їсти, Гр. 30. Але й форми без *щоби* вживаються теж не рідко, напр.: Пішла в садок поплакати, Шевч. 11. Усі значні козаки присягли мене слухати, Куліш. Раз жаба вилізла на беріг подивиться та й трошечки на сонечку погріється, Глібів. Дівчата вийдуть воду брать, Шевч. 7. У Гр.: Змагалися й собі вибитися вгору 28, Спинився він косу погострити 259, Сам пішов подивитися 263.

Вдавинину було так само. Класичні мови любили форми без *щоб*, напр.: *Ἰδοὺ ἐξῆλθεν ὁ πείρων τοῦ πείρειν*, Ессе

exiit qui seminat seminare. Давньо-слов'янська мова знала також обидві форми: *Се изыде сѣай да сѣетъ* Мт. 13³, *Прейде оучити и проповѣдати* Мт. 11¹.

6. Замітки про деякі злучники в реченнях.

§ 151. Розповід тут про деякі злучники, що розпочинають побічні речення.

Аби вдавнину часто вжив. зам. *щоби*, *ут*: *Пешанса къ братѣ своємѣ, абы ти помогъ*, Пов. вр. літ (по Радз. і Акад. сп.) 6601 (1093) р. Це старе *абы* дуже часте в укр. грамотах XIV—XVI в. в.: Волинська гр. 1341 р.: *Просили, абы* вам не заказали; Галицький лист 1371 р.: *За иныѣ* молвили, *абы* въ покои жили; Книга Луцька 1570 р.: *Просилъ* князя, *абы* ихъ пустилъ 71; *Просилъ*, *абы* имъ все поворочано 71 і т. п. Злучник *абы* тепер вже майже зник на В. У. в значінні *щоби*, вживається його звичайно в значінні *колиб тільки*: *Аби* люде, а піп буде, Погов. В Думах укр. *аби* в розумінні *щоб* нема зовсім. В зах.-укр. говорах ще часто вжив. *аби* зам. *щоб*: *Велів* спочити, *аби* набралися сил, Фр. „Зах. Б.“ 14.

Або в Г. часто вживають на початку непрямих питайних речень: *Або* я знаю хто, Мак. Яр. 21. У Леп. 3 ж.: *Або* ти баба 58; „А що там в церкві?“ — Відправа. „Яка?“ — *Або* я знаю 16. На В. У. такого *або* вживають не часто, частіше *чи*: *Чи* гріх, *чи* два, а вже не видержу, Ном. № 118. *Чи* я знаю.

Бо в церк.-сл. і давній укр. мові все ставили не на початку речення, а на другім місці, напр. Гал. Єванг. 1144 р.: *Иди, измърсша бо нищѣеи* Мт. 2²⁰, — *Иди, вимерли бо...* В Думах: *Ти ж бо* то п'єш-гуляєш 142. Старші письменники дуже любили цей зворот, але тепер ми вживаємо його лише в поважній бесіді, а в звичайній мові ставимо *бо* на першім місці. Це *бо* на першім місці появилось давно, напр.: Львів. приговор 1412 р.: *Оставили єсмы, бо* Войтек... В Пересопн. Єв. 1556 р. давнє *прѣидѣши бо* перекладено живим: *бо* пойдеши наперед. — На В. У. не ставлять *бо* зам. *що* в побічних причинових реченнях, як то часто роблять в Г.: *Меш-*

канці затревожилися тому, бо (на В. У. — *що*) боялися війни, „Бож. Спас.“ 50; це проте *арх.*

Аж (з *ѣжѣ*) в часових побічних реченнях на В. У. вживається лише в сполученні з словами *поки*, *доки*, з *не* або без *не*: Поралася, *аж поки* наварила обідати, Гр. 221. Не вийдеш звідтіля, *аж доки не* віддаси, Нов. Зав. в перекл. Кул. Мт. 5²⁶. В Г. в цих випадках вживають просто *аж*, — це *п.*: Нічого не розуміли, *аж* (на В. У.: *аж поки*) доїхав Ковч під саме село, Бирч. II. 153.

Же, *жеби* ще часто вживається в зах.-укр. говорах: Добре того страшить, *же* ся боїть, Ном. № 4401. Це *же* не полонизм, — воно часте в наших давніх пам'ятках, повстало з *їжѣ* (аже, оже, иж), напр.: Луцька порука 1388 р.: Слюбуємо за него и за его дѣти, *иже* вѣрен будет; Переяслав. гр. 1393 р.: Ручими, *иже* быти єму вѣрну; Прилуцька гр. 1459 р.: Ознаймуємо, *ижъ* мы...; Володимир. книга 1570 р.: Привести, *жеби* она уступити мѣла 81. Полтав. акти 1564—1565 р.: Видѣлем, *же* давал гроши 8; Казали, *иже* бы того доводиль 9; Даваль гроши, *жеби* жонѣ его отдат 8; Мовил, *же* знайшол Павло 29. В теперішній час на В. У. *же*, *жеби* цілком не вживаються.

Скоро вживаємо на початку побічних речень часових та умовних зам. як тільки, лише, напр.: Книга Луцька 1584 р.: *Скоро* єсмь приєхали, то старець Луць кгвалту 141. Полтав. акти 1669 р.: На назначоний час стали, *скоро* свѣт 170. Гр.: *Скоро* купить землю, то запанує 76. Фр. 3 в.: Треба їхать, *скоро* рають 250. Щур. Рол.: *Скоро* він у ніг мені не ляже, я з голови зідру йому корону 80.

Проте визначає тепер в літерат. мові В. У.: *однако*, *все-таки*, *все ж*, а не *тому*, *того*, *через те*, як це слово часто вживають в Г. з *а.* і *п.* *przeto*: Рудов.: Проказа є заразлива, *проте* мусіли прокажені перебувати за селом 72. Таке значіння *проте* було вдавнину й на В. У., давнє *проте*, напр.: Галицька гр. 1378 р.: Єсть намъ вѣрно послужиль, а *про то* дали єсмы єму поле. Прилуцька гр. 1459 р.: Змиловавшись над слугою нашимъ, *про то* при всюи отчизнѣ его зоставую. В теперішній час на В. У. *проте* розпочинає лише головне

речення тоді, коли побічне єсть припустове речення (що починається з *хоч*), а не причинове: Хоч по-китайськи, *проте* до смаку, Свидн. 25. Нурла опізнився (треба було б вертатися), *проте* йшли, Коц. 20. Ох, я ж її вже просила, я ж її і годила, *проте* злая мачуха сорочки не шила, Гр. III. 412. Добре у Франка, З. Б.: Хоч цар велетнів і не жиє, *проте* й Морана не має тут власти 43; Звалившись несподівано в тьмаву пропасть, вона *проте* не почула страху 23.

Так (з тако) — як постійно вживають в Г.: Світла погасли *так* в сусідніх кімнатах, *як* і надворі, „Укр. Гол.“ № 188. На В. У. постійно *як* — *так*: Світло потухло *як* в сусідніх кімнатах, *так* і надворі. Вдавнину вживалися обидві форми: частіше *яко* — *тако*, рідше *тако* — *яко* (лат. *ita* — *ut*, *n. tak* — *jak*), напр. Краківська гр. 1394 р.: Волѣнь продати *тако* доброму, *яко* коли самъ. Володимир. книга 1570 р.: *Яко* оный привилей, *такъ* листы читаны были 82. Стародуб. акти 1665 р.: *Яко* он сам, *так* жона 43.

III.

ЧАСТИНИ МОВИ.

I. Прикметники приналежности.

§ 152. Від глибокої давнини, ще з доісторичного часу українська мова кохається в прикметниках приналежности, які постійно вживає зам. родового відмінку речівників: Твори Шевченкові зам. Твори Шевченка.

Церковно-слов'янська мова, як і мова давня вкраїнська, постійно вживала прикметника, де в грецькій мові був родовий приналежности, напр.: *ἡ προφητεία Ἰσαίου*, prophetia Isaiae — Прорóчество Ісáїино Мт. 13¹⁴; *εἰς τὴν οἰκίαν Πέτρου*, in domum Petri — вѣ́ домъ Петровъ (а не Петра) Мт. 8¹⁴; *Εὐλογία Κυρίου* — Благословéніє Госпóдне; *τῶν Ἀγγέλων ὁ δῆμος* — Ї́нгельскій собо́ръ; ще приклади з Галицького Євангелія Матвія 1144 р.: стадо скино́є 8³¹, о́ученици вѣ́лнoки 9¹⁴, днѣ́ соуднѣ́ 10¹⁵, нмѧ прѣ́че (пророче) 10⁴¹ і т. п.

Ось приклади з давньої мови: Перемиська купча 1378 р.: Дядьковича жена. Вишнянська гр. 1393 р.: Ис пани Ходь-

ковою. Галицька гр. 1401 р.: Ганусовъ зять. Львівський приговор 1421 р.: Юриєвъ сынъ. Житомир. гр.: Дѣтемъ Леньковымъ, А по Ленкове животѣ. Луцька гр. 1445 р.: И то єсмо дали на вѣкы вѣчныи. Патерик Печ. 1554 р.: Ковалевъ сынъ. Книга Володимир. 1578 р.: Дверни защипки 107. Книга Луцька 1584 р.: Для отысканя тела небожъчиковского 141. А в Полт. актах 1664—1670 р. їх повно: Приятелъ Матвиевъ 24, Грушу отрусилъ Левкову 46, Тѣло небожчиково 59, Дитинниє молодіє лѣта 106, На скарги Андреєви 115, Комору Мискову 149, Под ясеневою колодою і т. п.

Такий прикметник приналежности — це характерна ознака української мови, і кращі наші письменники постійно вживають її. Напр.: Котл. Ен. I: Прямово дитятко 8, Енеїв голосок 10. Кул.: До Череваневого хутора 4, Гетманське привітання 102. Свидн.: Гострого маминого ока 32. Гр.: Сусідин хлопець 121, Зінків голос 92, Куплети Шевченкової поеми 56, Земля Вавилова 16, Денисів тесть 8. Коц.: Раїсині кроки 46. Чайк. На ух.: Соколин зір 58. Черк.: Зевсів трон 61. Щур. Рол.: Роландів рік 111, і т. п.

Мови чеська та сербська досить часто вживають цієї самої форми; мови ж польська, російська та болгарська знають цю форму рідше.

Але двох прикметників приналежности поруч в літературній мові вживається рідко, звичайно вживаємо два родових відмінки іменника: Твори Тараса Шевченка. Так було й вдавнину: Знаменіє *Ишны* пророка Мт. 12³⁹, але: Проповѣдію *Ишниною* Мат. 12⁴¹, або: *Имѣ* пророчѣ Мт. 10⁴¹.

Проте в народній мові часом вживають і двох прикметників приналежности, напр. у Гр.: Душа Іванова Момотова 275. А в Полтавських актах подібні вирази навіть часті: Справа Тимошова овъчарова 1667 р. ст. 100; От жоны Марковой невольниковой 1668 р. ст. 131, див. ще ст. 99. 110. 160. 188. 189. 193. В Луцькій гр. 1454 р.: Приказ пана Өедков калыцнѣревъ.

2. Зложені з числівника та іменника слова.

§ 153. Ані одної теперішньої форми нашої мови ми не зрозуміємо, коли не знатимемо історії її. Отож, якою була наша форма вдавнину?

Вдавнину зложення числівника з іменником та прикметником творилося чотирма способами:

1. Найчастіше способом звичайним, цеб-то числівник кінчився на -о: двоженць, двоконьный, двомысле, девятимѣсячнь, десятилѣтънь, єдинодоушнє, осмодньевнь, паторчѣтънь, седмолѣтънь, тридесатолѣтнє, тролѣтънь, шестокрильный і т. п.

2. Дуже часто зложення робили так, що вживали числівника в збірній формі в називнім відмінкові: двоєдоушнь, паторочисльнь, седмероскѣтильный, седморогоубнь, семерочисльникъ, троєженць, четвероконьный, четверожгольный і т. п.

3. Досить часто ставили числівника в родовім відмінкові: двѣсаженн Пов. вр. літ 6559 р., двоудньевнє, двоускѣштнє, девятидесатый, десятилѣтънз, осмилѣтънз, патинадесателѣтънь, патигоубз, патидесатъниъ, патилѣтънз, седмисътъный, семидньнє, тридесателѣтънз, четырьдесатъный, шестисътъный і т. п.

4. Робили зложення й так, що вживали числівника просто в називнім відмінкові: двѣстѣ (дѣвѣсътъ), девятидесатъ, осмьдесатый, патидесатъница, седмьскѣтънь, седмьсътъ, триглавнь (але форми з три можна вважати й за родовий відмінок), тридньевный, шестъкрилатый і т. п.

Якоїсь певної системи встаровину не дотримувалися, і одне й те саме слово знаходимо по чотирох формах, напр.: патордньевнь, четверодньевнь, двоудньевнь, тридньевнь.

В теперішній час наша мова робить так само — вона творить зложені слова з числівника та іменника чи прикметника тими саме чотирма способами, що і вдавнину.

1. Найчастіше це зложення робимо звичайним способом, цеб-то при допомозі голосного -о, що додається до числів-

никового пня, напр.: Звір'я дев'яторого Ант.-Др. I. 33. Десятолітню війну Кул. 4. Псалтир десятиструнний Кул. Пс. 214. Кобила двожильна „Осн.“ 1862. IV. 83. Погорджували тисячолітнім словом Кул. Хут. П. 122. Тисячостежковий шлях Кул. Краш. 25. Здаватимусь тридцятилітною Г. Барв. 234. Повісьте тридцятиструнну Кул. Дзвін. 191. Чотиригранястий пляц Свидн. 23. Ще приклади: однодушний, двоногий, тисячоголовий, тисячолітній і т. п. В Словнику Желехівського знаходимо: двосотний, двостих, двоушний, дворукий, чотирибокий, чотиригранний, чотирикутник, шестокрилий, шостоголовий (навіть: шістёгранний, шістёдірний, шістёкий, шістёплям), семоцьвітний, сімоязичний, дев'яторогий, дев'ятосильник, десятилітний, тисячоголов, тисячолітте і т. п.

2. Другий, в нашій мові дуже частий спосіб творення зложених слів єсть такий, що числівник приєднується до іменника чи прикметника в формі родового відмінку. Спосіб цей — дуже старий, він був частим в нашій мові і вдавнину, і тому рахувати його москалізмом, як це твердить дехто, єсть непорозуміння, основане на незнанні історії нашої мови. При цьому вживаємо форм: *двох-*, *трох-*, *чотириох-* — як звичайних род. відм., або *деу-* давній родовий відмінок двійні; всі інші числівники, починаючи з *п'ять*, вживаються тільки в формі на *-и*, як то було і вдавнину. Ось приклади: Двохліток Г. Барв. 440. Називали мене двуличним Шевч. 285. Чотириохскладові слова „Осн.“ 1862. I. 68. Шестиголовний змії Мнж. 15. Вбий шестикрилого та шестипазурного змія Чуб. II. 281. Семигривенник Чуб. II. 593. Семряга семилатна Макс. 16. Стрів дівку семилітку Чуб. V. 1190. Брат семіліток Чуб. II. 167. Семиперсна могила Метл. 441. Дев'ятилітник Сл. Гр. Дванадцятиголовний змії Мнж. 15. Вона — дванадцятикрилка, а я — тільки шестикрилка „Осн.“ 1862. IX. 33. В Словнику Желехівського знаходимо: двохтижневий, двохщоголовий, двухколесний, двубарвний, двугранний, двужон, двукрильці, двумязовий, двурічний, двурогий, двусічний, двуточка, двуцьвітний, трохсотий, чотириохлітний, чотириохріжкатий, пятигодинний, пятиголовий (слів з *пяти* — тут дуже багато), шестикутник, шестилітній, семиворітний, семи-

шкурний, вісьмигривенник, девятидушний, десятисловіє і т. п. Про родовий відмінок числівника див. § 95.

3. Вживаємо також досить часто давнього способу, — лишаємо числівника незмінним, напр.: двадньовий Сл. Гр., тридньовий Сл. Гр., Трибратні могили Шевч., Тризубець щоб тобі зломивсь Котл. Ен., Трилітню солому Чуб. II. 336, Повісив казан на триніжках Стор. М. Пр. 154, Дев'ятьденник Сл. Гр., Дев'ятьсил Сл. Гр. В Словнику Желехівського знаходимо: двіліток, чотирегранний, чотирезубка, чотирерогий, чотирерукий, п'ятьміровий стих, сімлітка, дев'ятьволовий, дев'ятьденник, дев'ятьсотний, стобарвний, стоволовий, стоголосий, століте, тисячлітний (на В. У. тисячалітній) і т. п. Треба додати, що це найстаріший спосіб зложення, і він залишився в числівниках двадцять, тридцять, п'ятьдесят, шістьдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'ятьдесят, двісті і т. д.

4. Дуже рідко при зложенні вживаємо числівника в формі збірній: Троєзілля достане Ном.; але *трое* частіше вживається в формі *трой*: тройноголов'як, тройзілля Сл. Гр. В Словнику Желехівського: четверовласник (з ц.-сл. мови), четверогранний, четвероугловий.

3. Заіменник *свій*.

§ 154. В українській мові заіменник *свій* відноситься до всіх трох осіб однини й множини, тому не треба вживати заіменників *мій*, *наш* для 1 особи, *твій*, *ваш* для 2-ої особи і *їх*, *їхній* для 3-ої особи. Напр.: Я читаю *свою* (а не *мою*) книжку. Ти любиш *свою* (а не *твою*) сестру. Він поважає *свого* (а не *його*) товариша. Ми читаємо *свої* (а не *наші*) книжки. Ви любите *своїх* (а не *ваших*) сестер. Вони поважають *своїх* (а не *їх*, *їхніх*) товаришів.

Класичні мови звичайно вживали для кожної особи окремого заіменника; за класичними мовами пішла й мова церковно-слов'янська та давня наша літературна мова, і вони постійно вживають для першої особи *мой*, *мій*, для 2 ос. *твоя*, *твій*, для 3-ої ос. *їго*, *його*, у множині: для 1-ої ос. *наш*, *наш*, для 2-ої ос. *ваш*, *ваш*, для 3-ої ос. *їх*, *їх*; лише для 3-ої особи однини та множини вживалося також

скої, *свій*. Ось приклади з Галицьк. Єванг. 1144 р.: *Възвращюся въ храмъ мой* Мт. 12⁴⁴. Ты же постася помажи главою твою и лице твоє оумны Мт. 6¹⁷. Тѣгда правдѣнии просвѣтатася въ цр҃скѣи оцѣи нхъ Мт. 13⁴³.

Але це була звичка більше літературна, набута під впливом мови грецької. В теперішній час всі слов'янські мови не знають такого способу, бо всі вживають заіменника *свій* для всіх чисел. А з того, що *всі* слов'янські мови так роблять, треба думати, що це наша слов'янська ще передісторична ознака (європейські мови зберегли тут форму мов класичних).

Ось приклад для всіх слов'янських мов: Галицька Єванг. 1144 р. Мт. 12⁴⁴: *Възвращюся въ храмъ мой*, гр. Ἐπιστρέψω εἰς τὸν οἶκόν μου, лат. Revertar in domum meam, укр. Вернуся до хати *своєї*, рос. Возвращуся въ домъ *свой*, серб. Да се вратим у дом *свој*, болг. Да се върна у дома *си*, хорв. Pojdem nazaj v dom *svoj*, чеськ. Navrátím se do domu *svého*, польськ. (по Щепан.) Powrócę do domu *swego*. Пор. нім.: Ich will wieder umkehren in *mein* Haus.

4. Замітки про окремі заіменники.

§ 155. 1. *Воно* в укр. мові часто вживається плеонастично, як формальний підмет в безпідметових реченнях: Щоб *воно* й сталося, якби батько не наспіли. Пор. в Библ. кн. XVII в. Толст. № 158: Што *оно* за чоловікъ 186.

2. Характерною ознакою укр. мови єсть часте вживання т. зв. давального етичного *собі*: Пішов *собі*. Ламає *собі* голову. Черевань *собі* був рад, Кул. 134. Посідають *собі* на гарні коники, та гайда, Федьк. II, 4. Розлилась *собі* рікою, Щур. Сл. 28.

3. *Їх* вживається як предмет в реченні; коли ж це додаток прислівниковий, то частіше вживається *їхній*, а не *їх*: *Їхній* батько взяв *їх* до себе. В мові м. слово *їхній* вважається словом лише місцевим, але в мові укр. це слово вживається вільно.

5. Предмет одного коріня з своїм дієсловом.

§ 156. Народня українська мова дуже часто вживає особливої форми, коли прямий предмет одного коріня з дієсловом (*figura etymologica*), напр.: ніч ночувати, думу думати і т. п. В народніх піснях таких виразів надзвичайно багато. Ось приклади з Дум українських: Шаблі булатний на вибір вибірає 83, Молодий козак обід обідає 119, Загадку такую загадати 104, Став світ світати 70, Сам собі шкоду шкодив 154, Ніч переночувала 84, У срібні пута запутали 90 і т. п.

6. Дієприкметники.

§ 157. Давня українська мова була багата на дієприкметники, але тепер від цих форм у нас осталися лише деякі залишки, головню — в мові літературній.

1. Дієприкметник часу теперішнього діяльного стану колись кінчився у нас на *-ущий*: пишущий, але в теперішній час українська мова вже не знає цієї форми, бо ще вдавнину ці дієприкметники змінили *щ* на *ч* і стали кінчитися на *-чий*. Ці форми на *-чий* давня українська мова, особливо літературна, знала в дуже великому числі, але тепер їх не вживає, — у нас збереглися лише деякі залишки їх, напр.: балакучий, гарячий, будучий, живучий, колючий, ревучий, тямучий, сидячий, лежачий, линючий, плакучий, знаючий, нетерплячий, болючий, сверблячий, маючий, біжучий, пахучий, рішучий і т. п., — але всі ці слова вживаємо тепер як прикметника, а не дієприкметника. Ось приклади форм на *-чий* з давньої мови: Чернігівська гр. 1424 р.: Сего листа *чтущим* и *слушающим*. Прилуцька гр. 1459 р.: З речками малыми, в Русаву *впадающими* і т. п.

Літературна наша мова тепер вже не вживає дієприкметників на *-чий*, — вона їх замінює описовими формами; напр.: Вирішено багато питань, що торкаються (а не: торкаючихся) життя. Ось приклади недоброго вживання цих форм.: Фр. З. Б.: В ушах *слушаючої* громади (треба: громади, що слухає) 67; Дрож проняла Мирославу від *пануючого* холоду (треба: від холоду, що панує) 41. Коц.: Стояли на чолі во-

рогуючих партій (треба: партій, що ворогують) 12 і т. п. В Пересопн. Єв. 1556 р. давнє *ненавидѣтихъ* перекладено: котории ненавидять 4. В Житомир. Єв. 1571 р. давнє: *просѣиѣмъ оу тебе дай* перекладено: Хто просить у тебе, дай єму Мт. 15. 20; звідти ж: Хто бы хотел (зам. *хотѣиѣмъ*) выпозычѣты в тебе, не заборони єму.

Давні форми на *-ущий* дуже рано зникли з нашої мови, полишивши тільки залишки, яких ми вживаємо тепер лише як прикметники, напр.: *тѣмущий*, *невмирущий*, *завѣлящий*, *гулящий*, *пахущий*, *невсипущий*, *пропаший*, *цїлющий*, *непосидющий* і т. п. Розранила в мене душу злая відьма *завидюща*, Фр. Істар. 9. Невсипущу журу, Фр. 3 в. 97. Дай, Боже, щоб дитина була бачуща, видюща і пам'ятуща, Гр. Сл. І. 34.

2. Давнього дієприкметника часу минулого на *-иий*, *-виий* українська мова тепер вже не знає і звичайно обходить його зложеною формою; напр. давнє *ѡмѣтаѣтсѣмъ поспѣвшаго ма* Лев. перекладає: Погорджує тим, що післяв мене Лк. 10¹⁶. Цю давню форму часом знаходимо й у наших письменників, але вживати її проте не треба, напр.: Фр. 3. Б.: З головною частиною *оставших* іще монголів (треба: З головною частиною монголів, що осталися) Тугар пішов 138.

З плином часу в українській мові дуже поширилася форма слів на *-лий* і вона цілком заступила в нас форми на *-виий*, напр.: Се Ізраїля дванацять колін, *розбуѣлих* (а не *розбуѣвиших*) на Нилі, Фр. М. 26. Оплакуючи своїх *погиблих* (а не *погибвиших*) синів, Фр. 3. Б. 141. Еней хоть трохи був *подпилий* (а не *подпивиий*), Ен. II. 4. Побачивши *зомлілу* (а не *зомлівишу*) вчительку, Коц. 55. Баби ридують, наче за *вмершим* (треба: за *вмерлим*), Фр. 3 в. 147. У Стар.: Думка змертвіле серце крає 109, Від морозу задубілий 20, Киньте ви вмерлого брата 29, Ось вінок засохлий жита 40, Тулить до всохлих грудей 304.

3. Давнього дієприкметника часу теперішнього на *-лий* українська мова вже не вживає; тільки залишки цих форм вживаємо тепер лише як прикметника, напр.: відомий, сві-

домий, родимий, знайомий, невмолимий і т. п. Так само й цю форму замінюємо описовою: Він був людина, що її всі любили (а не: любима всіма).

4. Дієприкметник страдальний минулого часу на *-ний* або *-тий* — це єдина форма з давніх дієприкметників, що тепер її вільно вживається в нашій мові. Ця форма звичайно кінчиться на *-ений*: посаджений, куплений, верчений, ношений, засаджений, покинений, змелений, знесений, запряжений, спечений, одягнений і т. п.; тільки дієслова на *-ати* мають закінчення *-аний*: схований, списаний, визнаний, виданий, званий і т. п.

В деяких говорах наших часто замість *-ений* вимовляють *-аний*, *-яний*, напр.: зложаний, знесяний, купляний, але літературна мова таких форм не вживає.

Однокладові дієслова, котрих корінь кінчиться на голосний звук, або на *р* чи *-ну*, мають дієприкметник минулого часу на *-тий*, напр.: битий, покритий, злитий, дутий, надутий, набутий, збутий, забутий, чутий, пожертвий, третий, випертий, подертий, взятий, грітий, умитий, надітий, повитий, зшитий і т. п. Мова народня й літературна широко знають цю форму. Ось приклади з пісень: Є в мене хустина, шовком *зашита*, та стрінемось, милесенький, хоч буду *бита*, хоч буду *бита*, знатиму за що. Ой чие то жито, що нерано *жато*? Див. ще приклад на ст. 153.

Цей дієприкметник може бути й давноминулого часу: був написаний, була бита, було видрукуване.

5. Коротких (так званих іменних) форм від дієприкметників в українській мові ніколи не вживаємо: несений, битий, а не: несен, бит.

7. Повторення приіменника.

§ 158. Ще в давній українській мові звичайним було повторення приіменника і перед тим словом, що залежить від речівника; цим звичайно підкреслювалось значіння цього слова. Напр.: Волинська гр. 1341 р.: *От князя от* Кестутя *и от князя от* Либорта. Київ. запис 1515 р.: *На людех своих на* Максимовцех.

Цю давню звичку заховала наша мова аж до теперішнього часу, — в мові народній, напр. в піснях повторення приіменника — звичайна річ. Подам тут приклади з Дум українських, котрі зберегли в мові своїй дуже багато давнини: *До города до Козлова 80, До нових воріт до ламаних 155, Из тернів із байраків вибігала 123, Из города із Озова 66, На отцевському дворі на моєму 118, Стали на турків на сонних набігати 77, У святий день у божественний у вовторник 139 і т. п.* Літературна мова, на жаль, користає з цього давнього нашого звичаю дуже рідко: *За сльозами за гіркими і світа не бачить, Шевч. 13.*

IV.

ВІДМІНКИ.

І. Предмет в перечних реченнях.

§ 159. Ще з праслов'янської доби набула собі українська мова особливої форми для предмету в перечних реченнях. А саме, — в перечних реченнях предмета ставимо в родовім, а не в причиновім відмінкові: *Я не бачив сестри (а не сестру).*

Явище це надзвичайно давнє; його мають всі слов'янські мови, а також знають його мови: литовська, латишська, готська і середньо-горішньо-німецька; до певної міри знає його й мова грецька.

Пам'ятки наші вже з XI-го віку знають це явище, — в Остром. Єв. воно часте; В Гал. Єв. 1144 р. Мт. 1¹⁹: *Не хота овлічіті єа, вєсхотє поуститі ю*, Мт. 1²⁰: *Не оукєйсє прїатї жєны твоєа*. Пор. ще: *Страннолюбїа не забывайте Євр. 13²*. Київський запис 1571 р.: *Не отдавши суми. „Мессія Праведний“ 1669 р.: Не хочете правды вызнати 41. Полтавські акти 1667—1668 р.: Признака не видѣлисмо 112, Нѣ от кого помов не поносил 133 і т. п.*

Літературна наша мова в теперішній час так само при перечних реченнях (цеб-то коли при присудковій єсть *не*) вживає лише родового, а не причинового відмінку, напр.: *„Енеїда“ І: Юнони не просив 8, Обіцянки не забувайся 9,*

Нездужав звести голови II. 6. Шевч.: А долі немає 9, Тії слави козацької повік не забудем 21. Стар.: Чужої не нищили волі 2. Не знали стежок Коц. 20. Не почують швидкої ходи Гр. 273. Своїх думок не покинув Гр. 291. Я тебе живої не оставлю Рудч. Ск. II. 45. Ворітечок не зачиняла Гул. Артемов. 22. Панської роботи не переробиш Ном. № 1299. Лепк. 3 гл.: Землі ногою не торкаєш 96.

2. Родовий відділення.

§ 160. В мові грецькій був дуже поширений т. зв. родовий відмінок відділення (genetivus separationis, в мові латинській ablativus separationis); так само і в мові давньо-слов'янській та давньо-українській була дуже поширеною ця сама форма. Полягала вона в тім, що по всіх дієсловах, що визначають відділення, звичайно ставиться родовий відмінок без приіменника або з ним. Напр. Лк. 21³⁶: *ἵνα καταξιώθῃτε ἐκφυγεῖν ταῦτα πάντα*, ut digni habeamini fugere ista omnia, да сподобитесь *оубѣжати вѣсхъ сихъ*. При перекладах Библиї на ц.-сл. мову перекладчики звичайно дослівно трималися грецького тексту, — і в випадках родового відділення вживали чи не вживали приіменника в залежності від того, був чи не був він в грецькім тексті, напр.: *πῶς φύγῃτε ἀπὸ τῆς κρίσεως* Мт. 23³³, *какѡ оубѣжите от сѣда*.

Давньо-слов'янська та давньо-українська мова знали дуже часто родовий відділення без приіменника, напр. Супрасл. рук.: *Бѣдѣ свокождени выша* 351. 8, *Доидеть мѣста того* 31. 1, *Бѣжимъ вычениа* 340. Збірник 1076 р.: *Грѣха вѣжи* 96. Луцька порука 1388 р.: *Коли их отстанет*. Книга Луцька 1582 р.: *Детокъ своихъ отбегъла* 129. Галицький лист 1409 р.: *Отступили тоѣ дѣднины*. Олекс. XVIII в.: *Дойшли острова* 91. Науки парох. 1794 р.: *Христа вырѣкся* 5 і т. п.

В теперішній час в східних українських говорах та в літературній мові Великої України родовий відділення частіше вживається з приіменником, а в західних говорах і в літературній мові Галичини дуже часто вживають його

без приіменника. Напр.: виректися своїх помилок; вчепитися до воза або вчепитися воза і т. п.

Див. в моїм „Українським стилістичнім словнику“ ось ці слова: виректися, висповідатися, відбігати, відпадати, відцуратися, встеретися, вхопитися, вчепитися, горнутися, добігти, доглядати, зрікатися, дожидатися, дожинати, дожитися, доїздити, доскочити, дослухатися, доторкнутися, доходити, зріктися, каятися, нападати, одходити, одчепитися, покутувати, причепитися, прислухатися, торкатися, ухилиятися, хапатися, чеплятися, — більшість з цих дієслів може вживатися з приіменником або без нього; приклади див. в Словнику при цих словах.

Двійні форми — з приіменником або без нього були вже в доісторичну добу; напр. в Збірнику 1076 р. маємо: Грѣхъ вѣжи 96 і тут же: Бѣжи отъ грѣхъ 171.

3. Давальний учасництва.

§ 161. Давні мови — церковно-слов'янська та наша українська — кохалися в особливій формі, т. зв. *dativus commodi* або *incommodi*, давальний учасництва, — цеб-то, коли робилося щось на користь чи на шкоду якійсь особі, то назву цієї особи звичайно ставили в давальнім відмінкові без приіменника. Напр. Савине Євангеліє XI-го віку: *истре-бисѧ ємоу проказа Мт. 8³* (а в Галицьк. Єванг. 1144 р.: *авьѧ очѣстѣсѧ ѿ проказы*). Гал. Єв. 1144 р. Мт. 10³⁰: *Ѥмѧ же и власи главы вси ищѣтени соутъ* (в Остром. Єв. 1056 р.: *ваши же власи*). Гал. Єв. 1144 р. Мр. 12¹⁹: *Ѥще комоу оумретѧ братѧ, теж Лк. 20²⁸*; *Иѣсть добро отати хѣба члдомѧ ѡв. Мт. 15³⁶*.

А ось приклади з живої давньої мови: Полтав. акти 1665 р.: Бараны Хведорови Дяченкови покрал 31; 1670 р.: Шкода Лукъянови стала 185.

Ця форма давального відмінку живе в нашій мові аж до днесь. Напр., у Грінченка: Йому жінка вмерла 67, Їй увірвався голос 129, Гнівний огонь блиснув йому в очіх 289, Аж розум йому туманів 242 і т. п.

Але вживання цієї форми давального відмінку з плином часу все обмежується, — він в більшості замінюється формою з приїменником; початок цього обмеження бачимо вже в Остромировім Євангелії 1056 р. (див. вище приклади), а з часом воно все збільшується. Так, у Грінченка знаходимо: Пропав у мене віл 78, В його батько вмер 80, У Грицька землю відібрали 138, Небо всміхнулось до його 24 і т. п. „Ен.“ II: В Енея заболіли ноги 6.

Але в Галичині давальний відмінок учасництва зберігся дуже широко і його постійно вживають як в мові літературній, так і в мові народній. Напр.: Вік вкорочувався людям Шур. Сл. 25. Народові відберуть і се, що дали зі страху Мак. Яр. 293. Зітханє вирвалося з грудий людям *ib.* 151. Заберіть їм коні Чайк. На ух. 40, Забирали їм овець *ib.* 12, Я тоді хлопчину татаринowi конокрадови відбив Чайк. Від. 29. Хлопцєви були звязані руки *ib.* 9, Втік татаринowi з петлі *ib.* 29. Я забув край, який забрано батькові Бирч. II. 90, Хочеш, щоб мені пропали тобі позичені гривні *ib.* I. 35. Вкрав йому окрасу голови „Гром. В.“ 1922 № 55. В живій мові, Етн. 36. VI: Єдному парубкови хорувала мама 349, Мені здохла кобила 105, Єдні жіньці вмер чоловік 67, Єдні доньці вмерла мама 68, Бідному чоловікови вмерла дитина 110, Вмер єдному синові тато 266.

4. Причиновий відмінок однини муж. роду в формі родового.

§ 162. В українській мові надзвичайно поширена заміна причинового відмінку однини муж. роду слів неживих на родовий. Ця заміна під впливом такої ж форми слів живих розпочалася ще з доісторичної доби, бо її мають в тій чи іншій мірі всі слов'янські мови. Пам'ятки наші рано нотують це явище; так, вже в Гал. Єван. 1144 р. Іо. 3¹⁶ знаходимо: Тако бо възлюбї Бгъ всего мира. Мт. 15²⁶: Нѣсть добро отати хлѣба чадомъ. Пандекти Антіоха XI-го в.: възати хлѣба; Новий Завіт св. Олексія XIV-го віку: взатї хлѣс. Ще приклад: Завѣти дѣла вѣшегѡ Євр. 6¹⁰. Київ-

Печерський Чудівський Збірник XIV-го віку л. 352б: *придєт спасать в[сего] мира.*

В українській мові прямий предмет (звичайно слова неживі, навіть уявні) по дієсловах: дати, взяти, кинути, добути, сховати, нести і т. п. звичайно вживається в формі родового відмінку, а не причинового, напр.: „Ен.“ І: Дали нам греки *прочухана* 14, Носа хоть кому утруть IV. 28. Шевч.: Вітер лама *дуба*. Сторож.: Генерал дав мені *потилишника*. Гр.: Вхопив *дрюка* 121, Силкувався крутити білявого *вусика* 75. Куліш 132 пише: Кажє, ухопивши за *ус*, але на ст. 429 виправляє в помилках: за *уса*. Запорожець добув *ножа* і розтяв *пута* Чайк. Відд. 9. Здійміть з мене *мотуза*, Чайк. За с. 69 (по 4 вид.). Скласти *словника*. Прочитати *рукописа*. Богу *духа* винен. Прислав *листа*. Дай нам того *воза* Чуб. І. 105. Вирізав здорового *дручка* Рудч. Ск. І. 10. Виніс йому *дуката* ib. II. 203. Зробив собі такого *круга* Стор. М. Пр. 102. Я вгородив *свердла* в землю ib. 87. У Курило, Уваги: Треба тобі берега дати 81, Щоб висунути в реченні прикметника 58.

У нас часто цієї характерної ознаки нашої мови не додержують під різними чужими впливами (московським, польським, де це явище рідке); напр.: Розліплєно *наказ* „Гр. В.“ 1922 р. № 55 (треба: *наказа*). Добув *револьвер* ib. (треба: *револьвера*). Котл. в „Ен.“ часто теж не додержує цієї нашої ознаки, але під м. впливом, бо вплив цей на його мові дуже великий, напр.: На голову бриль (треба: *бриля*) наложив І. 22, Обіщаюсь ляпас (треба: *ляпаса*) дати 9, Піджав хвіст (треба: *хвоста*) 23, Піднесла їм пирожок (треба: *пирожка*) II. 16.

Замічу тут, що такий родовий відмінок ніколи не кінчиться на *у*, а тільки на *а*: з протоколу, але — склали протокола.

5. Причиновий відмінок множини для слів живих.

§ 163. В давній церковно-слов'янській мові, як і в давній українській мові, причиновий відмінок множини формою своєю часто відрізнявся від відмінку називного; але вже

вдавнину ця різниця стерлася і в множині називний та причиновий відмінки звичайно брєніли однаково. Тому й прямий предмет, коли він був у множині, мав закінчення однакове з відмінком називним.

В давній мові, коли прямим предметом була назва живої істоти, то по вимові своїй цей причиновий відмінок був однаковим з називним (хоч по формі їх ще довго розрізняли), а не з родовим; так, вже в ново-церковно-слов'янських текстах маємо: *Ирѡдѣ ѡзєи всѧ дѣти* Мт. 2¹⁶, *Упасєтъ люди моѧ* Мт. 2⁶, *Ирѡдѣ тѧи призѡвѡ колѡхѡ* 2⁷, *Розрїте на птїцы нєбєсныѧ* Мт. 6²⁶ і т. п. Ось приклади з давньої укр. мови: Краків. гр.: А при томъ оставляємъ его дѣти. Львів. приговор 1412 р.: Єго дѣти има спасти. Книга Луцька 1565 р.: Кони, воли, коровы, козы, гуси, кури побрали; 1582 р.: Прилучивши кони, воли, коровы, бычки 130. Полтав. акти 1665 р.: Взявши жону и дѣти 28. Псавт. Преслопського XVIII в.: Буду гонилъ непрїятель мои 286.

В сучасній українській мові причиновий відмінок множини назв живих істот звичайно по давньому однаковий по формі з відмінком називним (а не родовим). Ось низка прикладів: Шевч.: Я пас ягнята за селом. Кул.: Узяли козаки од їх коні 333, Забрали свої коні 379, Гукнув на свої слуги 215, На радощах понаймали музики 353, Чудно було дивитись на тиї музики 353. Гр.: Водив коні 7, Забіраючи коні 25, Доглядатиме діти 296, Йому велено, щоб пташки їсти 30, Людям можна пташки їсти 30, Пасе телята 29. Коц.: Рїзав вівці 18. Фр. 3 в.: Хто буде свині пас 86, Фр. 3. Б.: Бояре гляділи на малі медведята 27. Мак. Рев.: Били миши по кутках. Леп. 3 ж.: Хоч дрібку любили свої власні діти 12.

Інші слов'янські мови вживають такої самої конструкції, напр.: *польськ.*: *Pobił wszystkie dzieci*, *чеськ.*: *Zmordoval všecky dítky*, *болг.*: *Погуби всички-тъ младенцы*. Тільки мова російська в цім випадкові має причиновий відмінок однаковий з родовим (а не називним): *Иродъ избилъ всѣхъ младенцевъ*. Під впливом мови російської часто й на В. У.

вживають в цих випадках форми родового відмінку: Пас коней, але треба: Пас коні.

Тільки від назв живих осіб (не тварин) українська мова часом допускає для прямого предмета форми родового множини: Люблю козаків, Учу своїх синів, Шаную батьків, Поважаю своїх сестер. Але пор.: Посѣтити сѣны Ізраилевы Діян. 7²³. Градіть гнѣвъ Божій на сѣны непокоривыя Ефес. 5⁶. Оставитъ сѣстры Лк. 18²⁹.

6. Місцевий відмінок з применником *о, про*.

§ 164. В давній мові, як церковно-слов'янській так і українській, був дуже поширений місцевий відмінок з применником *о* чи *об* по дієсловах *говорити, питати, розповідати* і т. п. Ось частина прикладів: Чѣто глаголюши о тѣхъ самохъ Іо. 1²². О церкви не радити начнеъ Феод. Печ. 212. Бѣси ко ради выкаютъ о нашемъ pianстѣхъ *ib.* I. 196. Начатъ възпрашати о телесѣ Бор. і Гл. 103. Бесѣлахъса о сѣбѣ ихъ Пов. вр. л. 6496 р. Гал. Єванг. 1144 р. Мт. 2⁸: Испытанте извѣстно о отрочати, Мт. 6²⁸: И о одежи что са печете, Мт. 21⁴⁵: О нѣхъ глѣше і т. п., — давня мова вживала цей форми надзвичайно часто.

Але в подібних виразах це *о*, хоч і було дуже поширеним, проте вживалося переважно в мові літературній; в мові ж живій з найдавнішого часу на Україні звичайно жило не *о*, а *про*, рідше *за*. Напр.: Начаша князи про малое, се великое, мѣхвити, Слово о п. Ігор. Жалѣю про нь, Іпат. літ. 6698 р. Что замыслѣть про та Переясл. літ. 6684 р. Рать почаста про Касильковѣ сѣпнотѣ Патер. Печ. Грамота 1130 р.: Молите Бѣ за ма.

З плином часу вживання *о* все зменшувалося, аж поки в ХІХ віці цілком не зникло навіть з літературної української мови. З другого боку живе *про*, рідше *за* все поширювалося і тепер воно панує в українській живій і літературній мовах.

Ось на це хоч декільки прикладів (див. їх більше в моїм „Стил. Словнику“ при відповідних словах): *За* їх милосердного Бога бламати, Думи 87. Та *про* волю нишком в полі

з вітрами говорять, Шевч. Кул.: А йому *про* все байдуже 325, Всякому *про* те байдуже 376, Байдуже було *про* холод 147, Що *про* те балакати 162. 164. 401, Сомко *про* те не думає й не гадає 182, *Про* яких се ти людей говориш 224, Вона більш ні *про* що й не дбала 178, Став би тепер я думати *про* таку пакость 240, Не перестав думати *про* Січ 243, Не *про* гетьманство наш брат думає 265, Що вам думати *про* мою наругу 347. У Стар.: Спогадайте *про* неньку свою 291, Розмова йшла *про* коні, *про* цукрові діла 45 і т. п.

Слов'янські мови зберегли це явище не однаково. Так, росіяне, поляки та чехи знають тільки *о*, а болгаре та серби — переважно *за*; отож виходить, що наше *про* — це характерна ознака нашої української мови. Ось приклади. Ц.-сл.: Боѡхѡса вѡпросѡти ѡгѡ ѡ глаголѡхъ сѡмѡхъ Лк. 9⁴⁵, укр.: Боялися поспитати Його *про* це слово; Марѡ, печѡшисѡ ѡ многѡхъ Лк. 10⁴¹, укр.: Марто, ти турбуєшся *про* многе. Російське: Спросить Его *о* семъ словѣ боялись; Марѡа! ти заботишся *о* многомъ. Польське: Bali się pytać go *o* to słowo; Marto, troszczysz się *o* wiele rzeczy (по Щепанському). Чеське: Nesměli se ho otázati *o* tom slovu. Болгарське: Боехъ ся да го попытаѣ *за* тѣзи рѣчь; Марѡо, грыжишъ ся *за* много. Сербське: Бојаху се да га запитају *за* ову ријеч; Марта, бринеш се *за* много.

В Галичині, особливо в літературній мові, надзвичайно поширене тут давнє *о*: Але тут *о* інші річі йде, Фр. Зах. Б. 37. Дбать *о* душі їх, Фр. З верш. 117. Не дбали *о* добро держави, лише *о* роскоші, Корд. 43. Благав *о* поміч, Маков. Ярош. 210. Благаючи Єгову *о* поміч, Фр. З верш. 25. Це галицьке (взагалі західно-українське) *о* треба вважати тепер не тільки своїм архаїзмом, але до певної міри й полонизмом, бо ці форми підтримуються в Галичині також польським впливом.

7. Відмінки по прикметниках.

§ 165. Подаю тут коротенько замітки, якого відмінку вживати по деяких прикметниках ¹⁾.

¹⁾ Докладніше про це див. в моїм „Укр. стилістичнім словнику“ під відповідними словами.

Бага́тий на що або чим: Багатий *на* лати та *на* дрібні сльози, Шевч. 48. Я панською ласкою багатий, Шевч. 50. Либонь же ти *на* розум не багатий, Гр. — В Г. часом з *п.* багатий *в* що (*п. w со*): Богатий *у* всілякі тони, Леп. 3 гл. 16.

Байдужий, байдуже́ до кого-чого: Йому *до* диблян байдуже, Гр. 18. Часом *б. на* що: Байдужним стати *на* кров, Леп. 3 гл. 97.

Безпе́чний про щось: Безпечен *про* небезпеку бував, Кул. Байда 99. Пор. Книга Луцька 1582 р.: Не безпечень здорова свого 125.

Бі́дний на щось: Бідний *на* хліб, *на* розум.

Бли́зький до кого-чого: Близький *до* мене, *б.* до смерти, *а.* близький смерті.

Гі́дний кого-чого: Годен того, Олекс. XVIII в. 30. Житя правдивого не гідний, Леп. 3 гл. 185.

Го́рдий з чого або чим: Я гордий зі своєї праці, Леп. 3 ж. 29.

Дале́кий бувши од війни, „Ен.“ IV. 30.

Достой́ний слави і пошани, Щур. Рол. 14.

Жа́дний, жаден чого або *на* що: Долі жадна, Ном. № 1739. *На* лихо не жаден, Ном. № 2013. А ми вже жадні й весілля, Щур. Сл. 30. *На* шматок хліба жадний, Свидн. 41.

Заклопо́таний він вічно був чимсь, Коц. 12.

Ласий *на* ковбаси, ласий *до* грошей.

Пе́вний або певен кого-чого: Певний світлої будущини, Леп. 3 ж. 29. Був певний остаточної побіди, Бирч. I. 119. То був чоловік, певен себе, Чайк. Мал. 6. Сього будьте певні, Фр. 3. Б. 86. Рідко — певний в чім: А чи ти ж певен у своїх надіях, Кул. От. 39.

По́вний або повен чого: Пливе човен води повен, Пісня; *п.* чим: Нею повна вся душа, Гр. 103.

Поді́бний до кого або *на* кого: Подібний *до* батька, або: Подібний *на* батька. Подібні *до* себе, Тимч. 109.

Проворо́ний: Удався *на* всеє зле проворний, Ен. I. 7.

Ра́дий з чого: Був радий з тієї праці, Гр. 177. Рідко: радий чим: Чим хата багата, тим і рада, Приказка. Інколи

радий кому-чому: Радий нашій стрічі, Коц. 31, — це *а*.
Яка ж вона йому рада була, Гр. 155.

Свідомий чого: Свідомий своїх прав, „Діло“ № 26 за 1922 р. Свідомий заподіяної кривди. Володим. книга 1570 р.: Того добре сведомы 87. Остріжська Библия 1581 р., передмова: *Свѣдомый свѣд.* Свѣдом добре тоєю справи, Полт. акти 1667 р. ст. 111. В Г. свідомий: Свідомі одної мети, Фр. 3 верш. 53.

Схожий з ким-чим або на кого-що: З Енеєм бахурі всі схожі, Ен. I. 27. На йолопів були похожі, „Ен“ IV. 32. Оба хлопці були *на* себе схожі і з лица і ростом, Чайк. Від. 83.

Хорий на що: Хорий на очі, на ноги.

Цікавий до чого або чого (з дієменником): Я до праці не цікав, Мак. Рев. 60. Цікавий був подивитись, Чайк. На ух. 159. Часте й цікавий *на* що, але його не слід вживати, бо це з нм. auf etwas neugierig: Такі цікаві всі *на* те, що вчують, Щур. Рол. 13.

8. Згода числівника з іменником та прикметником.

§ 166. 1. По числівнику *один, одна, одне* речівника й прикметника ставимо в називнім відмінкові однини: Минув один довгий рік. Йому було двадцять один рік (а не років).

2. По числівниках *два, дві, три і чотири* речівника ставимо в числі двійнім (див. §§ 65—68): два столи, два дуби, три воли, чотири товариші; дві корови, дві калині, дві слові, двадцять дві відрі. Прикметника по цих числівниках ставимо в називнім множини: Дві ясні зіроньки блищали на темному небі. Якись три невідомі особи підбігли до воріт. Вживання в цім випадку родового відмінку прикметника розпочалося давно, напр.: Полтав. акти 1667 р.: Взято з гумна воловиx двѣ колесѣ 96, але в літературній нашій мові такої конструкції не прийнято.

3. По числівниках 5—20, а далі лише по числівниках простих: 30, 40, 50 і т. д., речівника й прикметника ставимо в родовім множини, напр.: П'ять ясних зірок появилoся на

небі. Кул.: Співдесятка мешан 359. Гр.: Триста десятин 9. Коц.: П'ять верстов 28. Так було і вдавнину: Луцька гр. 1438 р.: Чотыриста коп. Книга Луцька 1568 р.: Знашли пять скуръ 62, пять копъ 69, 1582 р.: семъ копъ 121, десеть копъ 122, двадцать копъ 121 і т. п.

4. Так само й слова: *копа, дюжина, сила, багато, мало, чимало, досить, доволі, кільканадцять* вимагають по собі родового множини: *Копа снопів, сила людей.*

5. Коли ж речівник єсть назва живої особи, то й по числівниках п'ять і далі вживаємо його, а також і прикметника в родовім однини: Вирушило сорок тисяч озброєного *ляха*. Гр.: Вісім чоловіка 18. Фр. З. Б.: Смерком уже їхало двоє *люда* 89, Вони бачили пять *люда* в кожухах 99. Фр. М.: Скільки *люда* в пустині лягло 27. Єфр.: Декілька чоловіка одну роблять роботу. Мак. Рев.: Аж тут суне сорок *мужа* 51. Щур. Рол.: А з нею плаче трийцять тисяч *люда*. Те саме бачимо і в давніх актах: Житомир. інвентар 1501 р.: Осмнадцат чоловіка 2, Дванадцат чоловіка 3, Девят чоловіка 3. Книга Луцька 1568 р.: Десять чоловіка 69. Олекс. XVIII в.: Войска загинуло шестсотъ и десят чоловіка 56. Ось ще цікаві випадки: Книга Луцька 1570 р.: Двоє скота 73. Книга Володимирська 1582 р.: По польосма гроша 115. Полтав. акти 1667 р.: Отець казавъ семеро бчолн сьну своєму 91. Етн. Зб. VI. 6: Всадила в пец семеро хліба. У Стар.: Що-дня у них більше стає втікача 296.

6. Коли речівник в середнім роді, то при нім часто вживаємо й числівника збірного: двоє вікон, троє озір, четверо відер; особливо, коли речівник уявний: двоє оповідань, двоє проклять. Коли речівник вживається лише у множині (*pluralia tantum*, § 70—74), то при нім числівника вживаємо частіше збірного: двоє дверей, троє граблів, шестеро ножиць і т. п.

7. По збірних числівниках: *двоє, троє, четверо, п'ятеро... кількоро, кільканадцятро* ставимо речівника й прикметника в родовім множини: Троє дубових столів, Кількоро стільців, але — кількоро *люда*, троє чоловіка і т. п. Напр.: Книга

Володим. 1582 р.: По двоє куръ 115. Полтав. акти 1669 р.: Поступил дат троє овечок 161 і т. п.

8. Коли речівника чи прикметника вжито перед числівником, то їх постійно ставимо в родовім множини: Столів чорних було один, а жовтих — два. Котл. Ен. I: Годів зо два 21, Баранів тьма II. 5. Гр.: Десятків зо три 37. Луцький лист 1528 р.: Нивъ чотыри великихъ. Луцька книга 1572 р.: Комор две 92, пивницъ две 93, спижаренъ три 93 і т. п.

9. По зложених чи складних числівниках речівника та прикметника ставимо відповідно до останнього числівника: Йому було 21 рік (а не років), 22—24 роки, 25 років.

10. В Галичині по числівниках звичайно ставлять родового множини: Дві годин ходу відси, Могилян. 427, Літопис обіймає 92 літ, Возняк I. 204. Йому було 21 років, Чайк. Мал. 13. Продасть 31 штук, „Діло“ № 9907. Арештовано 23 осіб, „Гром. Вістн.“ № 223. Така конструкція — це полонизм, пор. польське: 21 lat; літературна мова В. У. її не знає.

9. Якого відмінку вживати по *щось* та по *що*.

§ 167. 1. По слові *що*, *щось* прикметника чи заіменника треба ставити в називнім відмінкові, а не в родовім: *щось* таке, *щось* подібне, *щось* можливе. *Щось* страшне співають, Шевч. 41. Вона віщує *щось* недобре, Гр. 74. Уважала себе за *щось* вище, Коц. 49. Це *щось* заїзже, Г. Барв. 209. По-польськи в цім випадку ставлять родового відмінку: *coś takiego*, *coś podobnego*. Під впливом *н.* і в Г. кажуть: *щось* такого, *щось* подібного: Говоримо про *щось* лише можливого, лише подуманого, См.-Ст. 91.

2. В значінні часу *що* приєднується до слова розділкою, а речівника по *що* все ставимо в родовім відмінку: *що-хвилини*, *що-години*, *що-дня*, *що-тіжня*, *що-місяця*, *що-року*, *що-ранку*, *що-вечора*, *що-ночі*, *що-зимй*, *що-п'ятниці*, *що-суботи*, *що-весні*, *що-літа*, *що-осени*, *що-сили* і т. п. Ладен вийти *що-хвилини*, Гр. 84. 250. *Що-дня* і навіть *що-години* мене все думка облягала, Стар. 74. *Що-часу*, Стар. 292. В Г. в таких виразах речівника ставлять в називнім відмінкові:

що хвиля, що сила і т. п., це *n.*: со chwila, со siła, со godzina, со tydzień, со piątek і т. п.: Невдоволення *що хвиля* розливалось по ньому, Фр. З. Б. 89. Але прикметника та заіменника по *що* ставимо в називнім відмінкові: *Що таке* тут сталося, що тут моє? В Г. під *n.* впливом часто ставлять по *що* родового відмінка й тут: То що іншого, то со іншого. Може знов сталося що злого, Бирч. II. 129. Що такого, Фр. З. Б. 140.

10. Прийменники.

§ 168. Прийменники в українській мові мають ріжнорідне значіння. Подаю тут замітки про найважливіше значіння деяких прийменників¹⁾.

Без з родовим відм.: без хати. *Мц.* в зах.-у. вживається і в значінні „через“: Тікайте без подвіре, без садок, Б. Леп. З ж. 58; в Псавт. Преслопського XVIII в.: *Без* вшиток час. Але в літ. мові *без* в значінні „через“ не вживається.

Від в Г. часто вживається в таких виразах, перенятих з *n.*: Пастушок *від* коров (на В. У.: пастушок корів) Чайк. Мал. 121. Спеціаліст *від* російської справи (на В. У.: Сп. російської справи або Сп. в рос. справі) „Діло“ № 10265. Ерію не *від* того, щоби забрати війська (Ерію згоден забрати війська) „Укр. Гол.“ № 255.

Для в укр. мові має досить широке значіння; в рос. мові *по* має теж дуже широке значіння, чому в нас часто плутають *для* і *по* і з *м.* вживають *по* зам. *для*: Комісія *для* складання (а не *по* складанні) словника; Комитет *для* збору грошей (а не *по* збору), Товариство *для* росповсюдження (а не *по* росп.) книжок і т. п. — Народня мова часто замінює *для* на *на*: *на* доказ, грядка *на* капусту, кадка *на* огірки, — цього варт частіш вжив. і в мові літер. — В Г. *для* часто вжив. зам. *через*, *за*, з причини, *propter*, тому що: Ми *для* браку води здамось, Чайк. На ух. 67, — це *a. n.*, напр.: Опис брацлавськ. замку 1545 р.: Я, *для* многих причин, казалем спытаты 25 (але це може бути й *n.*). Пор. Мт. 10¹⁸: *Бѣдѣни бѣдете менѣ рѣдѣи*, укр.: поведуть вас *через*

¹⁾ Див. їх в моїм „Укр. стилістичнім словнику“.

мене (у Кул.: водитимуть вас *за мене*), *п.*: wleczeni będziecie dla mnie. На В. У. для такого значіння не має. — Ще в Г. для того вживають тоді, коли на В. У. скажуть тому, того: Стояв кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, Фр. 3. Б. 41.

До в Г. під *п.* впливом часто вживають замість *для*, *на*: Покій до снідання, з *п.* pokój do sniadania, — на В. У. такого виразу зовсім не зрозуміють. Майстер до (на В. У. *на, для*) псів, Етн. 36. VI. 95. „Вп.“ 1920 р. № 285: машина до писання, прибор до подорожі, машина до шиття; „Діло“ № 10308: Тема до фейлетону, — все це вирази з *п.*, треба *на, для*. — З давнього часу до заступило давнє къ, напр. Волинська грамота 1341 р.: Пустили до Лучцька; „Ключ Роз.“ 1665 р.: Мовиль до жидовъ 21.

За в Г. часто вжив. зам. *по*, напр.: поділ *за* змістом, поділ *за* абеткою, поділ *за* віком, *за* відомостями, комедія *за* вступами, він це зробив *за* звичкою і т. п., — все це *п.*, пор.: pisać *за* dyktandem; на В. У. звичайно: поділ *по* змісту, *по* віку і т. п., і це не *м.*, а стародавні укр. вирази, напр.: Передмова К. Остріжського до Біблії 1581 р.: Вся *по* ряду напечатана. Новий Завіт остріжський 1580 р.: Собраніє вещей нужнѣйшихъ *по* словесем азбуки. — Укр. мова знає *за* замість *через*, напр.: Книга Володимир. 1579 р.: Я тоє визнанє *за* прозбою єго записати казаль; Шевч.: *За* сльозами *за* гіркими і світа не бачить 13; Гр.: Довго не спав *за* думками 102. — В розумінні що хтось був чимсь укр. народня, а за нею й літературна мова вживають *за*: Мамону *за* Бога мають, Кл. Роз. 1665 р. 34. Богъ вибравъ *за* виконителя, Науки парох. 1794 р. 1. Дидону мав він мов *за* жінку, Ен. 20. Черевань йому став тепер *за* батька, а Череваниха *за* матір, Кул. 421. Еней *за* тестя мав Латина, а сей Енея як *за* сина, „Ен.“ IV. 20. Був колись *за* об'їздчика, Гр. 18. — Іди *за* мною (іди *по* мені — це *а.*), йди *за* нами. — Висловитись *за* допущення, він стоїть *за* прийняття, агітація *за* війну (в Г. з *п.* пишуть: агітація за допущенням, за прийняттям, за війною). — *За* на означення часу з родов. відм.: Це сталося ще *за* старих часів, ще *за* Хмельницького.

На вживається з причиновим відмінком (куди?) або з місцевим (де?). — *На* звичайно визначає зовнішній рух, *в* — рух до середини, пор. *на* хату і *в* хату; але інколи з традиції вживаємо одного виразу зам. другого; так, кажемо: пішов *в* поле або *на* поле, *на* село і *в* село, *на* місто і *в* місто, вплив *на* море або *в* море; пішла вона *на* храм (на свято); піти *на* кухню і *в* кухню. Звичайно кажемо: *на* Україні, *на* Поділлі, *на* Волині, *на* Поліссі, *на* Холмщині, *на* Буковині, *на* Москві, але: *в* Києві, *в* Польщі. Їхати візником, а не *на* візнику *м.* В Г. всі кажуть: учитися *на* університеті, це *п.* *na* uniwersytecie, а *п.* взято з нім. *an der Universität*; на В. У. тільки: *в* університеті. В Г.: відвезено *на* клинику, на В. У.: *в* клинику. — Лемки постійно вживають *на* зам. *по*: іду *на* сіль, *на* грўлі (по картоплю), *на* воду, *на* цукерніки (по цукерки). — Київ *над* Дніпром, а не *на* Дніпрі. — Живе *на* улиці Шевченка, а не *при* улиці Шевченка, це *п.* Стародубські акти 1664—1665 р.: Продав пляц, лежачий *на* Нѣмецкой улицы 3, Продав домъ, стоячий *на* улицы Черниговской 46. — Українською мовою (говорити, писати, друкувати, твір), а не *на* укр. мові *м.* — *На* чім класти, покласти, вішати, повісити, стати, поставити, сісти, посадити: Поклав шапку *на* лавці; але коли хочемо точно зазначити місце, тоді в цих виразах вживаємо *на що*: Поклав шапку *на* стіл, а не *на* лавку. — В народній укр. мові часто вживають давнього *на* там, де в літерат. знаходимо *для* (але ліпше б *на*): Грядка *на* капусту, Мішок *на* жито. *На* крѣпость сему листу печать привѣсили єсмо, Присяга 1400 р. Кухоль *на* воду, Чайк. На ух. 172. *На* сало кабанів набили, „Ен.“ IV. 36. — Прийшов *на* запрошення — це *п.*, ліпше — *по* запрошенні, через запрошення. — Часом вживаємо *на* замість *за*: Вибрали *на* учителя. — Хорувати *на* що: Южъ отъ старости *на* очи ослабѣлъ, Казаньє *на* погребѣ Є. Плетенецького 1625 р.

О вжив. з причиновим або з місцевим відмінком. Не вживати *о* для зазначення міри: мешкала *о* двадцять кроків ближче, це *п.*, треба: двадцятьма кроками; мозок *о* вазі 2000 грам *п.*, треба: вагою; правда, цей *п.* вираз вже давно

живе в зах.-укр. говорах: Книга Луцька 1565 р.: Сена може быти *о* сорокъ возъ 54; 1582 р.: Млынъ *о* дву колахъ 123. В заголовках не ставити *о*: О реформу коліндаря *а. н.*, треба: про (див. § 164). — В Г. часто вживають *о* для зазначення часу: Женці вертають *о* (на В. У.: при, з.) заході сонця додому, См. 46. Збори відбудуться *о* п'ятій годині (на В. У.: в п'ять годин).

Перед кого-що: Побачив перед себе Ївгу, Гр. 28; Перед царя ступає, Щур. Рол. 13, або перед ким-чим. В Г. вживають *перед* зам. *від*: Втікали *перед* визиском панів, Корд. 87 (ліпше б: *від* визиску панів). В Г.: перед двома днями, на В. У.: два дні тому (а не — тому назад *м.*).

По в укр. мові вимагає по собі місцевого (а не давального) відмінку: по лісах, по долах та горах, по селах (а не по лісам, по долам та гора*м*). В давній укр. мові *по* вживався і з дав. відмінком; в мові рос. *по* вживається лише з дав., а не з місцев. відм.: по лѣсамъ (по укр.: по лісах). У Коц.: по ребрах 44, по селах 10. У Гр.: по дворах 112, по кутках 163. У Кул.: по людях 38, по губах 401. У Стар.: Дубіє люд по селах, по лісах 30. Прилуцька грамота 1459 р.: по окохъ сторонахъ. — *По* з прикметником, творячи прислівника, часто вживається з давальним: по-людському, по-божому, по-простому, по-давньому, по-доброму, по-українському; але часто й з місцевим, напр. у Куліша в „Чорній Раді“: по-батьківськи 66, по-гетьманськи 104, по-козацьки 52, по-лицерськи 158, по-людськи 91. 122. 238. 285. 378, по-шляхетськи 226 (ці форми повстали через загублення кінцевого *й* з місцевого відм. на *-ській*, пор. Олександрію XVIII в.: по-рицерській 46, по-македонській 46, по-злодѣйській 46. 61; пор. в „Ен.“ III. 43: По-батьківській поціловати). — *Йти*, *побігти*, *ходити*, *їхати*, *послати по* кого-що, а не *за* ким-чим: по воду, по сіно. Біг *по* лікаря, Гр. 309. Параска пішла *по* Гаїнку, Гр. 274. Послали *по* Тетяну, Коц. 56. *По сько тое послав*, Полтав. акти 1668 р. ст. 143. Бігай-но *по* Тетяну, Коц. 46. *Йти*, *їхати*, *бігти за* ким — це *йти*, *бігти ззаду* когось; Бігла собака *за* возом, Дитина пленталась *за* (= ззаду) матір'ю. — *Йти*, *їхати*, *посилати*, *говорити чим*

(а не *по* чому *м.*): говорити телефоном, їхати Дніпром, йти улицею, посилати поштою. Хтось улицею йде, Гр. 164. Йшов улицею, Гр. 64. Пішов улицею, Гр. 115. Козаки чистим полем гуляли, Думи 126. Ен. II: Попливши синім морем 1, Морем в бурю їхать слизько 2. Шевч.: Гуляй, буйний, полем 21, Іде шляхом молодиця 15, Тільки лісом загуло 17, Іде шляхом до Київа 19. — Поділ *по* змісту (а не — *за* змістом): *По* своєму значінню займенники бувають, Тимч. 8. *По* ріжниці пня розрізняємо, іб. 144. Деклінація речівників *по* характеру кінцівок, іб. 91. Знати пана *по* халяві, Погов. Див. за, на.

Проти, прѣтив, напроѣти, напроѣтив тепер вживаються лише з род. відм.: Пішов *проти* права. В давній укр. мові прѣтивѣ, прѣтивѣ вживалися не тільки з род. відм., але й з давальним: Приѣхаша прѣтивѣ їмѣ, Пов. вр. літ 6476 р. Вживання *проти* з давальним відм. тепер часте в Г., бо тут це не тільки *а.*, але й *н.*, бо *н.* *przeciw* вживається звичайно з дав. відм. Проти такої махини, Свидн. 27. Проти Дениса, Гр. 78. Бунтують міщан против козацтва, Кул. 107. Одна проти (або — супроти) мене дуже висока, а проти другої я дуже довгий, Гр. 87.*)

*) До цієї книжки мали увійти ще такі мої історичні розвідки, як частини II, III, IV і V: II. Чужі слова в українській мові, III. Милозвучність української мови, IV. Система українського правопису і V. Знаки розділові в українській мові. На жаль, дорожнеча друку примушує випустити в світ лише I частину цілої праці. Але хто хотів би студіювати й те, що тимчасово не ввійшло до цієї книжки, тому радимо звернутися до цих наших праць, де читач знайде хоч коротке освітлення зазначених питань: „Наглядна таблиця українського правопису“, „Наглядна таблиця милозвучності укр. мови“, „Наглядна таблиця побічних речень“ і „Наглядна таблиця знаків розділових“. Історичне висвітлення багатьох питань як своїх так і чужих слів читач знайде в моїм „Українським стилістичним словнику“.

Пояснення скорочень.

Головними джерелами для цієї праці, крім творів лінгвістичних наукових, були: 1. Давні українські пам'ятки, 2. Кращі збірки народних творів, 3. Твори кращих письменників з Великої України, 4. Твори письменників Галицької Землі, 5. Шкільні галицькі підручники і 6. Сучасна періодична преса з Великої України та Галичини.

Скорочень ужито таких:

а. — архаїзм, давнє слово, часто в літературній мові вже не вживане, але вживане лише в деяких окремих говірках.

а. г. — давнє (архаїчне) українське слово, що вживається в Галичині, але вже забуте на Великій Україні.

А. Д. — Историческія пѣсни малорусскаго народа, съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. т. I—II, Київ, 1874—1875 р.

Алч. — Христя Алчевська.

а. м. — архаїзм, що піддержується в мові московським впливом.

а. н. — слово, що вживалося вдавнину, тепер зникає, але підтримується ще польським впливом.

Барв. Г. — Ганна Барвинокъ. Оповідання зъ народнихъ устъ. Київ, 1902 р.

Барв. — Барвінський Ол., Читанка для I—II р., Л. 1921—1920 р.

Бирч. — В. Бирчак. Василько Ростиславич, том I—II, Берлин, 1923 р., видання „Українського Слова“ №№ 32—33.

Бож. Сп. — М. Мешлер, Божественный Спаситель, переклав о. П. Котович, Жовква, 1921 р.

болг. — болгарське слово.

В. У. — Велика Україна або літературна мова Великої України (цеб-то східної частини України, що була під Росією).

Володимирська міська книга, див. „Архивъ Юго-Зап. Росс.“ ч. VI т. I.

„Вперед“ — львівський часопис.

г. — слово, звичайно вживане в Галичині (часом взагалі західно-українське слово).

Г. — Галичина, часом — західна Україна взагалі; *в Г.* — в Галичині.

Гал. Єв. 1144 р. — Четвероевангеліє Галичское 1144 р., видання Арх. Амфилохія, ч. I, Москва, 1884 р.

2. я. — галицьке слово, перейняте з мови польської; або слово, що повстало під польським впливом чи ще живе через польський вплив.

Грамоти — Акти, Записи, Листи, Купчі і т. п. див. їх: 1) *А. Кримський*, Украинская грамматика, т. I в. 2, М. 1908 р., — тут видруковано 43 грамоті XIV—XV віків. 2) *И. М. Каманин*, Палеографический Изборникъ, Матеріали по исторіи южно-русского письма въ XV—XVIII вв., вип. I, К. 1899 р.

Григорія Богослова 13 слів, XI в., вид. Будиловича, Спб. 1875 р.

Гр. — Грінченко Б. Під тихими вербами. Видання друге, Київ, 1910 р.

Гр. I, II, III — Этнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ Б. Грінченко. Чернигов 1895, 1896 і 1899 р., 3 т.

Гр. Сл. — Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала „Кіевская Старина“, редакція Б. Грінченка, 4 томи, Київ 1907—1909 р. Звідсі я взяв і деякі приклади.

„Гр. В.“ — „Громадський Вістник“, львівський часопис.

„Діло“ — львівський часопис.

Думи — Др. Ф. Колесса. Українські народні думи; перше повне видання. Львів, 1920 р.

„Енеїда“ Ів. Котляревського, ч. ч. I—IV, видання 1809 р.

Етн. Зб. — Етнографічний Збірник „Наукового Товариства ім. Шевченка“, Львів.

Єв. Уч. — Євангеліє Учительное

1619 р. К. Транквильона, Рохманів.

Жел. Сл. — Е. Желеховский, Малорусско-німецкий словарь, т. I—II, Львів, 1886 р.

Жит. Феод. — Життя преп. Феодосія Печерського, XII в. »Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс.«, Москва, 1899 р. кн. 2.

Житом. Єв. — Житомирське Євангеліє 1571 р., »Волинський Историко-Археологический Сборн.« вип. 2, Житомир, 1900 р.

3.-у. — західно-українське слово (Західна Україна: Галичина, Буковина, Угорська Русь, частина Поділля та Басарабії, Підляшша і західна Волинь).

Збірн. 1073 р. — Збірник князя Святослава Ярославича 1073 р., фототипичне видання »Общ. Люб. Др. Письменности« ч. LV. Спб. 1880 р.

Збірн. 1076 р. — Изборникъ Святослава 1076 г., видання В. Шимановського, Варш. 1894 р., вид. 2-е.

З. о Ю. Р. — Записки о Южной Руси, Издаѣ П. Кулишъ, 2 т., Спб. 1856—1857 р.

Іпат. Літ — Літопис по Іпатському спискові (к. XIV в.), видання Археографічної Комисії, Спб. 1871 р.

Кв. — Сочиненія Г. Θ. Квитки, Харків, 1887, 2 т.

Ключ. Роз. — »Ключъ Разумѣнія« Іоаннія Галатовського, Львів, 1665 р.

Корд. — Др. М. Кордуба, Картини із Всесвітної Історії. Чернівці, 1909 р.

Коц. — Коцюбинський, Оповідання, Київ, 1903 р. т. I.

- Кул.* — Куліш П. Чорна Рада, Спб. 1857 р.; *Байда*, Спб. 1885 р.; *Дзвін*, 1893 р.; *Досвітки*, Спб. 1862 р.; *Іов*, Львів, 1869 р.; *Крашанка*, Львів, 1882 р.; *Святе Письмо*, Новий Завіт, Відень, 1908 р.; *От.* — Шекспірові твори, Отелло, Львів, 1882 р.; *Хуторна поезія*, Львів, 1882 р.
- Лев.* — Повісті Івана Нечуя (Левичького), Львів, т. I, 1872 р.; *Пов.* — Повісті Івана Левичького, Київ, 1874 р.
- Лев.* — Святе письмо Нового Завіту, переклав св. Др. Я. Левичький, Жовква, 1921 р.
- Леп.* — Богдан Лепкий, 3 гл. — 3 глубин душі, Львів, 1905 р.; 3 ж. — 3 жатя, Львів, 1899 р.
- Лук.* — Малоросійськія и червоно-русскія народныя думы и пѣсни, зібрав Лукашевич П., Спб., 1836 р.
- Луцька* міська книга див. »Архивъ Юго-Зап. Росс.« ч. VI, т. I.
- м.* — словс московське (російське), або слово чи вираз, що вживається під московським впливом.
- Мак. Яр.* — Осип Маковей, Ярошенко, Львів, 1905 р.; *Рев.* — Ревун, Львів, 1911 р.
- М. В.* — Народні оповідання Марка Вовчка, т. I—II, Спб. 1861—1862 р.
- Метл.* — Народныя южно-русскія пѣсни, А. Метлинського, Київ, 1854 р.
- Мнжс.* — Сказки, пословицы, И. Манжура, Харків, 1890 р.
- Мог.* — Твори А. Могильницького, Львів, 1913 р. »Руска Письменність«.
- нм.* — німецьке слово, або слово, що повстало під німецьким впливом, чи по німецькому зразку складене.
- Ном.* — М. Номис, Українські приказки, Спб. 1864 р.
- Олекс.* — Тишівська Олександрія з початку XVIII в., видав Др. Ів. Панкевич, Ужгород, 1922 р.
- Опис* Брацлавського замку 1545 р., »Архивъ Юго-Зап. Росс.« ч. VI т. I, ст. 18—27.
- Опис* київських замків 1552 р., »Архивъ Ю.-З. Росс.« ч. VII т. I ст. 76—122, 587—647.
- Осн.* — »Основа«, Спб. 1861—1862 р.
- Остр. Єв.* — Остромирове Євангеліє 1056 р., видання 1883 р., Спб.
- п.* — слово польське, або слово, що повстало чи вживається під польським впливом.
- Перес. Єв.* — Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 р., видання (Єв. Луки) П. Житецького в »Труды 3 археол. съѣзда«, Київ, 1876 р.; цифри визначають зачала Єв. Луки.
- Полт. акти* — Актовыя книги Полтавського городского уряда XVII-го вѣка, вип. I. Справи поточныя 1664—1671 г. Видав В. Модзалевський, Чернігів, 1912 р.
- Псавтир* середини XVIII в. (до 1760 р.) в перекладі на лемківський говір о. Івана Прислопського, пароха Кам'янського.
- Р. К.* — »Рідний Край«, львівський часопис.
- Рудов.* — о. Йоан Рудович, Коротка історія біблійна, Львів, 1917 р.

- Рудч. Ск.* — Народныя южнорускія сказки, издалъ И. Рудченко, 2 вип. Київ, 1869—1870 р.
- Свидн.* — Свидницький А. Любо-рацьки. Київ, 1901 р.
- Сл. П. Бер.* — „Лексіконъ Сла-веноросскій“ Памви Беринди, Київ, 1627 р.
- См.-Ст.* — Ст. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, Граматика руської мови, Відень, 1924 р. вид. 3.
- серб.* — сербське слово.
- Стар.* — Поезії М. П. Старицького, Київ, 1908 р.
- Стародубські акти з міської книги 1664—1673 р.*, »Труды Черниговской Архивной Комиссии«, вип. 8, 1911 р.
- Стор. М. Пр.* — А. Стороженко, Марко Проклятий, Одеса, 1879 р.
- Тимч.* — Проф. Є. Тимченко, Українська граматика, Київ, 1917 р.
- »Укр. Г.«* — »Український Голос«, перемиський часопис.
- Укр. Л.* — Українка Леся.
- Федьк.* — Писання Осипа Юрія Федьковича, т. т. I—II, Львів, 1902 р.
- Фр.* — Франко Іван, З. Б. — Захар Беркут, Львів, 1902 р. — 3 в. — 3 вершин і низин, Л. 1887 р. — *Ів. Виш.* — Іван Вишенський, видання »Універс. Бібл.« т. 10. — М. — Мойсей, Л. 1922 р., вид. 3. — *Іст.* — Істар, див. »Поеми«, Львів, 1899 р.
- Хотк.* — Гнат Хоткевич, „Камінна душа“, Чернівці, 1911 р.
- »Христос Пасхон«* — Вірші з трагедії 1630 р., видання В. Щурата, Львів, 1914 р., »Записки Наук. Тов.« т. 117—118.
- Чайк.* — Андрій Чайківський; *Від.* — Віддячився, вид. 2, Коломия, 1922 р. — *За с.* — За сестрою, Кол. 1922 р. — *Мал.* — Малолітний, Станиславів, 1920 р. — *На ух.* — На уходах, Кол. 1921 р. — *Од.* — Одарка, Кол. 1921 р. — *Ол.* — Олюнька. Львів, 1918 р., вид. 2.
- Черк.* — С. Черкасенко, Твори, т. I, Відень, 1920 р.
- чс.* — чеське слово.
- Чуб.* — Труды этнографическо-статистической экспедиції в Зап.-русс. край, П. П. Чубинський, I—VII тт., Спб. 1872—1878 р.
- Шевч.* — Тарас Шевченко, Кобзар, вид. »Катеринослав. Видавництва«, Лейпциг, 1920 р. Також — Кобзар, Прага, 1876 р.
- Щур.* — В. Щурат, *Сл.* — Слово про похід Ігоря Святославича, вид. 2, Львів; *Рол.* — Пісня про Роланда, вид. 2, Львів, 1918 р.

ПОКАЖЧИК

або

Правописний словничок.

До цього Показчика внесено лише ті слова, що про них розказано в цій книжці. Слова місцеві, маловживані або й недоладні надруковано тут *курсивом* (писаним шрифтом), — цих слів для одноцільності нашої літературної мови вживати б не слід. Не подані тут слова див. в моїм „Українським стилістичним словнику“.

Скорочень вжито таких: *Н* — називний відмінок, *nominativus*; *Р* — родовий, *genetivus*; *Д* — давальний, *dativus*; *П* — причинний, *accusativus*; *К* — кличний, *vocativus*; *О* — орудий, *ablativus*; *М* — місцевий, *locativus*. Цифра вгорі коло відмінку визначає число: 1 — однина, 2 — двійня, 3 — множина; отже, формула *Р*³ визначає родовий відмінок множини, *genetivus pluralis*. Роди зазначено так: *м.* — мужеський, *ж.* — жіночий, *с.* — середній, *з.* — загальний рід.

Цифра по слові показує сторінку цієї книжки, де читач знайде пояснення до цього слова.

а, *a* = *i* 145
абі 163
або 163
авторство 73
адвокат, -ката *Р*¹ 32
аж доки, аж поки 164
азот, азоту *Р*¹ 33
Акропіль, -полю *Р*¹ 33
але 154
алюмінію *Р*¹ 33
ангел, ангела 42, англі 23, ангол 23
Андрей 23. 24, Андрій 16.
24. 35, Андрея *Р*¹ 16. 35
Антін 23. 24. 35, Анто́на *Р*¹ 35, Анто́н 23. 24
Антонів, -нова 87
апо́стол 23
арбітер, *Р*¹ -тра 41
ареометер, *Р*¹ -тра 42
аркуше́вий 87
артіку́лу *Р*¹ 34
атлас, атласу 33
б, *би* 132. 145. 146
ба́бни 87
ба́бо *К*¹ 46

Бабчинці, з -нець 72
баво́вна 73
бага́тенький 96
бага́тий на 182, бага́то 184
багати́рів, -ре́ва 87
бага́ття 49
бага́тьма *О*³ 99
Багрі́й, Багрі́я 44
бадьо́ро 133
бажа́ння, *Р*³ бажа́нь 53
база́р, з база́ру 34
ба́зі, ба́зів 70
ба́зікало з. р. 66
ба́йдики, -ків 70
ба́йдуже́ до 182
ба́йдужий до 182
ба́йдужний, -ний 74
ба́йдужні́стю *О*¹ 17
ба́йстер, -стра 42
ба́ки, ба́ків 70
ба́лаку́чий 171
барвіно́чку *К*¹ 37
ба́рілко 27
баро́метр, -тра 42
ба́ті́жжа 49

ба́ті́жко 20
Бато́рій, Бато́рія 44, *a* не *Баторого* 44
ба́тько 157, ба́тька 32,
ба́тьку *К*¹ 37. 38, ба́ть-
ків, -кова 18. 87, ба́ть-
ківський 18.
ба́чать 120, -ча́ть 29
бджіло́чка 21
бджо́ла, пчо́ла 24
бе́бехи, бе́бехів 70
без 186
безго́лов'я 50
безгрі́шша 29. 49
безді́тний, -ний 74
безла́ддя 49
безла́дний, -ний 74
безма́терній, -ний 74
безма́тній, -ний 74
безпе́чний про 182
безпосе́редній, -ний 74
безпу́тний, -ний 74
безпу́тно 134
безсто́ронній, -ний 74
безха́тній, -ний 74
безхлі́б'я 50

Бережани, з -жан 71
бєріг, бєрега 23, береги
Н³ 67

беріз Р³ 23. 45, берізок
Р³ 45

Верліну Р¹ 33

би, б 132. 145. 146

битий 173

битіпис м. р. 64

біб, бобу 35

Біг, Бѳга 23

біг, в бігу М¹ 40

бігти 115, біжать 28,
-жять 29, біжі 117.
129, біжіть 117, бігти
по 189

білаха з. р. 67

бідний на 182

бідняка з. р. 64

бідолаха з. р. 66. 67

бідорака з. р. 66

біжучий 171

бій, бѳю 16 33—35, в бѳю
40

бійка, бійок Р³ 48

бік, бѳку 34, в бѳці 39

Білілівці, -вєць 72

білозірець 20

біл м. р. 57, бѳлю 35,
в бѳлю 40

більше 95, білш 29. 95.
134

білший 96

біля 144

бір, з бѳру, в борѳу 40
блázень, блázня 22, 42,
блázнем 38

блакіт м. р. 57

блакітний, -ний 74

блїжній, -ний 74

блїжчий, блїжче 24

блїзький до 182

Блѳдів, з Блѳдовим 86

блázка, -шок Р³ 48

бо 146. 163 164

бобєр, бобра 43

Бог 23, А¹ Бѳже 37

богомїлець 20

Богородчани, з -чан 71

богослѳвіє с. р., -зія 57

Бѳгуш 45

бойовий 24

болѳтний 74

болѳчий 171

бѳляче 133

бѳндар, -ря, -рем 39

бѳнна, Р³ бѳннів 48

боротьба 73

борщѳ Р¹ 35, борщєм О¹

30, борщів Р³ 16

босїни, босїн 71

брáта Р¹ 32, брáте К¹ 37

брáтерній, -ний 75

брáтїк 145, брáтїку К¹ 37

брáтній, -ний 75

брáття 49

брєнчáть 28

брєхнєю О¹ 46

брѳтов Р³ 48

брів, брєлá 18

брїд, з брѳду 33

брѳви 67, брѳвїма 69,

брѳвенїята, -нїт 72

Брѳдї, з Брѳдів 70

будєнний, -ний 75

будїнок, -нку Р¹ 34

будівля, з будівель 48

бѳдній 75

будувáння 55

будувáти 131

будѳчий 171

бук, з бѳка 33

бѳква, Р³ бѳков 48

бунт, бѳнту 35

бурлáка з. р. 67

буряк і бурáк 30—31

бѳсел, бѳсла 42

бѳти, був 123. 153, бѳду

154, булѳ 124. 153—154

в 188

вагѳн 24

вáнна, Р³ вáннів 48

вáнна 73

варт 89

Василів, -лєва 87, -лєвий

24

Васїль 45, Васїлю К¹

37. 38

вáхмїстер, -стра 42

ваш 169

ввєсь 109. 113, вєсь 110

ввєчєрї 136

вдáчність, з вдáчності

17, вдáчністю 17. 47

вєксєль, з вєксєля 42,

з вєксєля 42

велїкѳдній, -ний 75

велїтєнь, -тєм 38

велїчний 75

вєрєснєвий 87

вєрстá, Р³ вєрстѳв 48

вєртáти, -ся 121

вєрх 31, з вєрху

вєрхївєць 20

вєрхній, -ний 75

вєрчєний 173

вєселєнський 92

вєселєсєнський 92

вєселїше, вєселїш 134

вєсєло 133

вєсєлѳщї, -щїв 71

вєсїлля 49. 50, Р³ вєсїл-

лїв 54

вєсїнній, -ний 75

вєслѳ, з вєсел 54

вєснá, з вєсєн 48

вєстї 115, вїв, вєлá 16. 18

вєсь 110, ввєсь 109. 113

вєчєрній, з -нїць 72

вєчїр, вєчѳра, увєчєрї,

вєчєрѳм 136

вєчїрній, -ний 73. 75

взїрєць 20

взїятї, взївши 129, взїзмї

127, взїятий 173

ви- 25

вїбáчáть 120

вїбїрки, -рок 71

вїбѳдуванїй 131

вїбѳх, з вїбѳху 35

вївѳдїни, -дїн 71

вїглáдїни, -дїн 71

вїгѳрѳванїй 131

вїдánїй 173

вїдáток, з вїдáтку 35

вїзбїркн, з -рок 71

вїзнáний 173

вїкрїшкн, -шок 71

вїкрѳтáси, -сїв 70

вїла, вїл 72

вїлáвцї, вїлáць 72

Вїльня 57, Вїльня, Вїль-

но 57

вїлѳѳтї, -тїв 70

вїмѳчкн, -чѳк 71

вїнєн 88. 89

Вїннїкн, з Вїннїк 71

вїпєрїй 173

вїпєршї 129

вїппс, -су м. р. 64

вїппс ж. р. 63

вїпѳрѳжнї, -нїв 70

вїсївкн, вїсївѳк 71

вїскрїбкн, -бѳк 71

вїсѳчїнь, з -чїнї 19

віторгування 131
 вихор, віхра 43
 вишнівий 24. 87
 вишній, -ний 75
 вишня, вишнею 46, *P*³
 вишень 47. 48
 Відя 16
 вівсик 16
 вівтар, -ря 16
 вівторок 16. 25, *P*¹ вівтірка
 33
 вівця, *P*³ овцець 16
 вівчар, -ря, -реві 31
 від, од 16. 93. 142. 186.
 189
 відбятка ж. р. 57
 відвідини, -дин 71
 віді-, оді- 21. 22
 відібрати 21
 відіграти 22
 відки 16
 відніні 136
 відносини, -син 71
 відо-, віді- 21. 22
 відпис, -су м. р. 64
 відповідний 75
 відпустка ж. р. 57
 відро, *P*³ відер 23. 54,
 дві відрі 69
 відробіток 20
 відсі 135. 136, *відси* 136
 відсіля, відсіль 134. 136
відтак 135. 136
відтам 135. 136
відтепер 135. 136. 141
 відти, відтіля, відтіль 134.
 136, *відтів* 136
відтогді 136
відтоді 135. 136
 відьма, *P*³ відьом 48
 віжки, віжок 71
 візок, візка 20
 вії, вій 72
 війна, *P*³ воєн 48
 вік, з віку 34. 35, на
 віку 40
 вікно, з вікна 33, *P*³ ві-
 кон 54
 віковичний, -ний 75
 віконіця 16. 22
 віконце, *P*³ -нець 54
 віл, вола 15. 27. 35, волів
 16, *віс* 27
 вільгота 16. 25
 вільністю *O*¹ 17

вільніше, -ніш 134
 він 16. 105—107. 159, вона,
 оно, вони 16, до нього
 25, *до него* 25
 вінók, у вінку 40
 вінця *H*³, вінець 72
 вірити, вір 31
 вірлобкий 16
 Вірменія 16
 вірн 132. 133
 вірш м. р. або вірша ж.
 р. 57
 віршовий 88
 вісім, ві(о)сьмий, вісьмóх
 98, вісьма 99. 183
 вісімнадцять 183
 віск, वोску 34
 віслóк, -ка 16
 вісь, óсі, вісю 17. 47
 вітер, з вітру 33—35,
 вітре *K*¹ 38
 вітцевий 87
 вітцівський 16
 вітчина 16
 віхоть, віхтя 43
 вічко 16
 вічний, вічний 75
 вічно 133
 вішати 188
 вкінці 136
 власне 133
 власністю *O*¹ 17
 влóви, влóвів 70
 Влóдко 45
вна, вно, вни 106
 внутрішній, -ний 76
 вовк 23. 27, вóвка 32;
 вóвків 87
 вóвна 23. 27. 73
 вода, *P*³ від 45
 водопáду *P*¹ 35
 Водóхрещі. -щів 71
 возити, вожу 116
 возовень *P*³ 48
 Волинь ж. р., а не м. р.
 58
 волóсся 49
 волóчать 120
 во́ля, во́лею 46
 вона́, онó, оні́ 16. 106.
 170
 ворітця, ворітець 72
 вóрог, *K*¹: вóрогу або вó-
 роже 37, вра́же 38
 вóроже, -жо 133

ворóта, ворі́т 16. 53. 72,
 ворі́тми 54
 во́ша, з во́ші 43
 вперéд, впері́д 23
 впин, впи́ну 35
 впис, впи́су м. р. 64
 врані́шний, -ний 76
 врач, врачу́ *K*¹ 37
 все, усé, *всьо* 24. 113. 135
всього, *всьо́го* 25
 всенарóдний, -ний 76
 всесвітній, -ний 76
всьо, *все* 113
 всьóго 24. 25, всьóму 24
 всьо́го-на-все 136
всьо́го-на-всьо́го 136
 всьогосвітній, -ний 76
 всьóди, *всьóда* 135. 137.
 141
 вторгóваний 131
 ву́лік, у́лік 145
 ву́си або ву́са 68. ву-
 сі́ма 69
 вчóра, *счéра* 24. 25
 вчорáшний, -ний 76
 в'язи, в'язів 70
 га́й, з га́ю 34, в га́ю 40,
 га́єм 38, з га́їв 16
 гайовий 88
 гайстер, -стра 42
 галúзя 49
 гáндель, гáндлю 42
 Гáнна, *P*³ Гáннів 48
 гарба́рень *P*³ 48
 гармíдер, *гармíдер* 145
 гарне́сенський 92
 гáрнець, гáрця 33
 гарні́сенський 92
 гаря́чий 171, гаря́че 133
 гáсло, *P*³ гáсел 54
 гáздóк 20
 гвiздóчка *P*¹ 33
 гвозди́ки, -ків 70
 гéмбель, з гéмблeю 42
 гéтьмáн, гéтьмáне *K*¹ 38
 ги́цель, ги́целя або
 ги́ця 42
 гідний чого 182
 гинéць, гинця́ 20
 гіркий 31
 гіркістю *O*¹ 17
 гірше, гірш 134
 гість, гóстя, гóстем 38,
*K*¹ гóстю 37. 38; гóстей
 23, гі́стми 41

Глиняни, з Глинян 71
 глист, глиста м. р. 58
 Глібів, Глібова 18. 23,
 з Глібовим 86
 глузд, глузду 35
 глум, глуму 34
 гнати, жену, жени 127
 гній, гною 16. 35
 го, його 107
 говорити про, за 180.
 188. 190
 год, го́ду 34, *Н*³ го́ди
 або годá 68
 голівонька 21
 голобля, *Р*³ -бель 48
 голова, *Р*³ голів 45
 голод, голоду 34
 голо́ден 89
 голоцупку *К*¹ 38
 го́лос, го́лосу 34
 го́луб, *К*¹: го́лубе 38, го-
 лубче 37, голубчику 37
 го́мін, го́мону 35
 гонча́р, -ря 31
 го́ра, го́ру, го́рою 135,
*Р*³ гір 45
 го́ральнею *О*¹ 46
 го́рдий 182
 го́рдість, -дости 18
 го́рдоші, -щів 71
 Го́ринь ж. р. 58
 го́рі 137
 го́рілка, -івка 27
 го́рішний, -ний 76
 го́рішньо- 134
 Го́ркий, Го́р ого 43, а не
 Го́рка 44
 го́род 23
 го́ро́дження 27
 го́роджу́, -жу 27
 го́рох 23
 го́ршок, з го́ршка, в го́р-
 шку 40
 го́рюва́ння 55
 Го́спіть, Го́сподь 23, Гос-
 поде́ві 127
 го́спода́р 30, -ря 30, -рю
*К*¹ 31. 38
 граблї, граблїв 70
 град, граду 33
 графіт, -ту 33
 гребінець, -бінця 20
 гребїнь, з гребїня 19
 гребля, *Р*³ грєбєль 48
 Григóрій, Григóрія 44

Гри́нів, Гринє́ва 87
 Гриці́шин 87
 Гри́ців, Гри́цева 18. 87
 Гри́ць 45, Гри́цько 45
 грі́б, з грі́бу 34. 35
 грі́м, з грі́му 33
 грі́тий 173
 грі́х, з грі́ху 34, *К*¹
 грі́ху 37
 грома́до *К*¹ 46
 гроше́вий 87
 грóші, *О*³ гроші́ма 41. 69
 або грі́шми 29. 41
 гру́ди 72, груде́й 72,
 гру́дьми 29. 48
 грудне́вий 87
 груше́вий 87
 Груші́вський 18. 23
 Гудзі́й, Гудзі́я 44
 гук, гу́ку 34
 гульбі́са з. р. 67
 гуля́щий 172
 гурт, з гу́рту 35, в гу́рті
 39
 гурто́к, з гуртка́ 42. 43
 гу́сєн, гусе́й 72
 гусь ж. р. 58
 - мені 144
 гва́лт 27, гва́лту 34
 гру́нт, з гру́нту 34
 гудзі́к 145
д 143
да, та 146
 да́вній, -ний 73. 76
 да́внішній, -ний 76
 да́вно 133. 134
 далє́кий від 182
 далє́чїнь, -чїні 19
 да́лі 136
 да́льний, -ний 73
 да́льше, да́льш 134
 Дани́ло 45
 да́рува́ння 55
 да́рува́ти 131
 дах, з да́ху 35
 два 67. 183, два- 169, дво-
 ма́ 99, два столи (а не
 два стола) 68
 два́дцять 183, два́дцять-
 ма́ 99
 двана́дцять 147
 двана́дцять 183
 двє́рі 70. 72, двєре́й 72,
 двє́рма 69
 двєрча́та, -ча́т 72

дві 67. 183, дві стіні (а не
 дві стіни) 68, дві я́блo-
 ці 69, дві слoві (а не
 два слова) 69
 дві́йка, дві́йок *Р*³ 48
 дві́йко, дві́йок 147
 двір, з двoру 34. 35
 двіре́ць 20, з -рця́ 41
 дві́сті, дві́ста 99. 102. 167
 дво- 167. 168
 двoє 101. 184, двоє- 167
 двох- 168
 дву- 167. 168, двух- 168
 де -куди 137
 дев'яно́сто 102
 дев'я́ти- 167
 дев'ятна́дцять 183
 дев'ято- 167. 168
 дев'я́ть 183, дев'я́тьо́х, де-
 в'я́тьо́м 98, дев'я́тьма́ 99
 дев'ятде́сят 102
 де́нь 22
 де́рен, з де́рену 42
 де́ржалєн *Р*³ 54
 де́ржать 120. 129, -жя́ть
 29, де́ржачи 129
 Де́рмань ж. р. 58
 де́сятї, де́сято- 167. 168
 де́сятї 183, де́сятї, -тьо́х,
 -тьо́м 99, -тьма́ 99
 де́що 141
 дзві́ніця 22
 дзві́нок 20
 дзига́рі, -рів 70
 дівни́й, -ній 76
 дивні́ше, -ніш 134
 дивови́жний 76
 дим, з ді́му 34, в ді́му 40
 Дині́с 44
 ді-, до- 21
 ді́вча, *О*¹ ді́вчам 55
 ді́готь 20, з ді́гтю 43
 ді́ду́сю *К*¹ 38
 ді́жда́ти 21
 ді́жок *Р*³ 48
 ді́йсністю *О*¹ 17
 ді́л 27, до́лу 33. 34
 ді́м, до́му 33. 34. 35, *К*¹
 до́му 37, в до́мі 39.
 Ді́н, з До́ну 33
 Ді́нець 20
 ді́ти, ді́тєй 72, ді́тьми 54
 ді́тоньки, -ньок 71
 для 186. 187. 188, для
 того 187

Дніпро, з -пра 33
 де-, ді- 21
 до 144. 187
 добрати 21
 добре 133
 добрість 18, добрости 17,
 добрість 17
 добро 16, *P*³ дїбр 16. 53
 добродію *K*¹ 38
 довбати 27
 довгий 27
 доволітній, -ний 76
 довічний 76
 довелі 184
 довший 96
 додолу 135
 додому 135. 137
 дождати 21
 дозвіл, дозволу 35
 дознати 21
 доки, докіль 137
 докладно 133. 134
 доктор 24, -ра 32
 документу *P*¹ 34
 долі 137, *долів* 135. 137
 долішній, -ний 76
 долото, *P*³ доліт 53
 дольний 76
 доля, долею *O*¹ 46
 домашній 73. 76
 домисел, -слу 42
домів, додому 135. 137
 довісни 129
 доньчин 87
 доню *K*¹ 46, доньок *P*³ 48
 дооколішній, -ний 76
доперса 137
 допис, -су м. р. 64
 допіру, допіро 135. 137
 дороба, *P*³ доріг 16. 23. 45
 дорожній, -ний 77
 Дброш 45
 досвітки, -ток 71
 досвітній, -ний 77
 досить 96. 134. 184
 досі 135. 137, *доси* 137
 достатній, -ний 77
 достойний чого 182
 достотній, -ний 77
дотепер 135. 141
 дотеперішній, -ний 77
 доти, дотіль 137
 дошка, *P*³ дощок 48
 дощ, з дощу 33. 35, *K*¹
 дощу 37

дощевий 87 або дощо-
 вий 88
 драгли, драглів 70
 Драгоманів, Драгома-
 нова 18
 драпичка з. р. 67
 дратов *P*³ 48
 дрівний, -ний 73. 77
 дрімлівниці, -виць 72
 дрібнісінький 92
 дрібущечки, -чок 71
 дріжаки, -ків 70
 дрова, дров 72, дровіма
 69
 дрóхва, *P*³ дрóхов 48
 другий — інший 101
 дружній, -ний 73. 77
 дружністю *O*¹ 17
 друкувати 188
 дрючок 31, дрюк, дру-
 чок 178
 дряпатися 31
 дуб, з дуба 33, на дубу
 40, з дубочка 33
 дуже 95
 Дунаївці, з -свець 72
 Дунаю *P*¹ 40
 дурнуватий 92
 дуроці, -щів 71
 дутий 173
 духу *K*¹ 37
 душа 28, душе *K*¹ 24. 37.
 46, *O*¹ душею 24. 46
 дюжина 184
 дядьку *K*¹ 38
 дяківський 18
 дякувати 131
 дячійшин 87
 в, est 149—150. 153
 Євангеліє с. р. 58
Євангелія ж. р. 58
 вєб, його 25. 106
 вї, її 107
 вєму, йому 25
 Єрихону *P*¹ 33
 Єрусалиму *P*¹ 33
 еси, es 150—151
 если 146
 есть, est 149—150. 153
 Єфремів, Єфремова 23
 ж, же 145. 146
 жаден 89. 157. 158
 жадний 182
 жалоці, -щів 71

жаль м. р. 58, з жалю
 34. 35, жалем 38
 жар, жару 28
 жарт, жарту 35
 жартувати 131
 жах, жаху 34
 же, ж 145. 146
же, жеби 164
 жебри, жебрів 70
 Желехівський 18
 женці *H*³ 24
 живий, жив 88
 живнотевий 87
 живучий 171
 жид, жїда, жїде *K*¹ 38
 жидівочка 21
 житній, -ний 77
 жіто 28, *H*³ жіта
 Житоміра *P*¹ 33
 життєвий 87
 життєпис, -су м. р. 64
 життя 49. 50. 73, *O*¹ жит-
 тям 51, в житті 52
 жінка 22, *K*¹ жінко 46,
*P*³ жінок 23
 жіночий 22
 жмурки, -рок 71
 жнива, жнив 72
 жовнір 24
 жовтий 24
 жовтневий 87
 жовч ж. р. 28, *O*¹ жовчу
 29
 жолудьмі *O*³ 41
 жона 24
 жорна, жорен 72
 жорстокій 24
 Жуляни, з -лян 71
 журавель, -влї 42
 журавлевий 87
 з 142—143
 за 8. 93. 180. 181. 187.
 188. 190
забагатий і т. п. 94—95
забагато і т. п. 137
 Заблудів, під -довом 86
 забобони, -нів 70
 забрóха з. р. 66
 забудовання 55
 забудько з. р. 64
 забутий 173
 завалїющий 172
 заверуха 31
 завжди, *завжде* 137. 138
 завзятістю *O*¹ 17

завидки, -док 71
завидючий 172
заводяка з. р. 66
заводяка з. р. 66
завсиди, *завсїгди, завсе-
гда*, *завше* 137
завтра, *взавтра*, по *зав-
трому* 31
завтрашній, -ний 77
загнибіда з. р. 66
загороджений 27
задирака з. р. 66
задній, -ний 77
задньо- 134
задовольняюче 24. 25,
-ючо 25
заздрість, -ости 18
заздрючі, -щів 47. 71
зазимки, -ків 71
заїди, заїдів 70
заїка з. р. 66
заїда з. р. 66
заїки, заїким, поки 139
заклопотаний 182
закомірок 20
закон 23, -кону 34
заледве 95
залишки, -шок 71
зальоти, -тів 70
залюбки 95
замисел, -слу 42
замість, *замість* 144
замість щоб 144
замовини, -вин 71
заможний 77, -ній 95
замок, *замку* 34
замолоду 138
замужня, -на 77
замурувати 131
зануда з. р. 66
заняття 49, *P³* *занять* 53
запевне 95. 133
запис, -су м. р. 64
запись 63
записувати 131
заплать Бог 127
Запоріжжя 49
запряжений 173
зараз 138. 140
заробіток 20
Зарубинці, -нець 72
заручини, -чин 71
засаджений 173
застав м. р. 58
застава ж. р. 58

захід, *заходу* 44
західний або -ний 77
західньо- 134
зашпари, -рів 70
зберегти 116
збіжжя 49. 50, *O¹* *збіж-
жам* 51, в *збіжжу* 29,
збіжжя 29
збудований 131
збутий 173
званий 173
звання 49
зверхній 78
зверху, *зверху* 135. 138
звичай, -чаю 34
звідсі, *звідсіля*, *звідсіль*,
звідці, звідси 135. 138
звідти, *звідтіля*, *звідтіль*,
звідтам 135. 136. 138
звір м. р. 58, *K¹* *звірю* 38
зводини, -дин 71
згідний, -ний з 78
згірш 134
згодом 13
здаватися 151
здалека, -ки, *здалеку*
135. 138
здаген 88
здатний, -ний 78
здебільша, -шого 138
здобич ж. р., *здобиччу*
O¹, *здобича* 58
здоров 88
зелений 24
зеленкуватий 92
земле *K¹*, *землею* *O¹* 46
зза 144
зі(ї)мний 78, *зімню* 134
Зинівія 49
зі- 21
зі (= *зо*) 143
зігнати 21
зілля 49
зіма, *зіма* 145
Зіньківці, -вець 72
Зінько, *Зіньку* *K¹* 38
зірка, *P³* *зірок* 20
зле 132. 133
злігодний, -ний 78
злитий 173
зловіще, а не -що 134
злудювати 131
злудюга з. р. 66
зложать 120
злочинець 43

злочинця *H¹* 43
змелений, а не -ляний
173
змерз 23
змісел, -слу 42
змовини, -вин 71
знавець, -вця 43
знак, *знаку* 34
знаючи 129
знаючий 171
знесений 173
знов, *зноу*, *знова* 134.
135. 138. 139
зо- 21. 142—143
зовнішній 78
зогнати 21
золотар, -ря 30
золото 73
зоря, *K¹* *зоре* 46, *P³* *зір*
45
зріст, до зросту 34. 35
зручність, *зручності* *P¹*
17, *зручністю* *O¹* 17
зумисне 133
зятний, -ний 78
зять, *K¹* *зятю* 38
і- приставне 25—26
і, а не *a* 145
Івана 32, *Іване* *K¹* 37. 38
Іванів 87
Іванна 49
Івановичу *K¹* 29. 37
іже, же 164
із 142—143
ізвалить, *звалить* 26
ізвивається 25
ізв'язати, *зв'язати* 25
ізгодивсь, *згодивсь* 26
ізлякати 25, *ізлякав* 26,
злякати
ізнайти, *знайти* 26
ізнїк, *зник* 25
ізнів, *ізніву* 25. 26. 138
ізнявши, *знявши* 26
ізрада, *зрада* 25. 26
ізробивсь, *зробивсь* 26
іграти, *лгати* 25
іллється, *іллє, ллє*,
плється 25. 26
Ільвів, *Ільвівський*,
Львів, львівський 25
Ільбович, *Льбович* 25
ільняний, *льняний* 25
іменїни, -нїн 71
імла, *мла* 25

імхóвий 25
імчáти, мчáти 26
інвентáр, -р'я, -рém 38
іншій 101
ірвáти, рвáти 25
іржá 25, О іржею 30
іржáвий 25
іржáти 25
Ірпíнь 25
Іршá 25
Ісáдор, -ра 49
ісказáти, сказáти 25
іскрутíться, скрутíться 26
іспéреду, спéреду 26
ісправíшся, справíшся 26
іспускáться, спуск. 26
історíчний 78
істóтний 78
ісчепíвсь, счепíвсь 26
ішов, йшов 25
іщé, ще 26
ї, її П¹ 107
їдén, одін 100
її Р¹ Н¹ 107
їй Д¹ 107
їсти, їж 29, їстки, їстонь-ки, їсточки, їстуні 147
їх 169. 170
їхати по 189, чим 190
їхній, їхний 78. 169. 170
йогó 24. 25. 105. 107, до ньóго 24
йому́ 24. 25. 106
йти по 189, чим 190
ж, до 143. 187
кайдáни, -нів 70
каліка з. р. 66
камінець, -нця 20
камінь, з каміню 19. 33, камінем 19
Кáнів, з Кáнева 35
капель Р³ 23
капельмéйстер, -стра 42
карбóванця Р¹ 33
картóпля ж. р. 58, Р³ картóпель 48
Кáтря, О¹ -рею 46
кахель, з кашлю 42
качóк Р³ 48
кашель, з кашлю 42
кашею 46
квáчу К¹ 37
квітень, -тня 42

квóчка 23
Кі́їв 19, з Кі́йва 19. 33
Кі́р'яло, К¹ -р'іле 38
кисі́ль, кисі(е)лю́ 19
кислóщ, -щів 71
кишéнею О¹ 46
кігóт 20, кігта 43
кізка, Р³ кізок 20
кізліни, -лин 71
кіл 27, кілók 20, кілка 43, кілóчка 33
кіл'кaнáдцять, -теро 184
кі́лько 103, кі́лькомá 99
кі́лькóро 184
кінéць 20. 41, з кінця 41, на кінці 39, вкінці 136
кінцéвий 87
кінь, коня́ 15. 32. 35, К¹ коню́ 37. 38, О¹ конém 22. 38, Н³ коні 39, О³ кіньми 29. 41
кірець, кірця 20
кірж, коржá, коржу К¹ 29. 37
кість, кóсти 17, О¹ кістоу 17. 47, О³ кістьми 48
кіш, кошá, кошém 38
клáсти 115. 188
кленóвий 24
клéпка 24
клі́щі, -щів 70
клóчка 29. 49, клóчка 29, О¹ клóчкам 51
ключém О¹ 30. 135
книгáрень Р³ 48
кні́жечка, кні́жочка 24. 25
кні́жний 78
кня́гíне К¹ 46
князь, кні́зя, К¹ кні́зю 37, О¹ кні́зем 38
кобзáр, -р'я, К¹ кобзáрю 37. 38
ковалéнко 23
Ковалів, -лéва 17. 18. 87
ковáлю К¹ 38
кóвдер Р³ 48
кожднісінький 147
кóжен 88. 89
кóжний, -ний 78
козák, -кá, К¹ козáче 37
козакувáння 55
козарлю́га з. р. 67
козéл, козлá 42
кóзир, кóзирем 38

кóлесо, Р³ коліс 53, О³ колісьми 54
колі́шний, -ний 78
коліém О¹ 38
колі́на Н³ 67, колі́ньми О³ 54
Колоді́й, Колоді́я 44
колю́чий 171
кóмин, кóмін 145
кóмíр 20, комірець 20
комірок Р³
кóнику К¹ 37
коно́плі, конопéль Р³ 48. 72
контрáкту Р¹ 33
копá 184
Копі́ченці, -нець 72
корабéль, -бля́ 42
кораблéвий 87
корáлі, -лів 70
кордóн 24
корівонька 21
корінець 20
корі́нь, корі́ня 19
корів Р³ 16. 23. 45
корогóв Р³ 48
Королів, Королéва 18. 87
корóмисел, -слу 42
корчмá 23, Р³ корчем 48
косáр, -р'я, -рém О¹ 38
косі́ма О² 69. 70
Костовці, -вeць 72
Кость 45
котéл, кітлá 42
кочу́ 116, кочю́ 116
котóрий, котрій 159. 160
кпíни, кпíн 71
краді́ж м. р. 59
край, краю́ 33. 34, кра́вці 36, К¹ краю́ 38, О¹ краém 38, М¹ на краю́ 40, Р³ краів 16
крайні́й, -ний 79
крайовий 88
кра́ле К¹ 46
крамáр, -р'я, К¹ крамáрю 38
Кра́синим О¹ 86
красу́не К¹ 46
крéвний 79
крéмíнь, -мíню 19
крем'я́ний 89
крик, крі́ку 35
кри́лами, кри́льма 69
крича́ть, кри́чать 29

крісло 24
 кров'єю, кров'ю, крів'ю
*O*¹ 47
кровоток *м. р.* 59
 кровотока *ж. р.* 59
 кромі 132
 кромішній 79
 круглуватий 92
 крупі, *P*³ круп і крупів
 71
 крутії, крутієм 44
 круче *K*¹ 46, кручею
*O*¹ 30
 кубел *P*³ 54
 куді, куда 135. 137. 139
 кудю 139
 Кудринці, -нець 72
 кужіль, -жілія *м. р.* або
 -желі *ж. р.* 19
 кұзнеу *O*¹ 46, кұзень
*P*³ 48
 кукіль, -колю 34
 кулачки, -чок 71
 кулею *O*¹ 46
 купатки 147
 купатоньки 147
 купець, купця 22. 41
 купіль *м. р.*, з купілю
 або з купелю 19
 куцки 147
 куплений 173
 купований 131
 купувати 131
 купці 147
 кұри, курей 72
 Курілівці, -вещь 72
 курінь, з куріня 19
 кусака *з. р.* 66
 кусень, кусня 42
 куткұ *M*¹ 40
 кұхоль, кұхля 42
 кұхонь або кұхень *P*³ 48
 кұчем *P*³ 48
 Лаврін 24
 лагідний 79
 лагідністю *O*¹ 47
 лад, ладү 34. 35
 ладан, -ну 34
 ладен 88
 лажу, лажю 116
 лазнею *O*¹ 46, лазень
*P*³ 48
 лайок *P*³ 48
 ласий на 182
 ласкав 88. 89

ласощі, -щів 47. 71
 ластівок *P*³ 20. 48
 ластівочка 21
 лебедя *ж. р.* 59
 лебідь *м. р.* 59
 лев 22, лева 43
 Левко 45
 легенький, *легонький* 92
 легкість, легкости 17,
 легкiстю 17
 ледащо *з. р.* 66
 лёдве, лёдвн, лёдві,
 лёдво 139
 лежать, лёжачи 119. 129
 лёжачи? 171
лен, лёну 43
 лёстоші, -щів 71
 Лёсю *K*¹ 46
 летіти, летү 116
 лёщата, лёшат 72
 лнйючий 171
 липнёвий 87
 лист, лісту 33. 34
 лістя *H*¹ 50
 лице 24
 лишё 134. 137, лиш 29.
 134
 ліштов *P*³ 48
 лід, льоду 24. 25. 33. 43,
лёду 25
 лій, лою 33—35
 лікар, -ря, *K*¹ лікарю 37
 лікоть 20, лікта 43
 лінощі, -ів 71
 ліс, з лісу 33, в лісі 39
 літній, -ний 79
 літо, дві літі 69
 літопис, -су *м. р.* 64
літопись ж. р. 63
 літописець 43
*літописця H*¹ 43
 літошній, -ний 79
 лоб 22, лоба 43, на лобү
 40
 лóви, лóвів 70
 лóзо *K*¹ 46
 лойовий 88
 лотоки, -ків 70
 лошá, *O*¹ лошám 55
 Лубні, з Лубень 72
 Луцьк, з Луцька 33
 лучі, *P*³ лучів 16
 Львів, Львова 33, під
 Львовом 86
 льон 24, льону 43

льох, льо́ху, в льо́ху 40
 любёнько 147
 любёсенко 147
 любісінько 147
 любов'ю 47
 любощі, -щів 47. 71
 люд, людо 34
 люде, людей 23. 72,
 людьмі 29. 41
 люстер *P*³ 51
 лютістю 17
 лютоші, -щів 71
 люшень *P*³ 48
 лягті, ляжу, ляжуть 116,
 ляж 29
 ляк, ляку 34
 лях, *K*¹ ляше 37. 38
 і ляху 37
 ма́ззю *O*¹ 47
 май, ма́я, в маю 40
 майовий 88
 майстер, -стра 42
 ма́ківок *P*³ 20
 ма́кітер *P*³ 48
 малісінький 92
 ма́ло 184
 малолітній, -ний 79
 ма́мо *K*¹, ма́муню 46
 монасти́р, -ря 30
 ма́ндри, ма́ндрів 70
 ма́нюпісінький 92
 ма́ри, з ма́р 71
 Ма́рко 45
 ма́рмуру *P*¹ 35
 ма́рүда *з. р.* 66
 Ма́твiю *K*¹ 38
 ма́терній, -ний 79
 ма́ти 157, *O*¹ ма́тір'ю 47,
*P*³ ма́терів 47
 мах, маху 35
 маю́чий 171
 ме́блi, ме́блiв 70
 ме́д 23, ме́ду 33. 34, *K*¹
 ме́ду 37, на ме́дү 40,
мiд 23
 ме́двiдь, ме́двeдiя або ме́д-
 ви́дiя 19
 ме́жи, ме́ж 134
 Ме́ласю *K*¹ 46
 Ме́ндель, Ме́нделя 42,
Ме́ндля 42
 ме́не 112
 ме́нній, -нін 71
 ме́ні, *мiні, мiні* 111. 112
 ме́рліни, -лін 71

мертвець, -ея 42
металевий 87
мeтeр, мeтpa 33
метиль, метіля 19 (мете-
лик); метиль, метелі 19
(метелиця)
меч 22, меча, *O*¹ мечем
38

ми, мені *D*¹ 111
мигдалевий 87
Миколишин 87
милість 18. 47
милосо́рдя 50
мйлощі, -щів 71
миністер, -стра 42
мині, мені 111
минута, *мину́та* 145
Мйньківці, -вець 72
мир, з миру 34
мйття 138
мйша, *мйш* 28. 59
мід, мед, меду 23
мідь 19. 73, міді 19, мeді
19, міддю 47

мйжнародній 79
мйй 169
міль м. або ж. р. 59
мйні 112, мені 111
міст, місту 34
містечко 24. 25
місто, замість 144
місток, -тка 20. 42
місточко 25
місцевий 87
місяцю *K*¹ 38
мітля, *P*³ мeтeл 48
міцніше, -ніш 134
міць, міці, міццю 47
мйні, мені 112
мога, яко мого 130
мого 107
могоричу *P*¹ 34
могті 116, можуть 120
могутній, -ний 79
могутно 134
могуче, а не -гучо 134
модній 79
можна, *можно, мож, мoна*
135. 139

мозиль, -оля м. р. 59
мозок, з мозку 34
мойого, мойому 107
мокрeць, -ея 41—42
молітов *P*³ 23. 48
молодeсeнький 92

молодeць, -дця 41, *K*¹
молодче 37
молодйце *K*¹ 46
мoлoдiж, мoлoдiжi, мoлo-
дiжy 19. 29
мoлoдiсiнький 92
мoлoдiсть, з мoлoдocтi
24, мoлoдiсткy 17

мoлoдoщi, -щів 71
мoлoчний, -ний 80
мoмy *D*¹ 107
мoна, мoжна 139
мoре, з мoря 33, в мoрі
52
мoріг 23
мoрoзy *P*¹ 33
мoскалeм *O*¹ 38
мoтyззя 49
мox, мoхy, мoхoм 22. 43
Мoшкy *K*¹ 38
мoщi, -щeй i -щів 47. 71
мy, йoмy 107
мyдрeць, -eя 42
мyдрiсть, мyдрocтi 18.
45, мyдрiсткy 45

мyжний, -ний 80
мyка 73
мyр, з мyру 35
мyрyвaти 131
мyха, *P*³ мyх 47
мyчiтeль 23
мя, мeнe 112
м'язи, м'язів 70
м'якeнький, -кoнький 92
м'ясниці, -ниць 72

на 186. 187. 188
набyтий 173
навiдини, -ни 71
навiч, навiчi 134
навмiснe 133
навряд 139
нагiдки, -док 71
Нагоряни, -рян 71
над 93
надiвний, -ний 80
надi- 21
надiслати 21
надiтий 173
надо- 21
надпис, -су м. р. 64
надпис ж. р. 63
надприрoдний, -ний 80
надyтий 173
називатися 151
най- 95. 128. 129

найбiльше 96, найбiльш
134

найми, -мів 70
наколй, колй 135
налeжaть 120
налeжний, -ний 80
намeт 62, намeтy 34
напаснику *K*¹ 38
напeвнe 133
напис, -су м. р. 64
напoтiм 135
напрoти, -тив 145. 190
напрoтiв 145
нарoд або нарід, з на-
рoдy 33

нарoдний, -ний 80
народньо- 134
насiдженй 27
Настyсy *K*¹ 46
нaчe, нeнaчe 139
начoсьи, -сiв 70
наш 169
не 139. 157. 164. 174—175
небiж, *K*¹ небoжe 38, *O*¹
небожем 38
небoга ж. р. 67, *K*¹ не-
бoгo 46

невмирущий 172
невсипущий 172
недавній, -ний 80
недолiтний, -ний 80
недостатку *P*¹ 34
недoтeпа з. р. 66
недоук з. р. 66
незабyтний, -ний 80
незабyтно 134
незамyжня, -на 80
незгpaбa з. р. 66
нездapa з. р. 66
незнaйкo з. р. 66
нeлiтний, -ний 80
нeмoщi, -щів 71
нeнaжeрa з. р. 66
нeнaчe, нaчe 139
нeнe *K*¹, нeнeю *O*¹ 46
нeотeсa з. р. 67
непорyшно 133
непocидyючий 172
нeспpавжний 80
нeстi 115, нoсaть 120
несьoгocвiтний 80
нeтepплячe, -плячo 24.
25. 133
нeтepплячий 171
нeукy *K*¹ 38

нехай, хай 128. 129
 нечепура з. р. 66
 нею *O*¹ 105
 ниво *K*¹ 46
 ніжній, -ний 80
 ним *O*¹ 105
 нині 132
 нинішній, -ний 80
 ніготь 20, нігтя 43
 ніде 157
 ніж при порівн. 93
 ніж, ножа 33, ножем *O*¹
 30. 38, на ножи 39
 ніжка, *P*³ віжок 48
 ніздрі, ніздрь 67
 нікогісінко 147
 ніколи, nunquam 157
 ніодін 157
 ніс, носа 15. 35
 ніхто 157, ні на кого 110
 ніч 28, з нocy 45, *K*¹ ноче
 46, нічку 29. 47
 нічогісінко 147
 нічого, *ничо* 114
 ніщо 114. 157, ні на що
 110
 ніякий 157
 новітній, -ний 81
 нога, *P*³ ніг 45
 ноговиці, -виць 72
 ноженята, -нят 72
 ножиці, -жиць 72
 норіці, -риць 72
 ношею *O*¹ 30
 ношений 173
 нього 105
 ню, її 107
 ний, нехай 128. 129
 о, об 180. 181. 188
 оба, обі 101
 обжінки, -нок 71
 обидва, обидві, обидві 67.
 101, *обидва*
 обі- (обо-) 21
 обід не змін. 44
 обідній, -ний 81
 обійми, -мів 70
 обкладки, -док 71
 облічча, на обліччу,
 -ччю 29
 обмана ж. або -н м. р. 59
 обо-, обі- 21
 обое 101
 обоз, з обозу 34
 обойко 147

оборонець, -нця 43
 обруч м. р. 59
 обставини, -вин 71
 обценьки, -нць 71
 огірок, -рка 20
 оглядини, -ин 71
 оглядувати 131
 огнєвий 87
 огонь, вогонь, з огню 34.
 35, огнем 38
 од, від 93. 142
 одежею *O*¹ 46
 одін, оден, іден 100. 112.
 183, одна, одне 183,
 один одного 100—101
 одинадцять 183
 оді-, віді- 21. 22
 одібрати 21. 22
 одібу 22
 одігнати 22
 одіграти 22
 одізватися 22
 одімкнути 22
 одімстити 22
 одірхати 22
 одірвати 22
 одіслати 22
 одіспати 22
 одігхнути 22
 одо-, віді- 21
 одно- 168
 однолітній, -ний 81
 односторонній 81
 одягнений 173
 озеро, *P*³ озір, дві озери
 69
 Озеряни, -рян 71
 окіп, з окопу 34
 окорінок 20
 оксамиту *P*¹ 33
 окуляри, -рів 70
 Олександр, -дра 42
 олівець, -вця 20
 олій м. р. 59
 олія ж. р. 59
 он, онд, онб, оні 16. 106
 ондечки 147
 Онисько 45
 Опанас 45
 опис, опису м. р. 64
 опір, з опору 35
 опісля 136
 оповідання 49, *P*³ опові-
 дань 53
 опудало з. р. 66

оп'ять, знову 139
 орачу *K*¹ 38
 орел, *орев* 27, *P*¹ вірля
 16. 42
 орудувати 131
 освітній, -ний 81
 осел, з вісла 42
 особа, *P*³ осіб 16
 осінній, -ний 81
 осінь, з осени 16. 45
 оскілок 20
 осо *K*¹ 46
 останній, -ний 81
 остатися 121
 остатній, -ний 81
 ості, остів 70
 осуджений 27
 осьдечки 147
 отамане *K*¹ 38
 отей, вітця 16. 22. 23. 41
 отой, ота, оте 108
 оточини, -чин 71
 отсей, оцей 103
 охотніше, -ніш 134
 охоче, -чо 133
 Охрім, Охріма 24
 оцей, отсей 103
 оченята, -нят 72
 очерет, -рету 23
 очі 67, очима 69, у вічі
 16
 очіпок 20
 Павло, *K*¹ Павле 44
 паламар, -ря, -рем, *K*¹
 паламарю 38
 паламарувати 131
 паливода з. р. 66
 паловниц, -ниць 72
 памороки, -ків 70
 Панівці, -вєць 72
 панна, *P*³ паннів 48
 панувати 131
 Панчійшин 87, з Панчі-
 шиним 86
 панчоха, *P*³ панчіх 16
 панірець, -рця 20
 пара ж. р., *пар* 59
 Параска 45
 Паріж, з Паріжу 33
 парібок, -бка 20
 парубкувати 131
 парші, паршів 70
 пасем *P*³ 54
 пати, -лів 70
 пахоці, -ців 47. 71

паху́чий, паху́щий 171
 папне́ю *O*¹ 46
 пе́вне 133. 146
 пе́вний чо́го 182
 пе́вність, пе́вности 18
 педаго́г 24
 пекти́, печу́ 115. 116. 117,
 печу́ть 120
 пе́нзель, пе́нзлю 42
 перворіде́нь 20
 пере- 145
 перед 23. 189
 передній, -ний 81
 передньо- 134
 переко́нующе, -чо 133
 пере́ливки, -вок 71
 переля́ку *P*¹ 33
 Перемишля́ни, -ля́н 71
 пе́репис, -су м. р. 64
перепи́сь ж. р. 63
 переполо́ху *P*¹ 34
 переришто́вання 55
 пересу́ду *P*¹ 34
 пе́рець, пе́рцю 34
 пе́ріг, перо́га 23
 пєс, пєса 43
 пе́стоці, -ців 71
 петлю́рівець 20
 Петрі́в, Петро́ва 18. 87,
 з Петро́вям 86
 Петро́ 44, *K*¹ Петро́ 37. 38
 Петро́вичу *K*¹ 37. 38
 Петро́сь, -ру́ся, *K*¹ Петро́сью 38
 печі́, печіть 117. 129
пєц, піч ж. р. 60
 Пи́ліп, *K*¹ Пи́ліпе 37
 пі́льністю *O*¹ 17
 пи́сання, *P*³ пи́сання 53
 пи́сар, -ря, -рем 30
 пи́сати 188
 пи́сьмо, *P*³ пи́сем 54
 пи́тати, -ся 122. 180
 пи́тель, з пи́тля 42
 пи́тки 147
 пи́тоньки 147
 пи́точки 147
 пи́хва, *P*³ пи́хов 48
 пі-, по- 21
 півні́чний, -ний 81
 півтора́, -ри 101
 Підберезці́, -зець 72
 підвє́вірок 20
 підво́да, *P*³ підвї́д 16
 Підга́йці, -єць 72

підгі́рок 20
 піді-, підо- 22
 підіба́гати 22
 підібра́ти 22
 підігна́ти 22
 підігну́ти 22
 підізва́ти 22
 підійма́ти 22
 підійти́ 22
 піді́пняти 22
 підіпру́, підіпре́ 22
 підлі́за з. р. 66
 підло́б'я 50
 підні́жок, підні́жку *K*¹ 38
 підо-, піді 22
 підоба́ти 22
 підобра́ти 22
 підогна́ти 22
 підожда́ти 22
 підорва́ти 22
 підоспі́ти 22
 підотну́ти 22
 підо́шов *P*³ 48
 підпис, -су м. р. 64
підпи́сь ж. р. 63
 підпо́вень *P*³ 48
 пі́жмурки, -рок 71
 пізна́ти 21
 пі́зний, пі́зний 81
 пі́зніше, пі́зніш 134
 пі́зно 134
 пі́л, на полу́ 40
 пі́п, попа́ 24
 піро́, перо́, *P*³ пір 16. 53,
 піре́ць 54, дві пі́рі 69
 пі́р'я 50
 пісе́нка 24. 25
 пі́сля 8. 139. 144
 пі́сня *K*¹ 46, пі́снею *O*¹
 46, *P*³ пі́сень 23. 47
 пісо́к, з пі́ску 33, на пі́-
 ску́ 40
пісонька 25
 пі́ст, по́сту 24
 пі́т, по́ту 35, в поту́ 40
 пі́ч ж. р. 60. 28, з пе́чі
 15. 19. 35. 45, пі́ччу 17.
 29. 45. 47
 пла́кса з. р. 66
 плаку́чий 171
 пла́стир, -стра 42
 плач, з плачу́ 35
 пла́чучи 129
 плє́сти 115, плів, плєла́ 18
 плєті́ня, -ті́ня 19

плє́чі 67. плєчє́й 72 або
 плі́ч 53, плєчі́ма 54. 69
 плє́сковатий 92
 плід, пло́ду 34. 35
 плуг, плу́га 33
 плюва́ти 131
 пля́н, пля́цу 34
 по 8. 144. 186. 187. 188.
 189. 190
 по-, пі- 21
 по-лю́дському і т. п. 189
 побєрі́жжа 29
 побі́гати по 189
 побоб́жний, -ний 82
 поверта́ти, -ся 121
 повз 144
 повздо́вжний 82
 пові́тий 173
 пові́сити 188
 пові́т, -ту 34
 пові́тря, в -трі 52
 по́вний 23. 27. 182, по-
 вен 88
 повні́ше, -ні́ш 134
 повнолі́тній 82
 повобі́лі 136
 повча́юче, -чо 133
 по́гибєль, -бєлі́ 19
 по́гнати 21
 подаро́ваний 131
 подє́ртий 173
 подві́р'я 50, на подві́р'ї 52
 поді́бний 182
 Поді́л, з Подо́лу 33
 Поді́лля 49
 подо- 22
 подождати́ 22
 подорі́ж 28, з -рі́жжу 29
 подоро́жний, -ний 82
 подя́кувати 131
 поже́жею *O*¹ 46
 пожа́рний 173
 пожа́тку *P*¹ 34
 поза́ду, поза́д 134
позаяк 146
 по́зихи, -хі́в 70
 позна́ти 21
 показу́вати 131
 по́ки, пок 139
по́ки не 139
 поки́нений 173
 по́кій, по́кою 34. 35, *O*¹
 по́коюм 38
 покла́сти 188
 поклі́н, з -кло́ну 34

покрітий 173
покрівель *P*³ 48
покрівець 20
поле, з поля 33, на полі
52, *P*³ піль 53, дві по-
лі 69
полк, полку 33. 34
полковнику *K*¹ 38
пбломін 60
полон, -ну 23
полотенець *P*³ 54
полотно, політен *P*³ 54
полошу 117
полудневий 87
пблумін 60
полум'я с. р. 60, *O*¹ по-
лум'ям 51
польовий 24. 88
полюбеньку 147
помаж 29. 129
помёр 23
померки, -рок 71
помій, помий 72
поминки, поминок 71
помисел, -слу 42
поміст, -мосту 34
поміччу *O*¹ 29. 47
помогти 116, допоможу, по-
можі 129
помолімся, а не *помблім-*
ся 127
Поморяни, -рян 71
понеділок, -ділка 33
поняття, *P*³ пов'язь 53
попередній, -ний 82
попереду, поперёд 134
поперечний 82
попис, -су м. р. 64
попіхачем *O*¹ 38
попіл 27, з попелу 33. 34
попілєць 20
попри 144
поратунку *P*¹ 34
поріг 23, до порога
порічки, -чок 71
порожній, -ний 82
порожно 134
Поросья 49
пороху *P*¹ 34
посаджений 173
посадити 188
посварити, -ся 122
посёл, посла 42
посередній, -ний 82
посиденьки, -ньок 71

посилати по 189, чим 190
посідки, -док 71
пбслі 132. 139, після
послідній, -ний 82
послужать 120
послухати, -ся 122
посбл, посла 43
поспішати, -ся 122
поставити 188
постеля ж. р. 60
постійно 136
постіль, -телі 19. 45, по-
стілі 19
посторонній, -ний 82
поступу *P*¹ 35
посуд м. р. 60
посуда ж. р. 60
потвір, -вору 34
потім 136
потіч к, -чка 20
потрібен 88
потроху 141
похмілля 49
похрамини, -мин 71
Почаїв, -єва 35
початку *P*¹ 34
почуття 49
правопис, -су м. р. 64
правопись ж. р. 64
прапірець, -рця 20
прасло, з прасел 54
працювати 131
пре- 96. 144
преподобний 23
пресвітер, -тера 42
престол, престіл, -тола
23
при 188, при- 144
прибережний, -ний 82
приблуда з. р. 67
приватний, -ній, -тно 134
привідки, -док 71
пригорщ ж. р. 28, з при-
горщі, *O*¹ пригорщу 29
придорожній, -ний 82
признака ж. р. 60
прикрість, -рости 45, *O*¹
прикрістю 17
примусу *P*¹ 34
приносьть 120
пріпис, -су м. р. 64
пріписток, -чка 20
припустімо 127
природній, -ний 82
присілок 20

приступу *P*¹ 34
присутній, -ний 82
присутністю *O*¹ 17
прихильністю *O*¹ 47
причілок, -лка 20
пришов *P*³ 48
приятелю *K*¹ 37
прізвище, а не прізвище
21
прізва, а не призва 21
про- 144. 145. 180. 181
проводі, провід 71
провірний 182
продаж м. р. 60
проз 144
Прокіп, -копа 24
промисел, -слу 42
промінь, -міна 19
проміння, *O*¹ -нням 51
проводз з. р. 67
пропасти 115
пропащий 172
проповідувати 131
пророк 43
просвітній, -ний 82
просити, прощу, *просю*
116
простаку *K*¹ 38
протє 154. 164. 165
проти, против, *проти*
145. 190
прбтягом 140
процєнт, -цєнту 35
процєсу *P*¹ 33
псавтір м. р. 60
псалом м. р. 60
псальма ж. р. 61
псяюха з. р. 67
пужален *P*³ 54
пүстоші, -ців 71
пүтний, -ний 82
путь ж. р. 61
пүща, *K*¹ пүще 46, *O*¹
пүщею 46
пшонó 24
п'ятдесять 183
п'ятеро, -рох, -рóm 99.
184
п'ятнадцять 183
п'ято-, п'яти- 167
п'ять 183, п'яти, п'ятьох,
п'ятьом 98, п'ятьма 99
радій 182
радити, раджу 27. 116
радієно 133

радість 18. 73, -дости 17.
 18. 45, *O*¹ радістю 17
 радіощі, -щів 47. 71
 рай, раю 34, раєм 38,
 в раю 40
 ракло з. р. 31
 рамці, -ців 31
 ранішній, -ний 82
 ранній, *ранний* 83
 ратунку *P*¹ 34. 35
 ребро, *P*³ ребер 54
 рева з. р. 67
 Ревель, Ревеля, *Ревля* 42
 ревтї, рів, ревлá 18
 реву́чий 171
 ремінець, -нця 20, на ре-
 мінці 39
 ремінь, з -мєню 19
 Ригор 24
 рйнок, рйнку 34
 рїг, рїга-рїгу 34
 рїд, рїда 34. 35, на роду́
 40
 рїдний, *рїдний* 73. 83
 рїжний 83
 рїжнорїдний 83
 рїжок, -жка 20
 рїзати, рїж 29
 рїзкістю *O*¹ 17
 рїзок *P*³ 20. 45. 48
 рїй, рїю 34. 35, рїєм 38.
 39, *P*³ роїв 16
 рїк, ро́ку 34
 рїлля, рїля 22
 рїнь, рїні ж. р. 19
 рїч 28, рїчі, рїчі 19, *O*¹
 рїччу 29. 47
 рїченець, рїченця 20
 рїшуче, а не -чо 134
 рїшучий 171
 робїтоньки 147
 робота, *P*³ робіт 45
 Рогáтином *O*¹ 86
 родзїнки, -нок 71
 родїни, -дїн 71
 рїжа, *K*¹ рїже 46
 роздзїява з. р. 67
 роздзїявляка з. р. 67
 рїзигри, -рїв 70
 розї-, розо- 21
 розїрвáти 21
 рїзрух м. р. 61, з рїз-
 руху 35
 рїзруму *P*¹ 33—35
 розхрїстаний, -хрї- 145

ройовий 88
 ром, ро́му 35
 ромен, ро́мену і ромну́ 42
 Ромко 45
 роскішніше, -ніш 134
 рїспис, -су м. р. 64
рїспис ж. р. 63
 розповідáти 180
 розпрїдаж м. р. 61
 рот, рїта, *рта* 43
 рїтмїстер, -стра 42
 рїхля з. р. 67
 рубель, рубля́ 33. 42
 рудувáтий 92
 рука, рїку, з рук 47
 рукава *H*² 68
 рукави́ці, -ви́ць 72
 рїко́пис м. р. 64
рїко́пис ж. р. 64
 рундїк, на -кї 40
 русáлка 27
 рученя́та, -ня́т 72
 рядно́, *P*³ ря́ден 54
 Сáвка 45, *K*¹ Сáвку 38
 са́ду *K*¹ 37
 сáджавка 27
 сáдження 27
 садок, в садкї, в са-
 до́чку 40
 сáжа, сáджа 27
 сáжень, сáжня м. р. 61
 сажне́вий 87
 сам 100. 112, самá 101
 самє́нький 147
 самє́сенський 147
 сáмий 146
 самісі́нький 147
 самі́тний 83
 самі́тно 134
 саморі́дний 83
 сáни, сáне́й 72
 санча́та, -ча́т 72
 сатанó *K*¹ 46
 свáту *K*¹ 38
 свáтоньку *K*¹ 38
 свáхо *K*¹ 46
 сварї́ти, -ся 122
 скє́кор, свє́кра 43
 свербля́чий 171
 свє́рдел, -дла, *F*³ свє́р-
 дел 54
 свїне́ *K*¹ 46
 свїдо́мий чо́го 183
 свїй 169—170, свого, сво-
 його, сво́йому, свóму 107

світ, з свїту 34, в свїті 39
 свїто́пис, -су м. р. 64
 свобода, *P*³ свобід 45
 Свято́шином *O*¹ 86
 свято́щі, -щів 47. 71
сего́дне, сего́дни 140
 сей, ся, се 103—104. 158,
се́го 25
 село́, селá 15, на селі́ 52,
*P*³ сіл 16. 53
 Семє́н 45
 семеро- 167, семи- 168
сє́мий, сьомий 25. 102
 Сєнь 45
 серде́га з. р. 67
 сере́дній, -ний 83
 середньо- 134
 серп, серпа́ 33
 серпне́вий 87
 сє́рце, на сє́рці 52
 сє́стры́н 87
 сє́стро *K*¹ 46, *P*³ сестє́р
 48
сєсь, сєсі́, сєсє́ 111
 Сибір м. р. 61, з Сибі́ру
 33
 Сїді́р, Сїдо́ра 24
 сиді́ти, сиджї́, сижї́ 27.
 116, сидю́ 116, сї́дя 130
 сидя́чий 171
 сї́ла 184
 сї́луваний 131
 Сїмоне́ *K*¹ 37
 син, сї́ну *K*¹ 37. 38,
 сї́не 38
 синє́нький 92
 сї́ній, -ний 24. 73. 83
 сї́нку, сї́ноньку 37, сї́-
 но́чку *K*¹ 38
 сї́ньо- 134
 сирїве́ць, -вця 20
 сирїтонька 21
 сї́тощі, -щів 71
 сї́чать, -чя́ть 29
 сї́кти 115. 116
 сї́ль, со́ли 45, со́ле *K*¹
 46, сї́ллю *O*¹ 17. 45. 47
 сї́льський 15
 сї́м, сьомї́, сьомо́х, сьомо́-
 мом 24. 98. 183, сьомá
 99
 сї́мна́дцять 183
 сї́мо- 168
 сї́нешів 84
 сї́ни, сї́не́й 72, сї́ньми 48

сіромаха з. р. 67
сісти 188
Січ ж. р., Січчу *O*¹ 29
січень, січня 22. 33
скажімо 127
скарбу *P*¹ 34
скіпетер, -тра 42
скірта ж. р. 61
скільки, *кілько* 103
скоббель, -бля 42
скоріше, -ріш 134
скоро 164
скоріпис, -су м. р. 64
скоронись ж. р. 64
скупердяга з. р. 67
скупощі, -щів 71
слабенький, -бонький 92
слеза 25
слід, сліду 35
слово, *P*³ слів 16. 53, дві
слові (а не два слова)
69, *O*³ словами і сло-
вима 70
служать 120
сльоза 24. 25, *O*³ слізма
48, сльозима 70
смертю *O*¹ 47
сміло 133
сміття 49
сміх, сміху 33. 35
сморід 23
смутише, -ніш 134
смуток 23, смутку 34
смушівий 87
сніг, снігу 33. 35, в сні-
гу 40
сніпок 20
Снятиніом *O*¹ 86
собака ж. р. 61
собі *D*¹ 170
собор 23, собору 34
сокіл, *K*¹ соколе 38, со-
колик 37
солоду *P*¹ 34
солодощі, -щів 71
сон, сну 22, сном, со-
ном 43
сонлівиці, -виць 72
сонце, *P*³ сонеч 54
сопель, сопла 42
сопілка, *сопілка* 27
сорок 102. 183
сороківець 20
сорому *P*¹ 34
Соробинці, -нець 72

сосна, *P*³ сосен 48
сотня, сотень *P*³ 48
сохранъ Боже 127
спечений 173
спис, спису м. р. 64
спісаний 173
спитати, -ся 122
спідній, -ний 84
спокій, в спокоію 40
справдішній 84
справжній, -ний 84
спровадивши 129
спроможний 84
срібло 73
став, стау 34
ставають 120
сталевий 87
стан, стау 34
Станиславовом 86
стародавній 84
старожитній 84
старозавітний 84
старомодний 84
старосвітній 84
старший 96
стати 151. 188
статний або статний 84
стату *P*¹ 33. 34
стебел *P*³ 54
стежен *P*³ 54
стєжечка 24
степ м. р. 61, степу 34,
в степу 40
стерегті, стеріг, стерегла
18, стережі 129
Стєфця 45, *K*¹ Стєфцю 46
Стєцішин 87, з Стєці-
шином 86
стид 73, сти́ду 33
стіски, стісок 71
стіжок 20
стійло, *P*³ стіел 54
стіл, *стлв* 15. 27, столá,
до столу 15. 34. 35, *P*³
столів 16
стілець 20
стілки 103, стількома 99
стінопис, -су м. р. 64
стінопис ж. р. 63
страх, страху 34. 35
страшніше, -ніш 134
стригті 116
сто 99. 102, стомá 99
столітній, -ний 84
століття, *P*³ століть 53

сторінок *P*³ 45
сторожею *O*¹ 46
сторона, *P*³ -рін 23
сторонній, -ний 84
стоять 119. 129, стоячи
129, сто́я 130
студінь, -діні ж. р. 19
ступінь, -піня м. р. 19. 61
ступнівий 87
суботній 85
Суваць, Сува́чова 18
суд, суду 34. 35, в суді
39
судити, суджу 27
судній 85
суніці, суніць 72
супроти 190
сусіда з. р. 67
сусідній, -ний 85
суть, sunt 149 -150
суцїга з. р. 67
сушеніці, -ниць 72
схвильований 131
схід, сходу 44
східний 85
східньо- 134
схований 173
сходи, сходів 70
схожий 183
сшитий 173
сьогобичний 85
сьогодні 24. 104 140
сьогодня 140
сьогодняшній 85
сьомий 24. 25. 102
сюді 135. 140. 141, сюді.
сюди 140, сю́да 135, 140
сюдою 140
сюніч, цюніч 104
ся 131-132
сяг, ся́га 61
сяжень, ся́жня, частіше
— сажень 61
та, та́я 108
та злучн. 145. 146
та й, а не *тай* 146
табір, з табору 34
тайно 133
такєнький 147
такєсенький 147
такісєнький 147
так — як, а не *як* — *так*
165
талán, з талану 34

там, тамки 140, тамоньки,
та́мочки 147
тамошний, -ний 85
тамто́й 113
Тара́с, Тараса́ 44
тарілка 24, 27
та́то, *K₁*, та́ту 37, 38
твердіше, -діш 134
твій 169, твого́го, твого́,
твого́му, тво́му 107
тві́р, тво́ру 188
тво́рець, тво́рця 23
те, те́с 108, 114
тебе́ 112
те́ля, *O¹* те́лям 55
те́мний, те́мно 133
те́мнощі, -щів 71
тепе́р 30, 138, 140, -ка 141
тепе́ра 135, 141
тепе́рішний, -ний 85
теплі́нь, -ліні ж. р. 19
те́площі, -щів 71
тере́в'єні, -нів 70
те́рен, те́рену 42
термо́метр, -тра 42
терпелі́вістю *O¹* 47
терпи́ю, -плячи 116
те́ртий 173
тесть, *O₁* те́стем 38
те́га, ті́тка 25
ти, то́бі *D₁*, 112
тижне́вий 87
ті́сяча ж. р., а не *тисяч*
м. р. 102
тисячо- 168
тихе́нький, -хо́нький 92
ті́, ті́й *H³* 108
ті́к, то́ку 34
ті́льки, ті́лько 103, 137
ті́нь, ті́ні ж. р. 56, 62,
O₁ ті́нню 47
ті́ту́ню *K₁*, 46
Тму́торока́нь м. або ж. р.
62
то, те 114
то́бі *D₁*, ти 112
това́р, това́ру 34
това́риш, *K₁*, -ришу 37, 38
товк'і́ 116, товч'і́ 129
товщи́нь, -щіні 19
то́єдї, то́єдї, то́ді 141
того́ що 146
тогочі́ний 86
то́ді, то́ді 136, 141
тоді́шний, -ний 73, 86

той 108, 112, 113, 158
Толсто́й, *P₁* Толсто́го,
а не *Толсто́й* 43, 44
том, то́му 24
тому́ що 146
то́піт, то́поту 35
топо́ля ж. р. 62
торг 23, з то́ргу 34
торі́шний, -ний 86
то́т, то́гдї, то́го 111
то́чиш, то́чать 120
тра́вень, тра́вня 33
трамва́й, -ва́єм 38
тре́ба 31
тре́тій, тре́тя 101, *третий*
102
три 183, трох, тром, трома́
24, 31, 98, 99, три сто́лі
(а не три стола́) 68, три
сти́ні (а не стіни́) 68,
три сло́ві (а не три
слова) 69
три- 169
тридцят- 168
три́дцять 183
трина́дцять 183
трині́жок 20
три́ста 99
трі́шечки, трі́шки 141
тро-, тров- 167, 184, трой-
169
тро́йко́ 147
трох- 168
тро́хи, *трёха* 135, 141
тро́шечки, тро́шки,
тро́шка 141
тру́бити, -бі́ти 145
трудні́ше, -ні́ш 134
тру́днощі, -щів 71
трьох, *трём*, *трёма́* 98
ту, тую́ 108
тубі́лець 20
туди́, тудá 135, 140
тума́н, з ма́ну 33
ту́т 141, ту́та 135, *ту* 141
ту́течки, -то́ньки 147
ту́тешній, -ний 86
ту́тьо́та, те́га 24, 25
тю́рма 31, *P³* тю́рем 48
тя, тебе́ 112
тяму́чий 171, -щий 172
увес'є, ввес'є, *весь* 109, 113
увес'є́рі 136
уго́л, угла́, ву́гол 43
удіве́ць 20

укра́сти 115
улі́к, вулі́к 145
улю́блений 116
умі́тий 173
умо́вини, -вин 71
у́на, у́но, у́ні 106
уніве́рситет, -те́ту 33
упа́док, з упа́дку 34
у́пис, в́пис м. р. 64
у́ряд, у́ряду 34, *K₁*, у́ряде
38
у́сє, все, *всьо* 113
у́ста, у́ст 72
у́сю́ди, у́сю́да 135, 137,
141
у́чині́вши 129
у́чинок, -нку 34
у́чи́тель 23, *D₁*, -ле́ві 36,
K₁, у́чи́телю 37, *O₁*, у́чи-
телем 39
у́ши, ву́ши, уше́й, уші́-
ма 69
фа́кт, фа́кту 33
фі́льварок 24
фля́ки, фля́ків 70
фля́чки, фля́ків або фля́-
чок 71
фонетичні́й 86
фунда́мент, -менту 34
фу́нт, фу́нта 33
хай 128, 129
Харко́ 45
харчи́зика з. р. 67
харч. харчі́ ж. р. 62
Хвє́дір 23, 24, Хвє́дора
35, Хвє́дор 24
хви́ле́вий 87
хви́ля, *O₁*, хви́лею 46
хви́ртка 24
хво́рий або хо́рий на
183, 188
хиба́ = чи вже, *хиба́* =
помилка 146, *хиба́н*
146
хі́три́стю *O₁*, 17
хі́трощі, -щів 71
Хі́вря 24
хі́д, хо́ду 35, на хо́ду
хло́пець, -пця, *K₁*
хло́пче 37
ходи́ти, ходжу́ 116, хо́-
дять 120, 129, хо́дячи
129, хо́дя 130, ходи́ти
по 189
ходи́тоньки, ходу́ні 147

холодóк, з -дкú, в -дкú
40
Хомíшин 87, з Хомíши-
ним 86
хор, хóру 24
хóрий або хвóрий на
183. 188
хорóбрíстю O_1 17
хóроше 133
Хотíн, під -нóм 86
хоч, *хотъ, хотя́, хотя́й,*
хочь 146. 165, хоча́, *хо-*
чай 134. 146
хребéт, хребта́ 43
хрестíни, -тíн 71
хрiн, хрiну, *хрону* 19. 34
Христóс, K_1 Христé 37
хто 159
худóжній 86
цар 30, царя́ 31, F_1 царю
37. 38
царювáння 55
цвях, цвя́ха, на цвяхú 40
цегéльня 25
цей, ця, не 103—104. 112,
цього́, чо́му 24. 25, цю,
цюю 108
цérква, P^3 церкóв 48
церкóвний 23
цесар, цесаря́ 30
цехмíстер, -стра 42
цеця́, цеце́ 104
цибúля, цибúлею 46
цiкавий 183
цiкавiсть O_1 17
цiкавлятъся 120
цiлий 113
цiль, цiлi, O_1 цiллю 47
цiлющий 172
цiп, цiпа i цeпа 19
цúкор 73, цúкру 33
цюдi, сюдi, цюдóю 140
цяццóк P^3 48
чабér, чабра́ 43
чад, ча́ду, в ча́дú 40
Чайкiвський 18
чарúюче, -чо 133
час, ча́сú 34
часóвень P^3 48
часóпис, -су м. р. 64
чeпeль, чeпeля 42
чérвень, чeрвня 33
чeрвiнець 20
чeргá, чeргóю 135
чeредá, чeрiд 23

через 141. 186. 187
чeрeшня, P^3 чeрeшeнь
47. 48
чeрнeць, чeрця́ 42
Чeрнiвцi, P^3 -вeць 72,
чeрнiвeцький
Чeрнiгiв, Чeрнiгiв, P_1
-гoвa 33
чeтвeр, чeтвeргá 33
чeтвeрo 99. 167. 184
чи 163
чим при порiвн. 93
чимáло 184
чин, чiну 34
числó, P^3 чiсeл 54
читáч, K_1 читáчу 38
Чичeриним O_1 86
чoбитóк H_1 20
чoботáр, -рiя 30
чóвeн, чoвeн, чoвeнo 62
чoгó 24
чóлo, чóлoм 24
чoлoвик 24
чóмy, чoм 134
чopнeсeнький 92
чopни́цi, -ни́ць 72
чopни́ський 92
чopнувáтий 92
чopню́ський 92
чoти́ри 24. 31. 67. 183,
чoти́рoх 31. 98. 168,
-рóм, чoти́рмá 98. 99,
-рoх, -рoм 98, чoти́ри
столí (a не столa) 68,
ч. стiнí (a не стiну)
68, ч. слóвi (a не слó-
вa) 69
чoти́рнáдцять 183
чúдо, чудeсá 28
чúтий 173
шáбля, O_1 шáблeю 46
шaрoвáри, -рiв 70
шaтрó с. р., *шaтeр* 62
шáшeль, -шля 42
швáгeр -гpa 43
швeць, шeвця́ 42
швiрeнь, швiрня 20
шeвцiв, -цeвa 18
Шeвчeнко 55
шeршнeвий 87
шeстeрo 99
шeстий, шóстий 25. 102
шинкáр, -рiя 31
шинóк, шинкy 34
шiстáдцять 183

шiсть 183, шóстi, шiстьóх,
шiстьóм 98, шiстьмá 99
шкaрпeтки, -тoк 71
шкiдний, шкiдник 38
шкiдa, P^3 шкiд 16. 45
шкiлa, P^3 шкiл 16. 45
шлях, шляхú 34, на шля-
хú 40
шoвк 23. 27, шóвкy 33.
34
шoвкóвий 24
шóстий, *шeстий* 24. 25.
102
шoстo- 168
штáни, -нiв 70
шрiт, шрóту 34
шaбeль, шaбля́ 42
шaвeль, шaвлю́ 42
шáстьa 28. 50
шя́ристю O_1 17
щo 158—159. 160. 163.
185—186
щo йoгo, щo йoмy i т. п.
159
щo-хвiлiни, щo-гoдини,
щo-си́ли, щo-тiжнiя i т.
п. 185, *щo хвiля* 186
щoб, щoби 146. 162. 163
Щóгoлiв, Щóгoлeвa 18
щóгoль, щiгoль, -гля 42
щoсь тaкe 185
ю, iй H_1 107
Юркó 45, K_1 Юркy 38
я́внo 133
ягнiя́, ягнiяти 54
як 93. 112. 134. 146
який 112. 159. 160
Я́ким 45
я́кo 134. 146. 147
я́кo мoгa 130
ялiвeць, -вця́ 20
я́рмaрок, -ркy 34, на я́р-
мaркy 40
Я́рмoлинцi, -нeць 72
я́рoк, я́ркá, в я́ркú 40
сeн, я́сeнy м. р., aбo
я́сeнь, я́сeню 62
я́слa, я́сл 72
я́снa, я́сeн 72
я́снeнький 92
я́снiше, я́снiш 134
я́сoчкo K_1 46
Я́цькó 45, K_1 Я́цю 38
я́чмiнь 19, я́чмeню 19.
33—35 aбo я́чмiню 19

Зміст книжки.

Ст.	
Передмова. Коротка історія української літературної мови	5—10

ЧАСТИНА ПЕРША:

Фонетика.

1. Зміна давніх звуків <i>о</i> та <i>є</i> на <i>і</i>	13—24
Зміна в закритих складах	13—19
Зміна в відкритім складі	19—22
Коли зміни не буває	22—24
2. Доля звука <i>є</i> по звуках м'яких	24—25
3. Приросток <i>ви</i>	25
4. З'явлення <i>і</i> на початку слова	25—26
5. Зміна зубного звука <i>Ѣ</i> на <i>дж</i>	26—27
6. Міна <i>л</i> на <i>в</i>	27—28
7. Отвердіння шиплячих звуків	28—30
8. Доля звука <i>р</i>	30—31
9. Мазуракання	31

ЧАСТИНА ДРУГА:

Морфологія.

Подвійні форми	32
--------------------------	----

І. РЕЧІВНИК.

А. Мужеський рід.

1. Родовий відмінок на <i>а</i> та <i>у</i>	32—35
2. Зміна <i>о</i> , <i>є</i> на <i>і</i>	35
3. Давальний відмінок однини	36—37
4. Кличний відмінок однини	37—38
5. Орудний відмінок однини	38—39
6. Місцевий відмінок однини	39—41
7. Орудний відмінок множини	41
8. Слова з рухомим <i>є</i> або <i>о</i>	41—43
9. Слова мужеського роду на <i>-ця</i>	43

	Ст.
10. Ймення на <i>-ий, -ой</i> та <i>-ій</i>	43—44
11. Слова незмінні	44
12. Народні хресні ймення	44—45

Б. Жіночий рід.

1. Зміна <i>о, е</i> на <i>і</i>	45
2. Кличний відмінок однини	45—46
3. Орудний відмінок однини	46—47
4. Родовий відмінок множини	47
5. Вставка <i>о</i> або <i>е</i> в родовім відмінкові множини жіночого роду	47—48
6. Орудний відмінок множини	48—49
7. Жіночі хресні ймення	49

В. Середній рід.

1. Слова на <i>-я</i>	49—51
2. Давальний відмінок однини	51
3. Орудний відмінок однини	51—52
4. Місцевий відмінок однини	52—53
5. Родовий відмінок множини	53—54
6. Вставка <i>о</i> або <i>е</i> в родовім відм. мн.	54
7. Орудний відмінок множини	54
8. Зміна слів приголосної відміни	54—55
9. Слова на <i>-ування, -ювання</i>	55
10. Прізвища на <i>-енко</i>	55—56

Г. Рід.

1. Рід слів в українській мові	56—62
2. Якого роду слова на <i>-нис</i>	63—66
3. Загальний рід	66—67

Д. Число.

1. Двійне число	67—70
2. Слова без однини мужеського роду	70—71
3. Слова без однини жіночого роду	71—72
4. Географічні назви на <i>-ці</i>	72
5. Слова без однини середнього роду	72
6. Слова без множини	73

II. ПРИКМЕТНИК.

1. Закінчення <i>-ний</i> та <i>-ній</i>	73—86
2. Прикметники приналежності та походження	86—88
3. Повна й скорочена форма прикметників	88—89

	Ст.
4. Місцевий відмінок однини прикметників	89—91
5. Орудний відмінок множини	91
6. Зменшені та пестливі форми прикметників	92
7. Закінчення <i>-уватий</i>	92
8. Порівняння	93—94
9. Замітки про ступіні порівняння	94—97
10. Назви по батькові	97—98

III. ЧИСЛІВНИК.

1. Відміна числівників	98—99
2. Зложені числівники	99
3. Відміна числівників кількості	99—100
4. Відміна числівників порядкових	100
5. Замітки про окремі числівники	100—103

IV. ЗАІМЕННИК.

1. Заіменник цей, ця, це	103—104
2. З'явлення <i>н</i> при особовім заіменникові	105
3. Місцевий відмінок однини	106
4. Відміна заіменника <i>він</i>	106—107
5. Повні й короткі форми займенників	107—108
6. Займенник <i>той</i>	108—109
7. Родівник	109
8. Займенник <i>весь</i>	109—110
9. Займенник <i>ніхто, ніщо</i> по прийменниках	110
10. Подвоєні займенники	111
11. Архаїчні форми <i>ми, ти, мя, тя</i>	111—112
12. Замітки про деякі окремі займенники	112—11

V. ДІЄСЛОВО.

1. Дієіменник	114—116
2. Зміна звуків зубних, губних і гортанних в дієсловах	116—117
3. Третя особа однини	117—118
4. Перша особа множини в дієсловах на <i>-мо</i> і <i>-м</i>	119
5. Третя особа множини	119—120
6. Скорочення <i>-ся</i> на <i>-сь</i>	120—121
7. Дієслова з <i>-ся</i> і без нього	121—122
8. Минулий зложений час і спосіб умовний	122—123
9. Давноминулий час	123—124
10. Час будучий стягнений	124—125
11. Час будучий dokonаний	125—126
12. Приказовий спосіб	126—129
13. Дієприслівники	129—130

	Ст.
14. Дієслова на <i>-увати</i>	130—131
15. Де ставити <i>-ся</i>	131—132

VI. ПРИСЛІВНИК.

1. Прислівники від прикметників	132—134
2. Зникнення кінцевого голосного в прислівниках	134
3. Замітки про окремі прислівники	135—141

VII. ПРИЙМЕННИК.

1. Від чи од?	142
2. Прийменники <i>з, із, зо, зі</i>	142—143
3. Інші прийменники	143—145

VIII. ЗЛУЧНИК.

Замітки про окремі злучники	145—147
Песливі та зменшені форми	147

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

Складня.

I. РЕЧЕННЯ ПРОСТЕ.

1. Числівник яко підмет	148—149
2. Про <i>є і суть</i>	149—150
3. Вживання дієслова <i>еси</i>	150—151
4. Іменникова частина зложеного присудку	151—152
5. Прикметник яко присудок	152
6. Дієприкметниковий присудок в безпідметових реченнях	152—154
7. Дієприкметниковий присудок	154—155
8. Присудок на <i>-ться</i> в безпідметовім реченні	155
9. Орудний відмінок в безпідметових реченнях	156
10. Присудок у множині	157
11. Подвійне заперечення	157—158

II. РЕЧЕННЯ ЗЛОЖЕНЕ.

1. Заіменник <i>той, сей</i> в головнім реченні	158
2. Зв'язка в прикметникових реченнях	158—160
3. Як ставити зв'язку <i>який, котрий</i> в прикметникових реченнях	160
4. Де ставити підмета в часових та причинових реченнях	161—162
5. Замірові побічні речення	162—163
6. Замітки про деякі злучники в реченнях	163—165

ІІІ. ЧАСТИНИ МОВИ.

1. Прикметники приналежності	165—166
2. Зложені з числівника та іменника слова	167—169
3. Заіменник <i>свій</i>	169—170
4. Замітки про окремі заіменники	170
5. Предмет одного коріня з своїм дієсловом	171
6. Дісприкметники	171—173
7. Повторення приіменника	173—174

ІV. ВІДМІНКИ.

1. Предмет в перечних реченнях	174—175
2. Родовий відділення	175—176
3. Давальний учасництва	176—177
4. Причинний відмінок однини муж. роду в формі родового	177—178
5. Причинний відмінок множини для слів живих	178—180
6. Місцевий відмінок з приіменником <i>о, про</i>	180—181
7. Відмінки по прикметниках	181—183
8. Згода числівника з іменником та прикметником	183—185
9. Якого відмінку вживати по <i>щось</i> та по <i>що</i>	185—186
10. Прийменники без, від, для, до, за, на, о, перед, по, проти	186—190
Пояснення скорочень в книжці	191—194
Показчик або Правописний словничок	195—210

Поправки.

Ст. 16 рядок 16 зверху: викреслити слова: на віщо, за віщо. Ст. 19 ряд. 3 зв. викреслити слово *рінь*. Ст. 24 ряд. 14 зн. викреслити слово *грошовий*. Ст. 29 ряд. 5 зн. викреслити слово *крадіжку*. Ст. 48 ряд. 15 зн. треба *кухонь*. Ст. 49 рядки 17 і 18 зв. викреслити, бо в давніх повних місяцесловах наших жіночі ймення дуже часто повторюють мужеські. Ст. 51 ряд. 12 зн. треба: *клоччам*. Ст. 54 ряд. 17 зв. додати: *писем*. Ст. 57 ряд. 13 зн. треба: 1692 р. (а не 1696 р.). Ст. 59 ряд. 14 зв. треба: *кіт*. Ст. 71 ряд. 7 зн. треба: *поминки*. Ст. 82 ряд. 11 зн. треба: *прибережний*.

3p. 20kms

6.45
P1 4393 y

(1986)

6450